

Acta Neerlandica 12

bron

Acta Neerlandica 12. Debreceni Egyetem, Debrecen 2016

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta13_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

Gábor Pusztai

Hongaren in de Nederlandse koloniën*

In plaats van een inleiding

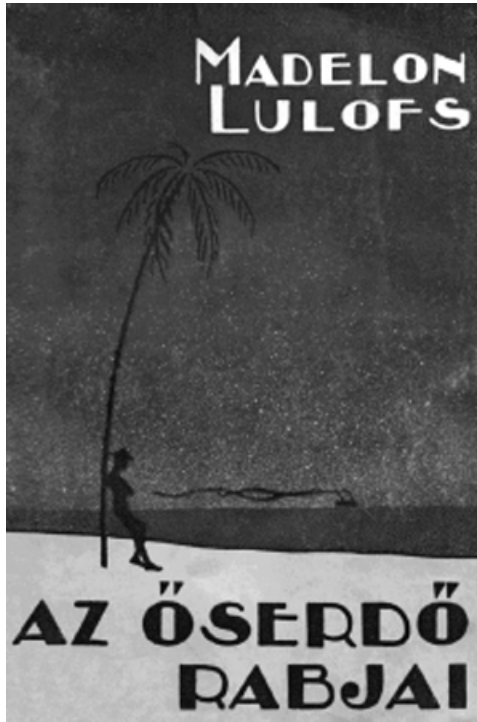
De geschiedenis van de overzeese koloniale bezittingen van Nederland begon met een groot avontuur, de Eerste Schipvaart, de eerste Nederlandse expeditie naar wat toen Indië heette. Onder leiding van Cornelis de Houtman vertrokken in 1595 vier schepen uit Texel om na twee jaar met een gehavende vloot terug te keren. Van de vier schepen waren er maar drie over, en van de oorspronkelijk 240 opvarenden waren bij terugkeer slechts 87 in leven.¹ De rest was overleden aan ziekte of gesneuveld in de talrijke gevechten. De opbrengst van de expeditie (een bescheiden hoeveelheid peper) dekte net de kosten. Toch waren de opdrachtgevers en kooplui tevreden. De route naar de Oost was gevonden en De Houtman heeft na vele mislukte pogingen in andere richtingen (bijvoorbeeld de Noordoostelijke doorvaart) uiteindelijk bewezen dat de Nederlandse schepen op eigen kracht naar Azië konden varen. Het was het startschot voor honderden schepen die allemaal naar de Oost wilden om handel te drijven en rijk te worden. Maar de reis - en dat toonde de Eerste Schipvaart zeer duidelijk aan - was niet zonder gevaren. De reis naar Indië betekende toen en ook nog enkele eeuwen later een sprong in het duister, een onzekere toekomst. Maar tegelijkertijd was het ook een uitgelezen kans om een tropisch avontuur mee te maken, rijk te worden en het liefst met veel geld terug te keren naar patria. Maar dit lukte slechts weinigen. De hygiëne aan boord liet sterk te wensen over² en de eenzijdige voeding veroorzaakte ziektes als scheurbuik, waaraan de opvarenden bij dozijnen stierven. En de weinigen die heelhuids Batavia bereikten, konden nog lang niet opademen. Tropische ziekten zoals malaria, dysenterie, cholera

en lepra vergden hun tol. Van de Oost-Indiëvaarders keerde gemiddeld slechts een derde behouden naar huis.³ Toen de VOC (1602-1799) tot de grootste handelsonderneming van zijn tijd uitgroeide, waren de manskrachten uit Nederland niet meer voldoende. Werknemers uit het buitenland waren noodzakelijk om de groei te kunnen volgen. Van alle VOC-dienaren die in tweehonderd jaar naar de Oost voeren, was de helft buitenlander.⁴ Vooral Duitsers, Fransen, Noren, Zweden, maar ook Polen, Tsjechen en Hongaren traden in de dienst van de VOC. Zonder deze toestroom uit het buitenland was het niet mogelijk de VOC verder te laten groeien en de concurrentie van de Portugezen en later die van de Engelsen tegen te gaan. De grootste groep buitenlandse werknemers van de VOC bestond uit Duitsers.⁵ Waarschijnlijk ging het om honderdduizenden Duitse werknemers. Een veel bescheidener aantal vertegenwoordigde de Hongaarse VOC-dienaren. Het gaat in hun geval om een groep van ca. 118 mensen. Over de Hongaarse werknemers van de VOC gaat het artikel van Gábor Pusztai en Kees Teszelszky.

In de 19^e eeuw, na de val van de VOC, begon de echte kolonisatie van de Indonesische archipel. Nederland wilde de binnenlanden en ook de eilanden buiten Java (de buitengewesten) beheersen en winst maken in de kolonie. Insulinde moest een wingewest worden. Na het Engelse tussenbestuur (1811-1816) en de invoering van het cultuurstelsel (1830) kwam de tijd van liberalisatie (1870). Na 1870 werd de kolonie opener en ook voor buitenlanders toegankelijker.

De meest bekende Hongaar uit het voormalige Nederlands-Indië is tegenwoordig de ex-Deli-planter, schrijver en literaire vertaler László Székely. Hij schreef niet alleen twee boeken over zijn ervaringen op Sumatra *Van oerwoud tot plantage* (1935) en *Rimboe* (1946), maar ook talrijke verhalen, die in 2007 in de bundel *Dit altijd alleen zijn* werden gepubliceerd. Hij vertaalde samen met zijn vrouw veel eigentijdse Nederlandse romans naar het Hongaars, en ook Hongaarse literatuur naar het Nederlands. Tot zijn bekendheid in Nederland heeft het literaire succes van zijn echtgenote, Madelon Lulofs, wezenlijk bijgedragen. De successchrijfster uit de jaren dertig heeft met romans als *Rubber* (1931), *Koelie* (1932) en *Hongertocht* (1936) de gemoederen in Nederland en ook in de kolonie in beroering gebracht. De schandalen rondom haar werk, en ook rond het boek van haar man hebben hun steentje bijgedragen tot de bekendheid van het echtpaar.⁶ Over Madelon Székely-Lulofs en László Székely schrijven drie auteurs in deze bundel. Over het wel en wee van het echtpaar op Sumatra en in Boedapest schrijft Frank Okker, de biograaf

van Madelon Lulofs.⁷ Over het conflict tussen het echtpaar en de rechtse journalist Zentgraaff schrijft de literatuur- en pershistoricus uit Leiden, Gerard Termorshuizen. Over de verhalen van László Székely biedt ons Rosemarijn Hoeft, Leids historica van de KITLV, een interessante analyse.

Hongaarse uitgave van Koelie door Madelon Székely-Lulofs.

Ook in andere delen van het Nederlandse koloniale rijk waren Hongaren aanwezig. En ze waren niet altijd brave burgers. Zo'n figuur was Frans Pavel Killinger, een uit Hongarije afkomstige inspecteur van de politie in Suriname. Hij ondernam in 1910 een mislukte poging tot een staatsgreep in Paramaribo. Over dit spannende verhaal en de lotgevallen van Killinger schrijft de Amsterdamse hoogleraar, specialist in Surinaamse literatuur en geschiedenis, Michiel van Kempen. Tot slot wordt door Sylva Sklenářová en Wilken Engelbrecht in een interessante studie over de rol van Tsjechische migranten in Nederlands-Indië bericht.

De teksten in deze bundel behandelen allemaal bijzondere onderwerpen uit de koloniale geschiedenis van Nederland en tonen aan dat er wel degelijk contact en interesse was voor de Nederlandse koloniën van uit Centraal-Europa. Toch is het tenminste even interessant wat in deze bundel ontbreekt. Het gaat om figuren, die in deze bundel een plaats hadden moeten krijgen, maar vanwege gebrek aan plaats, tijd en verder onderzoek niet hier terecht zijn gekomen.

Zo iemand was de Hongaarse kleermakersleerling uit Baja, András Jelky (1738-1783). Het verhaal van Jelky verscheen het eerst in 1779, in het Duits en die versie werd maar liefst binnen één jaar drie keer herdrukt. Twee drukken kwamen uit in Wenen⁸ en een in Praag.⁹ Bij de eerste twee uitgaven werd de auteur niet vermeld, maar bij de derde druk zien we de naam Anton Ferdinand von Geissau (1746-1809) als schrijver.¹⁰ Het is waarschijnlijk dat Jelky zijn verhaal aan hem of aan iemand anders heeft verteld en niet zelf op papier gezet heeft.¹¹ De eerste druk bestaat uit twintig, de tweede uit zestien genummerde pagina's en verhaalt de avonturen van Jelky van Baja tot Batavia en tenslotte zijn aankomst in Wenen. De vierde druk verscheen met andere verhalen en anekdoten in één bundel in 1784 in Ofen en Pressburg¹² dat wil zeggen, in Buda en Bratislava. In deze uitgave werd het levensverhaal van Jelky aangevuld met de gebeurtenissen van de laatste vijf jaar.¹³ In het Hongaars werd het boekje pas in 1791 uitgegeven, in de West-Hongaarse stad Győr, onder de titel *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története* [De verhalen van András Jelky, een geboren Hongaar].¹⁴ Het 29 pagina's tellende boekje is een getrouwe vertaling van de Duitse uitgave. Dit korte levensverhaal van Jelky uit 1791 diende als basis voor de schrijver, journalist, kunsthistoricus en criticus Lajos Hevesi (1843-1910) die in 1872 een roman schreef over de avonturen van de jonge kleermaker uit Baja. Volgens het boek vertrok Jelky uit zijn geboortestad Baja in Zuid Hongarije naar Wenen om zijn vak beter te leren.

De avonturen van András Jelky uit 1947

Vandaar wilde hij naar Parijs, maar de Franse hoofdstad heeft hij nooit bereikt. In Rotterdam werd hij geronseld voor de VOC en kwam op een schip terecht dat naar de Oost voer. Na verschillende avonturen (schipbreuk, gevecht met zeerovers, slavernij in Noord-Afrika, vlucht uit de slavernij enz.) kwam hij uiteindelijk in 1758 in Batavia aan, waar hij burger van de stad werd, zijn kleermakerszaak mocht openen, veel geld verdiende en ook trouwde. Vanwege een opstand op Ceylon moest hij als soldaat van de VOC naar zee om de onlusten op het eiland te bedaren. Na Ceylon volgden gevechtshandelingen op Ambon, Banda en Ternate. Hij kwam na aanvankelijke successen in handen van kannibalen terecht en kon op het nippertje ontsnappen met de hulp van een wilde schoonheid. Jelky woonde vervolgens op een onbewoond eiland met de mooie inheemse vrouw en hun twee bediendes, maar na anderhalf jaar stierf de vrouw en Jelky kwam met hulp van een Chinese kapitein van een jonk weer naar Batavia.

Hier werd hij met veel eerbetoon ontvangen, en werd met een hoge rang in het leger en verschillende ambten beloond. Hij werd in opdracht van de VOC gezant in Japan. Na de dood van zijn vrouw vertrok hij in 1776 naar Europa. Hij vestigde zich te Buda in Hongarije, waar hij in 1783 overleed. Het boek is natuurlijk voor een groot deel fictie en ongeveer de helft van de avonturen heeft Jelky in werkelijkheid nooit beleefd. Maar hij is toch één van de eerste Hongaren die in dienst van de VOC naar de Oost voer, daar carrière maakte en ook terugkeerde naar Europa.¹⁵ En wat nog belangrijker is, er is nog vóór zijn dood een boekje over zijn avonturen verschenen wat hem populair maakte. Zijn verhaal werd steeds herschreven, bewerkt en vertaald. Het is in Duitse,¹⁶ Finse,¹⁷ Tsjechische,¹⁸ Poolse¹⁹ en ook Nederlandse²⁰ vertaling te lezen.

Wie in deze bundel ook ontbreekt, is de Hongaarse graaf Manó Andrassy (1821-1891). Hij maakte tussen 1849 en 1851 een reis naar Azië en schreef hierover een boek met de titel *Utazás Kelet-Indiákon* [Reizen in Oost-Indië] (1853). De familie Andrassy behoort tot de oudste Hongaarse adellijke geslachten. Manó werd op 3 maart 1821 in Kassa (Kassau/Kosice) geboren. Zijn vader Károly Andrassy was lid van de eerste kamer van het Hongaarse parlement.²¹ Manó was de oudste van drie zoons. Na zijn letterenstudie in Pest ging hij op reis naar Duitsland, Italië, Frankrijk, Engeland, Portugal en zelfs naar Marokko.²² Teruggekeerd in Hongarije wijdde hij zich aan de politiek. In 1847 werd hij tot afgevaardigde gekozen.²³ Een jaar later brak in Hongarije een revolutie en vervolgens een vrijheidstrijd uit. Hij vocht samen met zijn twee jongere broers aan de

kant van de Hongaarse vrijheidsstrijders tegen de Oostenrijkse troepen bij Pákozd. Begin 1849 vond Manó Andrassy het echter beter om het land te verlaten. Het was eigenlijk een soort vlucht uit een ook voor hem persoonlijk moeilijke situatie van de Hongaarse vrijheidsstrijd. Andrassy bewees zich als patriot, maar hij stoorde zich aan de nieuwe koers die de strijd nam. Hij schreef:

‘Begin 1849, temidden van de treurige gebeurtenissen waarin mijn arme vaderland verwickeld raakte, kreeg ik een boek in handen en tijdens het lezen voelde ik een geweldige drang om naar het Oosten, naar de wieg van de mensheid te reizen [...].’²⁴

Begin februari 1849 was hij al in Londen en op 20 februari van dat jaar vertrok hij met een boot naar de Oost. Op 8 juli voer hij uit Singapore naar Batavia met een buitengewoon smerige Nederlandse stoomboot, vol met kakkerlakken.²⁵ Hij heeft er geen goed woord voor over:

‘Onze stoomboot zag er ellendig uit maar dat was het ergste niet. In deze smerige boot huisden de vreselijkste wormen en kevers [...]. Het is waar dat de andere boten die tussen Oost-Indië en China varen, altijd vol zijn met dergelijk ongedierte, maar onze lelijke Nederlandse boot was zonder twijfel de ergste van allemaal. Verschrikkelijke hoeveelheden kakkerlakken leefden er. [...] Toen ik 's avonds naar mijn kamer ging om te slapen, was mijn bed helemaal zwart van het leger kakkerlakken, dat op de lakens krioelde. In deze omstandigheden moest je wel moed hebben om daar in te gaan liggen, vooral als je wist dat deze beestjes graag aan je vingernagels en haar knabbelen.’²⁶

Na vijf dagen kwam hij in de hoofdstad van Nederlands-Indië aan. Andrassy beschreef zijn belevenissen en ervaringen in de Nederlandse kolonie. Hij schreef over de bevolking van de steden, over het koloniale bestuur op Java, ook over de gouverneur generaal, bij wie hij een vergunning aanvroeg om in de binnenlanden te mogen reizen. Met die vergunning vertrok hij naar de binnenlanden en kreeg een Hongaar als gids en tolk mee. Zijn landgenoot vond hij geen fijn gezelschap. Wellicht hebben de achtergrond en ook de manieren van die gids een rol gespeeld bij de aristocraat Andrassy. De tolk had namelijk eerst bij de Oostenrijkse marine gediend (en dat was zeker een minpunt voor de Hongaarse vrijheidsstrijder Andrassy), later werd de Hongaarse gids in Nederland geronseld voor het Nederlandse koloniale leger en zo kwam hij op Java terecht.

Graaf Manó Andrassy

Hij woonde samen met zijn *njai*²⁷ (dat vond de katholieke Andrassy zeker niet goed) en heeft ‘van de Nederlanders het jeneverdrinken goed geleerd. Daarom was hij tijdens de reis meer een last dan een hulp. Hij was namelijk zelden of nooit nuchter.’²⁸ In de binnenlanden²⁹ beschrijft Andrassy de flora en fauna, de inheemse bevolking, de Chinezen, de landbouw, de wegen, de muziek, het volgens hem oneerlijke cultuurstelsel,³⁰ de jacht, de geschiedenis enz. Alleen al over Java schrijft hij 100 pagina's en zijn boek is met verfijnde, zelf vervaardigde kleurenlitho's geïllustreerd. Kortom, het is een unieke, vaak kritische beschrijving van de Nederlandse kolonie in het midden van de 19e eeuw, gezien door de ogen van een buitenstaander.³¹

In de 19^e eeuw waren er ook andere Hongaren die de reis naar Indië maakten. Onder andere ging de voormalige militaire arts Lajos Doleschall (1827-1859) in dienst van het KNIL naar Ambon, waar hij zich naast zijn werk aan het onderzoek van insecten wijdde. Hierover publiceerde hij ook in Nederlandse en Duitse tijdschriften.³² Hij stierf zeer jong aan tuberculose op Ambon. Een andere Hongaarse militair, een zeeofficier Ferenc Wittl (1850-1882) voer naar Borneo. Hij leidde expedities in het grensgebied van Brits- en Nederlands Borneo in dienst van de North Borneo Company. Tijdens zo'n expeditie werd hij in het oerwoud door koppensnellers vermoord. Hij ontbreekt ook in deze bundel, maar zijn dagboek met enkele studies over zijn leven en werk zullen binnenkort in een apart nummer van *Acta Neerlandica* verschijnen. Voor dat volgende nummer is ook een andere Hongaarse reiziger ingepland, een intrigerende figuur, János Xantus, een voormalige officier van het Hongaarse leger in de vrijheidstrijd van 1848-49. Nog tijdens de oorlog tegen de Oostenrijkers werd hij gevangen gezet, maar hij vluchtte naar Engeland en later naar de VS. Na zijn terugkeer in Hongarije werd hij oprichter van de dierentuin te Boedapest en ook van het Etnografisch Museum. Hij werd lid van de Hongaarse Academie der Wetenschappen en oogstte succes als onderzoeker. Hij nam samen met Oostenrijkers deel aan een handelsmissie naar Azië, maar kreeg met iedereen ruzie en stapte op Borneo van de boot. Hier onderzocht hij het leven van de dajaks, een inheemse stam waarvan de strijders als koppensnellers bekend stonden. Hierover publiceerde hij later in Hongaarse tijdschriften. Over de reis van Xantus op Borneo schrijft Balázs Venkovits in de volgende bundel van *Acta Neerlandica*.

Ook István Radnai (1893-1940) kan men in deze bundel niet vinden. Hij heeft samen met zijn neef László Székely in 1914 Hongarije verlaten om een nieuw leven in Deli als planter te beginnen, fortuin te maken en als rijk man naar Hongarije terug te keren. Van deze plannen is voor Radnai niets terechtgekomen. Na amper vijf weken verliet hij teleurgesteld Sumatra om weer naar Boedapest terug te keren. In de zomer van 1914 wachtte de mobilisatie en de oorlog op hem.³³ In zijn dagboek heeft hij zijn reis naar Sumatra en ook zijn oorlogservaringen vastgelegd.

Over de jonge tandtechnicus Géza Szabó die in 1910 in Miskolc geboren is, wordt in deze bundel ook niet geschreven. Hij emigreerde naar Java toen hij 18 jaar oud was en keerde pas na de Tweede Wereldoorlog terug naar Europa. Hij vestigde zich met zijn gezin in Nederland en schreef in 1989 een autobiografisch werk met de titel *Van poesta tot polder*.

Het boek Az örök nyár hazájában [In het land van de eeuwige zomer] van Ernő Zboray uit 1924.

In dit nummer van *Acta Neerlandica* zou Ernő Zboray een plaats moeten krijgen, maar hij ontbreekt ook. De in 1901 geboren en in 1959 overleden Ernő Zboray was een Hongaar met een opmerkelijke levensloop die zich grotendeels heeft afgespeeld op Java. Niet alleen doorliep hij daar een zeer succesvolle carrière, hij schreef ook bij herhaling over zijn tweede vaderland en zijn ervaringen. Hij deed dat in zijn moedertaal: in 1924 verschenen (in Hongarije) van zijn hand *Az örök nyár hazájában* [In het land van de eeuwige zomer] en in 1936 het omvangrijke, rijkelijk geïllustreerde, *Tizenöt év Jáva szigetén* [Vijftien jaar op Java]. In 1939 kwam er een roman van hem uit: *Trópusi nap alatt*, die in 1943 onder de titel *Onder de tropen* in Nederlandse vertaling verscheen. Zboray was ook een verwoed verzamelaar van inheemse kunst. Hij verzamelde muziekinstrumenten, wapens en ook wajangpoppen. Zijn bijzondere wajangcollectie werd in 2013 in Boedapest in het Museum Ferenc Hopp voor Zuid-Aziatische Kunst gerestaureerd en tentoongesteld.³⁴

Viktor Keöpe (1883-?) een leraar uit Brassó, zou ook een plaats moeten krijgen in dit nummer. Hij heeft in 1936 een boek over Java geschreven met de titel *A szigetek gyöngye* [De parel van de eilanden]. Ook de planter Ferenc Domahidy ontbreekt helaas, die in de jaren '30 artikelen schreef over Deli in Hongaarse kranten. Ook de zus van Ernő Zboray, Ilona Zboray (1914-2001) die tussen 1935 en 1937 bij haar broer op Java woonde, staat niet in deze bundel. Zij trouwde in 1938 in Boedapest met de Nederlandse advocaat Anthony Gerardus (Anton) Fennema, het echtpaar ging in Nederland wonen. Ze werd oprichter en hoofdredacteur van het kindertijdschrift *Kris-Kras* in 1953.³⁵ Na de Hongaarse opstand in 1956 bereikten duizenden Hongaarse vluchtelingen Nederland, waar ze een nieuw thuis vonden. Voor de integratie van de vluchtelingen heeft Ilona Zboray zich ook actief ingezet. Zij stelde een brochure samen voor vluchtelingen over Nederland (geschiedenis, gewoontes, koningshuis, het Wilhelmus, maatschappij enz.).³⁶

De rij kan nog vervolgd worden. Steeds meer interessante en minder interessante figuren doemen op uit het duister van de geschiedenis. Daarom is dit nummer van *Acta Neerlandica* als aansporing bedoeld voor studenten, jonge en ook ervaren onderzoekers om zich met dit onderwerp bezig te houden. Het bijzondere van deze mensen was dat ze als buitenstaanders wel over hetzelfde hebben geschreven als hun Nederlandse collega's, maar toch op een andere manier. *Ze keken* naar hetzelfde, maar *zagen* iets anders. En dat is een verrijking voor de Nederlandse koloniale geschiedenis. Hierdoor kunnen we de tijd, waarin ze leefden, hun motivatie, hun keuzes en uiteindelijk ook ons eigen verleden beter begrijpen.

De brochure voor gevluchte Hongaren in Nederland. Samengesteld door Ilona Zboray en de redactie van het kinderblad Kris Kras.

Bibliografie

- Andrássy, Manó 1853. *Utazás Kelet-Indiákon. Ceylon, Java Khina, Bengal.* [Reizen in Oost-Indië. Ceylon, Java, China, Bengalen] Pest.
- Brittig, Vera & Gaál, József 2013. *Hagyomány és Átváltozás: Javai Wayang bábok és Gaál József Kortárs Alkotásai = Tradition and Metamorphosis: Javanese Wayang Puppets and the Contemporary Artworks of Jozsef Gaal.* Budapest: Iparművészeti Múzeum.
- Dash, Mike 2005. *De ondergang van de Batavia. Het ware verhaal.* 10e druk, Amsterdam: Single Pockets.
- Doleschall, C.L. 1857. 'Bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel' overdruk uit *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlands Indië*. Deel 13, Batavia, 1-36.
- Doleschall, C.L. 1858/1859. 'Tweede bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel' *Verhandelingen van de Natuurkundige Vereniging in Nederlandsch-Indië*, deel 5. Batavia: Typisch Lange, 1-60.

- Doleschall, C.L. 1857. 'Korte karakterschets der flora van Ambonia.' Overdruk uit *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlands Indië*. Deel 14, Batavia, 1-6.
- Doleschall, C.L. 1852. 'Systematisches Verzeichniss der im Kaiserthum Österreich vorkommenden Spinnen.' *Sitzungsberichte der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Deel 9, 62-651.
- Doleschall, C.L. 1856. 'Eerste bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.' *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Deel 10, 403-414.
- Doleschall, C.L. 1857. 'Tweede bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.' *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Deel 14, 377-418.
- Doleschall, C.L. 1859. 'Derde bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.' *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Deel 17, 73-128.
- Fennema-Zboray, Ilona [1957]. *Boldog új évet Hollandiában*. sl.
- Gaastra, Femme S. 1991. *De geschiedenis van de VOC*. Zutphen: Walburg Pers.
- Geissau, Anton Ferdinand von. 1779. *Etwas für alle zum Lesen im Frühling und Sommer: cverm. mit einem Auszuge aus der ostreichischen Geschichte und die wunderbare Geschichte des Herrn Andreas Jelky*. Wien: Weingard.
- Gelder, Roelof van. 1997. *Het Oost-Indisch avontuur*. Nijmegen: SUN.
- Hevesi, Lajos. 1961. *Die Abenteuer des András Jelky in drei Erdteilen*. Neu bearb. von János Czibor, übers. von József Takách, Illustration Lajos Kondor, Budapest: Corvina.
- Hevesi, Lajos 1964. *Przygody Andrasza Jelky* [De avonturen van András Jelky]. Warszawa: Nasza Ksiegarnia.
- Hevesi, Lajos 1968. *Abenteuer in drei Erdteilen*. Gekürzte Auflage, Neubearb. von János Czibor, übers. von József Takách, Berlin: Kultur und Vortschritt.
- Hevesi, Lajos 1969. *De avonturen van Andras Jelky in drie werelddelen*. vertaald door Sylvia Moor, W. Visser, Amsterdam: Arbo.
- Hevesi, Lajos 1985. *Dobrodružství Andráse Jelkyho* [De avonturen van András Jelky]. Met medewerking van János Czibor, vertaald door Jan Lichtenstein, geïllustreerd door Eduard Hájek, Praha: Albatros.

Hevesi, Ludwig 1879. *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*. Budapest: Franklin.

Hevésy, Ludvig [190?] *Räätälinkisälli Andreas Jelky'n merkilliset elämänvaiheet neljässä maanosassa* [De avonturen van András Jelky in drie werelddelen].

Vertaald door Samuli S. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Kirja.

Jacobs, Els M. 1991. *Varen om peper en thee. Korte geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie*. Zutphen: Walburg Pers.

Konrády, Lászlóné & Povázsay, László 1947. *Jelky András viszontagságai*. Budapest: Légrády.

NN, 1779. *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*. Wien: Johann Georg Weingand.

NN, 1779. *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, allwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majestäten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden*. Prag: Johann Ferdinand Edlen von Eschdnfeld.

NN, 1791. *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története. A' ki, minek utána sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külföldjére veszedelmei által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott*. [De verhalen van Andás Jelky, een geboren Hongaar, wie na veel moeilijkheden als schipbreuk, gevangenschap en leven onder die wilde mensen, uiteindelijk in Batavia hoge ambten heeft bekleed.] (vertaald door István Sándor), Győr: Streibig József.

NN, 1827. *Der ungarische Robinson, oder Geschichte, Abentheuer und Reisen des Andreas Jelky, eines erlernten Schneiders aus Baja: Eine wahre Begebenheit*. Pesth.

Okkers, Frank 2008. *Tumult*. Amsterdam: Atlas.

- Onkel Tom 1875. *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*. Budapest: Franklin.
- Pusztai, Gábor 2011. 'A magyar Robinson. Jelky András és a robinzonádok irodalmi hagyománya.' Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya (red.) *Eruditio, virtus et constantia*. Deel I. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 391-398.
- Pusztai, Gábor & Praamstra, Olf 1997. 'Een "lasterlijk geschrijf". Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's *Van oerwoud tot plantage* (1935.).' *Indische Letteren*. 12.3: 98-124.
- Pusztai, Gábor & Termorshuizen, Gerard 2002. 'Ernö Zboray: Een Hongaar op Java.' *Indische Letteren*. 17.4: 147-166.
- Pusztai, Gábor 1995. 'De onbekende László Székely.' *Indische Letteren*. 10.4: 194-206.
- Pusztai, Gábor 2002. 'Graaf Andrassy op Java: Het probleem van de canonvorming binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde.' *Acta Neerlandica*, 2002/2, 199-211.
- Pusztai, Gábor 2006. 'Het dagboek van István Radnai, Canonisatie in de Indische literatuur.' Gustinelly, Elisa e.a. (red.) *Vijfendertig jaar studie Nederlands in Indonesië*. Depok: Fakultas Ilmu Pengetahuan Budaya Universitas Indonesia. 237-243.
- Pusztai, Gábor 2006. 'Op de grens van de genres. Roman of egodocument: Van oerwoud tot plantage door László Székely.' *Indische Letteren*., 21.3: 186-196.
- Pusztai, Gábor 2010. 'De "schrijfster van de Javaanse slaven". De receptie van Madelon Székely-Lulofs in Hongarije.' *Indische Letteren*, 25.1: 4-20.
- Pusztai, Gábor 2011. 'Robinsonok között (Jelky András kalandjai és a robinzonádok).' [Onder Robinsons (De avonturen van András Jelky en de robinsonades)], *Alföld* 62.10: 66-77.
- Pusztai, Gábor 2012. 'De "Hongaarse Robinson". Avonturen van András Jelky - een genrekwestie.' Jelica Novakovic-Lopusina e.a. (red.) *Lage Landen, hoge heuvels*. Belgrado: Arius, 181-189.
- Pusztai, Gábor 2013. 'Az ismeretlen trópusok. Székely László és Radnai István útja a Holland Indiákra 1914-ben.' [De onbekende tropen. De reis van László Székely en István Radnai naar Nederlands-Indië in 1914] *Mikes International*. 13.2: 50-56.

- Pusztai, Gábor 2013. 'Tropisch Boedapest? De invloed van Madelon Székely-Lulofs en László Székely op het Hongaarse literaire leven.' Kris Van Heukelom, Dieter De Bruin, Carl De Strycker (red.) *Van Eeden tot heden. Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*. Lage Landen Studies 5. Gent: Academia Press, 187-197.
- Pusztai, Gábor 2014. 'Bajától Batáviáig: Jelky András a Holland Keletindiai Társaság szolgálatában.' [Van Baja naar Batavia: András Jelky in de dienst van de VOC], Bozzay Réka (red.) *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*. [Verhalen uit de Lage Landen: Hongaars-Nederlandse betrekkingen in de vroegmoderne tijd], Debrecen: Printart-Press, 524-576.
- Radnai, István & Székely, László 2007. *Dit altijd alleen zijn. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914-1930*. Pusztai, Gábor & Termorshuizen, Gerard (red.), Leiden: KITLV Uitgeverij
- Radnai, István 2013. *Szumátrától az orosz frontig. Radnai István első világháborús naplója*. Pusztai, Gábor (red.), Debrecen: Printart Press.
- Solymos, Ede 1983. *Ki volt Jelky András?* [Wie was András Jelky?] Baja: A Bajai Türr István Múzeum Kiadványai (25).
- Székely, László 2014. *A lehetetlenségek országa. Székely László szumátrai elbeszélései*. Pusztai, Gábor (red.), Debrecen: Printart Press.

Internetbronnen

(<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/Zboray>).
(Laatst geraadpleegd op 22 januari 2016).

Eindnoten:

- * Het onderzoek in verband met deze studie vond plaats in het kader van het OTKA-project nummer: 111786.
- 1 Jacobs, *Varen om peper en thee*, 11.
- 2 Zich wassen vond men toen ongezond en zeelui wasten hun kleren bij gebrek aan zoet water traditioneel in urine. Zie hiervoor: Dash, *De ondergang van de Batavia*, 147.
- 3 Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 12.
- 4 Gemiddeld was 60% van de soldaten en 40% van de matrozen niet Nederlands, maar er waren periodes, waarin dit percentage hoger lag. Rond 1770 was 80% van de soldaten en 50% van de matrozen uit het buitenland afkomstig. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 81.
- 5 Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, 14.
- 6 Over László Székely zie verder: Radnai-Székely, *Dit altijd alleen zijn*; Radnai, *Szumátrától az orosz frontig*; Székely, *A lehetetlenségek országa*, Pusztai, 'De onbekende László Székely'; Pusztai-Praamstra, 'Een lasterlijk geschrijf'; Pusztai, 'Op de grens van de genres'; Pusztai, 'Het

- dagboek van István Radnai'; Pusztai, 'Az ismeretlen trópusok; Pusztai, Tropisch Boedapest?'; Pusztai, 'De "schrijfster van de Javaanse slaven"'.
- 7 Frank Okkers biografie *Tumult* verscheen in 2008.
 - 8 NN, *Geschichte des Herrn Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Wilden, endlich zu Batavia zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangen ist*. De Hongaarse vertaling van de Duitse tekst wordt afgedrukt in Solymos, *Ki volt Jelky András?*, 9-17. De derde druk was Geissau, *Etwas für alle zum Lesen im Frühling und Sommer: cverm. mit einem Auszuge aus der ostreichischen Geschichte und die wunderbare Geschichte des Herrn Andreas Jelky*.
 - 9 NN, *Wunderbare Reise-Geschichte des Hrn. Andreas Jelky eines gebohrnen Ungars, welcher als Schneidergeselle in die Fremde gereiset, nach ausgestandenen vielen unglücklichen Zufällen, Schiffbrüchen, Sklaverey und Lebensgefahren unter den Willden, endlich zu Batavia in Indien zu ansehnlichen Ehrenstellen gelangt und anjetzo wirklich in Wien sich befindet, allwo er die allerhöchste Gnade gehabt, beyden Kaiserl. Majstaten seine Geschichte zu erzählen, und von allerhöchst Denenselben beschenkt zu werden*.
 - 10 Anton Ferdinand von Geissau publiceerde graag over Hongarije. Naast het boek met het verhaal van Jelky schreef hij boeken over de belegering van Wenen ten tijde van Matthias Corvinus, en schreef ook over Móric Benyovszky. Geissau, *Geschichte der Belagerung Wiens durch den König Mathias von Hungarn, in den Jahren 1484 und 1485*. Geissau, *Merkwürdige Aufmunterungsrede, welche Benjowsky gehalten für die Religion, den König und das Vaterland wider die Franzosen unverweilt die Waffen zu ergreifen*.
 - 11 Konrády & Povázsay, *Jelky András vizsontagságai*, 39.; Solymos, *Ki volt Jelky András?*, 6.
 - 12 NN, *Geschichte des Herrn Andreas Jelky, eines gebohrnen Ungars, Nebst andern kurzweiligen Anekdoten*.
 - 13 Op de laatste pagina van het boekje werd vermeld dat Jelky in 1778 naar Boeda verhuisde, hertrouwde en dat uit dit huwelijk een zoon werd geboren. Er werd ook vermeld dat Jelky op 6 december 1783 aan tuberculose [Lungensucht] overleed. Solymos, *Ki volt Jelky András?*, 24.
 - 14 NN, *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak története. A' ki, minek utána sok szerentsélen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének küömbfélé veszedelmei által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott*.
 - 15 Zie verder over Jelky: Pusztai, 'De "Hongaarse Robinson"; Pusztai, 'Robinsonok között'; Pusztai, 'Bajától Batáviáig'; Pusztai, 'A magyar Robinson'.
 - 16 Naast de reeds vermelde drie Duitse uitgaven verscheen verder: NN, *Der ungarische Robinson, oder Geschichte, Abentheuer und Reisen des Andreas Jelky, eines erlernten Scheniders aus Baja: Eine wahre Begebenheit*; Onkel Tom, *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*; Hevesi, *Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen*; Hevesi, *Abentheuer in drei Erdteilen*; Hevesi, *Die Abenteuer des András Jelky in drei Erdteilen*.
 - 17 Hevézy, *Räätälinkisälli Andreas Jelky'n merkilliset elämänvaiheet neljässä maanosassa*.
 - 18 Hevesi, *Dobrodružství Andráse Jelkyho*.
 - 19 Hevesi, *Przygody Andrasza Jelky*.
 - 20 Hevesi, *De avonturen van Andras Jelky in drie werelddelen*.
 - 21 Hij was als lid van de oppositie voorstander van omvangrijke hervormingen in Hongarije. In 1833 verscheen ook een pamflet van hem in het Duits over dit onderwerp: "Umrisse einer möglichen Reform in Ungarn, im Geiste des Justemilieu." Daarnaast schreef Károly Andrássy politieke artikelen in Hongaarse dagbladen en theoretische verhandelingen over de wegenbouw.
 - 22 Over deze reizen schreef hij brieven die in 1843 in het blad *Honderű* werden gepubliceerd.
 - 23 Hij was afgevaardigde van de provincie Torna.
 - 24 Andrássy, *Utazás Kelet-Indiákon*, 1.
 - 25 Ibidem, 130.
 - 26 Ibidem.
 - 27 njai - inheemse huishoudster, concubine
 - 28 Andrássy, *Utazás Kelet-Indiákon*, 138.
 - 29 Hij gaat naar Buitenzorg en naar Bandung.
 - 30 Het zogenaamde cultuurstelsel werd in 1830 door commissaris-generaal Van den Bosch op Java ingevoerd. De Javaanse boeren moesten één vijfde van hun land beschikbaar stellen voor cultuurgewassen zoals thee, koffie, tabak, suiker, indigo, peper, en kaneel. Deze gewassen werden door het Nederlandse koloniale bestuur voor een vastgestelde (erg lage) prijs opgekocht en met enorme winsten op de Europese markt verkocht. Tussen 1850 en 1860 maakte de

opbrengst van het cultuurstelsel ongeveer 32% uit van het totale inkomen van de Nederlandse regering. Op Java brak hongersnood uit.

31 Zie hierover: Pusztai, 'Graaf Andrassy op Java'

32 Doleschall, 'Bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel'; Doleschall, 'Tweede bijdrage tot de kennis der Arachniden van den Indischen archipel'; Doleschall, 'Korte karakterschets der flora van Ambonia.'; Doleschall, 'Systematisches Verzeichniss der im Kaiserthum Österreich vorkommenden Spinnen.'; Doleschall, 'Eerste bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.'

Doleschall, 'Tweede bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.'

Doleschall, 'Derde bijdrage tot de kennis der dipterologische fauna van Nederlandsch Indië.'

33 Zie hierover: Radnai-Székely, *Dit altijd alleen zijn*; Radnai, *Szumátrától az orosz frontig*; Pusztai, 'Het dagboek van István Radnai'

34 Brittig & Gaál, *Hagyomány és Átváltozás*.

35 (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/Zboray>). (Laatst geraadpleegd op 22 januari 2016.)

36 Fennema-Zboray, *Boldog új évet Hollandiában*.

Gábor Pusztai en Kees Teszelszky

In de dienst van de VOC*

**Een voorlopige inventarisatie van Hongaren in dienst van de
Verenigde Oost-Indische Compagnie (1602-1795)**

Abstract

This paper presents a preliminary survey of people coming from Hungary who were employed for the Dutch East India Company (VOC) between 1602 and 1795, drawing some conclusions from the point of view of national identity, education, social class and ethnic background. The survey was conducted using the database of sea-voyagers of the Dutch National Archive, containing detailed information of the background of the people who entered the service of the VOC. There has never been done a detailed survey of Hungarian immigrants coming to the Dutch Republic in the Early Modern period. So far, only students coming from Hungary to the Netherlands have been studied, but the majority of them have returned to their home country after university and did not stay here. The aim is to introduce the source material and its context in general, which can be the basis of further investigations. So far, almost 118 Hungarians have been identified. The majority of the Hungarians occupied modest positions on the ships and did not return from the east.

Keywords: Dutch East India Company (VOC), Java, Hungary, migration

De afgelopen honderd jaar zijn talloze boeken en studies verschenen over de *peregrinatio*, de trek van Hongaarse studenten uit Hongarije en Zevenburgen naar de universiteiten in de Republiek.¹ Van deze studenten vestigde hooguit een enkeling zich definitief in de Lage Landen. De overgrote meerderheid keerde na de welbestede studietijd weer voorgoed terug naar het moederland. De groep van studenten was een select gezelschap: de reis naar de Nederlanden en het studieverblijf vergde een groot financieel offer van de familie, religieuze gemeenschap of patroon.

De peregrinatie was in de eerste instantie een investering in de toekomst van Hongarije of Zevenburgen, die uiteindelijk ten goede diende te komen van het thuisland. Het voorbeeld van Albert Szenci Molnár, de beroemde Hongaarse humanist, theoloog en vertaler die lang in Duitsland woonde, onder meer door Nederland reisde en uiteindelijk pas na veel jaren zou terugkeren naar Hongarije, was hierop een uitzondering.

Behalve deze studenten moeten er in de vroegmoderne periode ook gewone Hongaren naar de Nederlanden zijn getrokken. Zij kwamen niet zozeer om kennis vergaren of contacten op te doen, maar in plaats daarvan waren zij op zoek naar een betere toekomst. De vele opstanden, oorlogen, natuurrampen en andere ellende die Hongarije en Zevenburgen in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw trof, maakten dat veel inwoners wegtrokken uit het Karpatenbekken en op zoek gingen naar een veiliger woonoord of werkplek elders in Europa.

Identiteit

Een problematische kwestie is hoe nagegaan kan worden of een immigrant Hongaar was of uit Hongarije kwam. Deze vraag hangt samen met de idee van identiteit in het vroegmoderne Europa in het algemeen en Hongarije in het bijzonder.² Het territorium van het koninkrijk Hongarije en het prinsdom Zevenburgen werd bewoond door een zeer diverse bevolking met een verschillende etniciteit, taal, cultuur en religie. De inwoners vormden een mozaïek of lappendeken van soms geïsoleerde gemeenschappen met een eigen identiteit in het Karpatenbekken. De notie van (Hongaarse) natie en vaderland kwam pas op in de periode van de Verlichting.³ De idee van etniciteit was ondergeschikt aan de eigen afkomst of lidmaatschap van een bepaalde gemeenschap: familiebanden, religieuze wortels of taalverwantschap was belangrijker dan tot welk ‘volk’ een persoon behoorde. Vanaf de Middeleeuwen hing de idee van het vaderland (*patria*) en de idee van een gemeenschap van Hongarije (*regnum Hungariae*) nauw samen met het concept van een politiek actieve burger, die onderdeel uitmaakte van de *natio Hungariae*.⁴ Een burger beschikte over politieke rechten als deze tot de adelstand of tot de bestuurders van een vrije koningsstad behoorde. Een betrekkelijk klein deel van de inwoners van het rijk, ongeveer vijf procent, bezat deze politieke rechten en voelde zich daardoor ‘Hongaar’. Deze rechten moesten worden bekrachtigd door een adelsbrief of de verlening van pri-

vileges, waardoor een natuurlijk persoon pas echt ‘Hongaar’ werd.⁵ De verkregen politieke rechten konden vervolgens worden uitgeoefend tijdens de standenvergadering, zoals de vergadering in het graafschap of de landsvergadering, de ‘országyűlés’.⁶

De verschillende concepten van *natio*, *gens* en *patria* konden door elkaar worden gebruikt. Bovendien werd aan het einde van de zestiende eeuw een scherper onderscheid gemaakt tussen de juridische-staatkundige afkomst van een persoon, verbonden aan de eerdergenoemde politieke rechten, aangeduid met *natio* en de linguïstisch-etnische afkomst, waarvoor de term *gens* was gereserveerd. Tibor Klaniczay verwijst in dit verband naar het voorbeeld uit 1597 van een zekere ‘Gregorius Schwonaritsch Scharwariens, Pannonius natione, Croata genere’ (Gregorius Schwonaritsch van Scharwar [Sárvár?], behorende tot de Pannonische natie en het Kroatische volk).⁷

Vanwege dit verband tussen politieke rechten, privileges en afkomst is het te verklaren dat de nationale identiteit in Hongarije vooral tot uitdrukking kwam in tijden dat de politieke of religieuze rechten van de standen in het gedrang kwamen, zoals bij een opstand tegen de Habsburgse vorst. De verbeelding van deze identiteit in woord en beeld was daarom vooral gericht op het buitenland, om de opstand tegen de eigen vorst te rechtvaardigen. Ook zal een student uit Hongarije trots hebben vermeld dat hij Hongaar was bij zijn aankomst, alleen al omdat hij hiermee recht kreeg op een vrijstelling van collegegeld (*gratis quia Hungarus*).⁸ De eenvoudige loonarbeider zal bij aankomst in de Republiek geen enkele behoefte of zelfs de noodzaak hebben gevoeld om informatie te verschaffen over zijn afkomst, ook al omdat de moderne bureaucratie met de daarbij behorende persoonsadministratie ontbrak.⁹

Om deze redenen is het moeilijk te zeggen hoeveel mensen uit Hongarije uiteindelijk in de Nederlanden zijn terechtgekomen en wat ze in deze streken hebben gedaan.¹⁰ Een indicatie geeft de Nederlandse Familienamenbank van het Meertens Instituut voor Nederlandse Taal en Cultuur in Amsterdam. Familienamen als ‘Hongaar’, ‘Unger’, ‘Hunger’, ‘de Hunger’, ‘Hungersman’ en zelfs het Friese ‘Ungersma’ duiden op een mogelijke herkomst uit Hongarije.¹¹ Behalve familienamen zijn ook enkele portretten en afbeeldingen bekend van Hongaren die zich op dat moment ophielden in de Republiek en die bewust of onbewust model hebben gestaan.¹² De eerste vermelding van twee personen met een ‘Hongaarse’ familienaam dateren uit 1653, toen Georg (György?) en Digna Unger gedoopt werden in de Lutherse kerk te Breda.¹³ Zonder

beschikbaar archiefmateriaal of andere bronnen is het echter vrijwel onmogelijk om meer te weten over de achtergrond van deze families, wanneer en om welke reden deze naar Nederland zijn gekomen. Het merendeel van de ‘Hongaren’ die te vinden zijn in de Nederlandse archieven betreft studenten.¹⁴ Het in een archief aantreffen van een ‘Hongaar’ die niet als student is ingeschreven aan een Nederlandse universiteit, is meestal een toevalstreffer.¹⁵

De eerste Nederlandse ‘multinational’

Vanaf het einde van de zestiende eeuw trokken duizenden mensen uit heel Europa om economische redenen naar de Republiek.¹⁶ De steden in het westen van het land groeiden als kool en de handel, industrie en nijverheid bood werk aan veel handen. Een belangrijke werkgever was de in 1602 opgerichte Vereenigde Oostindische Compagnie, kortweg VOC genaamd. Deze enorme onderneming had het alleenrecht op de handel tussen de Republiek en het gebied ruwweg ten oosten van de Kaap de Goede Hoop. De VOC was het eerste multinationale bedrijf en ook de waardevolste onderneming aller tijden.¹⁷ Het spreekt voor zich dat een bedrijf van deze omvang bijzonder veel werknemers nodig had. Tussen 1602 en 1795 vertrokken in totaal 973.000 mensen uit de Republiek naar Azië, maar slechts ongeveer één derde ca. 366.900 mensen, trad de thuisreis aan.¹⁸ Dit enorme bedrijf bleek al snel te groot te zijn voor de kleine Republiek. De VOC was al gauw op buitenlandse werknemers aangewezen. Alleen al tussen 1700 en 1795, het jaar dat de compagnie definitief failliet ging, hebben 655.000 mannen (en behalve deze ook als man vermomde vrouwen) dienst gedaan bij dit bedrijf.¹⁹ Daarvan was ruwweg de helft, dus ongeveer 300.000 mensen van buitenlandse komaf. Vooral de werknemers met een lagere opleiding en dus een lagere rang kwamen uit het buitenland. Bij de militairen lag het percentage van de buitenlandse werknemers gemiddeld op 60%, bij de matrozen op 40%.²⁰ Van de buitenlandse werknemers vormden de Duitsers de grootste groep. Hun percentage lag tussen 20% en 30%.²¹ Daarnaast kwamen de meeste buitenlandse werknemers van de VOC uit Polen, Scandinavische landen zoals Denemarken, Zweden en Noorwegen, maar ook uit de Zuidelijke Nederlanden (vooral Vlaanderen en Brabant), Frankrijk en Zwitserland.²²

Dankzij de gedetailleerde en goed bewaard gebleven personeelsadministratie is het VOC-archief een unieke en rijke bron van historisch materiaal over de achtergrond van haar personeel.²³ Deze gegevens zijn bewaard gebleven in de scheepssoldijboeken. Een lijst van opvarenden werd opgesteld voor elk VOC-schip dat tussen 1700 en 1795 vertrok naar het oosten, in totaal 4500 schepen. Per werknemer, of het nu een matroos, soldaat of ander bemanningslid was, noteerde de VOC een uitgebreide salarisberekening. Behalve de naam, de plaats van herkomst, de datum van indiensttreding, rang of functie bij indiensttreding, de berekening van het salaris, de vestiging van de VOC waar de opvarende formeel in dienst was (de zogeheten ‘kamer’ van de steden Amsterdam, Delft, Rotterdam, Hoorn, Enkhuizen of de provincie Zeeland), is ook de naam, de datum van vertrek en aankomst van het schip bewaard gebleven. Tot slot kan een aantekening worden gevonden van de datum, plaats en reden van uitdiensttreding, bijvoorbeeld overlijden of ‘drossen’ (zonder toestemming van het schip vertrekken).

Afbeelding van een VOC-schip aan de muur van een huis in Hoorn

Vanwege de vermelding van de naam en de herkomst vormen scheepssoldijboeken één van de meest interessante, maar tot nu toe niet gebruikte bronnen waarmee de komst van Hongaren naar de Lage Landen kan

worden aangetoond. Behalve dat geven deze boeken ook een onverwacht gedetailleerde kijk in de levensomstandigheden en het lot van gewone Hongaren in de Republiek en tijdens hun ‘tropisch avontuur’. Niet alleen zijn hierin droge feiten te vinden over werk, salaris, schip en de afgelegde afstand over de aardbol, ook prikkelen de opgesomde redenen van uitdiensttreding de fantasie. Sommigen van de bemanningsleden werden ontslagen, vermist of vermoord, anderen kregen de doodstraf of leden schipbreuk. Uit deze kleurrijke lotgevallen kan worden opgemaakt dat een betrekking bij de VOC niet zonder risico was. De VOC was uiteindelijk niet de meest gewilde werkgever in de Republiek en eigenlijk vooral een uitkomst voor diegenen die geen ander werk konden vinden. Op grond van het aantal Hongaren in dienst van de VOC kan daarom rustig worden aangenomen dat het werkelijke getal van inwoners van Hongarije en Zevenburgen dat z'n weg naar de Republiek vond, nog veel hoger lag.²⁴

Herkomstplaats

Achter dit artikel is een lijst van 118 namen te vinden van VOC-dienaren die uit Hongarije afkomstig waren. Bij het samenstellen van de lijst hebben we de herkomstplaats als belangrijkste factor beschouwd. Hongarije als herkomstplaats was echter niet altijd duidelijk vermeld. Dat komt door de praktijk van de VOC-klerk, die de gegevens van het personeel moest noteren. De taak van de klerk was niet eenvoudig. Naast de voor- en achternaam van de werknemer was de plaats van herkomst de enige persoonsgebonden specificatie. (Geboortedatum, ouders, opleiding, leeftijd enz. werden niet genoteerd.) Onder de toekomstige werknemers van de VOC waren er natuurlijk een heleboel laagopgeleide mensen (vaak analfabeten) die hun eigen naam niet eens konden spellen. De klerk heeft de namen dus gespeld zoals hij dat hoorde, dat wil zeggen fonetisch, en dat had bij de meeste buitenlandse namen, vooral als ze exotisch klonken, meestal niets met correcte spelling te maken. Sterker nog, bij de spelling van de namen van landen zien we ook geen eenheid. Hongarije of Hongaar werden door de VOC-klerk bijvoorbeeld op verschillende manieren neergepend: Hongarijen, Hognie, Hanga, Hongen, Hongeren, Hongraat, Hongaart, Hong raien, Hongarein, Hongaris, Hongarein, Hongarien, Hongarijn, Hongarijp, Hungarije, Hungarijen, Ungarien, Ongarien, Ongaar, Ongaer, Ongarie, Ongario, Ongarijen, Ongareijen, zelfs Magijare (magyar is Hongaars voor Hongaars) kwamen voor. Er waren ook vormen, waar-

van het niet meer zeker is of de klerk inderdaad Hongarije bedoelde. Dat is het geval bij de soldaat Johannes Bamboes, die op 9 juli 1749 dienst nam en met het schip *Huis ter Duine* uitvoer, maar na een jaar op 29 augustus 1750 in Azië overleed. Bij zijn herkomstplaats werd 'Tis parijs in hong.r' aangegeven.²⁵ Of deze aanduiding daadwerkelijk naar Hongarije verwijst, is niet met zekerheid te zeggen. Soms wordt de herkomstplaats met een specificatie aangevuld wat de identificatie makkelijker maakt. De naamloze VOC-klerk heeft bij voorbeeld bij de kanonnier Johan van Brasewits 'Presburg in hongarijen' als herkomstplaats aangegeven. Dat verwijst duidelijk naar de stad Pressburg, de Duitse naam voor Pozsony (Bratislava, nu in Slowakije). De kanonnier nam dienst op 15 november 1765 en vertrok met het schip *Vredestein* naar de Oost. Na één jaar, op 20 december 1766 overleed Brasewits in Azië.²⁶ Volgens de scheepssoldijboeken kwam de soldaat Matthijs Breijer uit 'Cassou in ongaries'. Deze specificatie helpt ons ook zijn herkomstplaats precies vast te stellen. Hij kwam uit de stad Kassa in Noord-Hongarije, waarvan de Duitse naam Kaschau was (Kosice, nu in Slowakije). Breijer diende acht jaar als soldaat (van 7 januari 1709 tot 31 augustus 1717).²⁷ De specificatie helpt ons ook in het geval van Stephanus Esser die uit 'Grootmardajn in hongarijen' kwam. Hij is afkomstig uit de stad Grosswardein, dat in het Hongaars Nagyvárad heet (Oradea, nu in Roemenië). Esser monsterde op 21 april 1749 op het schip *Voorzichtigheid* aan en overleed volgend jaar al in Azië, op 1 september 1750.²⁸ Bij Nicolaas Freek werd als herkomstplaats 'Raab in hongarijn' aangegeven. De als soldaat aangemonsterde Freek kwam dus uit de West-Hongaarse stad Győr, die in het Duits Raab heette. Hij vertrok op 8 mei 1764 met het schip *IJsselmonde* naar de oost en overleed één jaar later, op 25 juni 1765 in Azië.²⁹

Een ander voorbeeld is de soldaat Johannes Kaufman uit 'Tokaij in hongarijen'. Hij kwam dus uit de beroemde wijnstreek in Noordoost-Hongarije, uit het stadje Tokaj. De soldaat Kaufman voer in de dienst van de kamer Hoorn richting Batavia, maar hij trad uit dienst aan de Kaap, acht maanden na zijn aanmonstering op het schip *Ouwerkerk*, op 28 februari 1747.³⁰ Een laatste voorbeeld is Johan Roedersho. Bij zijn herkomstplaats wordt het volgende aangegeven: 'Debberten in hongarijen'. Het is niet uitgesloten dat achter de plaatsnaam 'Debberten' Debrecen schuilgaat. Met andere woorden: Roedersho is wellicht in Debrecen geboren. Wat zijn echte familienaam was, is moeilijk te zeggen.

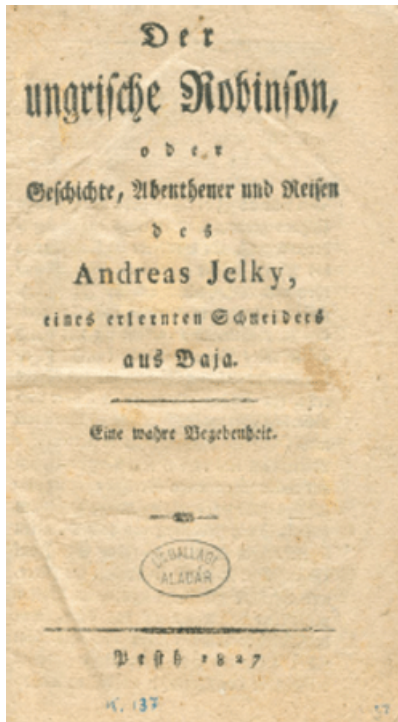
VOC-bootsgezel

Hij was in ieder geval op 26 april 1763 als soldaat aangemonsterd en vertrok op die dag met het schip *Rotterdam* naar de Oost. In 1775, na twaalf jaar dienst keerde hij met de *Bredenhof* naar Europa terug. Hij hoorde bij de weinige VOC-dienaren die levend het oude continent mochten weerzien.³¹

Er zijn gevallen, waar de geografische specificatie niets helpt. Dat is het geval bij de soldaat Ladislaus Kisch (Kis László). Bij hem werd ‘Jungus in hong raien’ als herkomstplaats aangegeven. Hij stond precies twee maanden in dienst van de VOC (van 22 maart tot 22 mei 1746). Dat wil zeggen: hij overleed nog op het schip, op de heenreis, voor Kaapstad.³² Wat voor Hongaarse plaats achter ‘Jungus’ schuilgaat, is moeilijk te raden.

Een aparte categorie is de herkomstplaats Transsylvanië/Erdély/Siebenbürgen dat een deel van het Koninkrijk Hongarije was, maar in die tijd als aparte bestuurlijke eenheid werd beschouwd. Dit gebied werd in de scheepssoldijboeken vaak als Zevenbergen of Sevenbergen aangeduid. Dit is echter zeer misleidend, omdat er ook in Nederland en in Holstein (Duitsland) een Sevenbergen was. Daarom hebben we Sevenbergen als herkomstplaats voor Transsylvanië slechts dan aangenomen, als er een specificatie of een Hongaars klinkende naam erbij te vinden was. Dat is het geval bij de werknemer Poppe Janko, die als soldaat aanmonsterde en op 11 maart 1749 op het schip *Gustaaf Willem* richting Java vertrok. Na meer dan 27 jaar dienst overleed hij in Azië, op 23 april 1776. Bij zijn herkomstplaats staat ‘Sevenbergen in hongarijen’ wat waarschijnlijk naar de Duitse naam Siebenbürgen van Transsylvanie verwijst.³³ Een ander voorbeeld hiervan is Paulus Borosniji Nagij [Borosnyai Nagy Pál]. Als herkomstplaats staat ‘Huijed in sevenbergen’ wat waarschijnlijk Hunyad in Zevenburgen [Transsylvanië, Erdély] moest betekenen. Borosnyai tekende zijn contract op 19 december 1780 en vertrok op dezelfde dag richting Azië. Vergeleken met zijn landgenoten was hij een hooggekwalificeerde werknemer, omdat hij als ‘tweede meester’, dus als arts, werd aangesteld. De tweede meester was samen met de derde meester en de opperchirurgijn verantwoordelijk voor de medische zorg aan boord. Deze positie kon Borosnyai bekleden omdat hij aan de Universiteit Utrecht medicijnen heeft gestudeerd. Hij promoveerde op 27 mei 1780 in Utrecht bij prof. Nahuys.³⁴ In hetzelfde jaar verscheen zijn proefschrift te Utrecht, getiteld *Tentamen practicum inaugurale de dysenteria*.³⁵ Wat hem ertoe bewoog vlak na zijn promotie meteen dienst te nemen bij de VOC, is onduidelijk. Of dit avontuur was of bittere noodzaak vanwege een schuld of een misdrijf, weten we niet. Het is echter zeker dat hij aan boord van

de *Vriendschap* naar Java vertrok, waar hij elf jaar lang werkte als arts in de dienst van de VOC. Hij overleed in Azië op 18 oktober 1791.³⁶

Het verhaal van de meest bekende Hongaarse VOC dienaar András Jelky in het Duits. Het boekje verscheen de zoveelste keer onder de titel Der ungrische Robinson uit 1827.

Namen

In de scheepssoldijboeken werden meestal voor- en achternaam van een opvarende aangegeven. Voor ons was de naam bij het samenstellen van de lijst niet relevant. Mensen met een Hongaarse of Hongaars aandoende naam, maar met een niet te identificeren herkomstplaats werden door ons niet op de lijst gezet. Verder onderzoek zou in de toekomst moeten uitwijzen in hoeverre deze personen inderdaad uit Hongarije afkomstig waren. De korporaal Jurien Kisch uit Hamburg werd bijvoorbeeld van de lijst verwijderd, hoewel zijn familienaam een zeer frequent voorkomende Hongaarse naam is.³⁷ De reeds genoemde Ladislaus Kisch (dus met dezelfde achternaam) uit ‘Jungus in hong raien’ staat wel op de lijst, omdat bij hem Hongarije als herkomstplaats werd aangegeven.³⁸ Personen met een duidelijke verwijzing naar Hongaarse komaf maar met onduidelijke herkomstplaats, hebben we ook niet op de lijst gezet. Hiervan is de matroos Jan Hongarie een goed voorbeeld. Hij kwam uit ‘Bolie’. Wat voor plaatsnaam achter ‘Bolie’ schuil ging, konden wij niet achterhalen. Hij was drie jaar in dienst (van 7 december 1773 tot 7 augustus 1776) van de VOC en overleed in Azië.³⁹

De meeste werknemers die daadwerkelijk uit Hongarije afkomstig waren, hebben geen Hongaarse of Hongaars klinkende namen. Een voorbeeld is Jurien Soubach, die volgens de soldijboeken als eerste werknemer uit Hongarije, in 1690 aanmonsterde op een VOC-schip. Hij vertrok op 7 juni 1690 uit Nederland naar Batavia op het schip *Honselaarsdijk*.⁴⁰ Meer weten we helaas niet van hem. Het is mogelijk dat de meerderheid van de Hongaarse werknemers hun naam bij het verlaten van Hongarije of bij aankomst in de Republiek hebben veranderd. De reden kan zijn dat de persoon minder belang aan diens buitenlandse familienaam hechtte, maar het kan ook zijn dat dit een gangbare praktijk was om de integratie van de werknemer in het Nederlandse bedrijf te vergemakkelijken. De naam van de eerdergenoemde ‘Jan Hongarie’ was voor de Nederlandstalige collega's op het schip makkelijker uit te spreken dan ‘Pál Borosnyai Nagy’.

Onder de VOC-dienaren die Hongarije als herkomstplaats hebben aangegeven, zien we vooral mensen met een Duits klinkende naam: Soubach, Ernst, Kaufmann, Milder, Meyer, Esser, Hermans, Kraus enz. Het is niet duidelijk of die personen etnisch Duitser waren, afkomstig uit Hongarije, op doortocht door de Duitstalige landen hun naam hadden aangepast of hun naam hadden verduitsd in Nederland.

Behalve Nederlands klinkende en Duits aandoende namen komen er ook mensen voor met een (Zuid-)Slavische naam: Herkowits, Brasewits, Poppowits. Opvarenden met een herkenbare Hongaarse naam komen betrekkelijk weinig voor. Behalve de reeds boven genoemde Kis László en Borosnyai Nagy Pál nog enkele voorbeelden: Joseph Tackas (waarschijnlijk Takács József) werkte als matroos op een VOC-schip tussen 1790 en 1791, dus hij was iets meer dan een jaar in de dienst van de VOC en trad in Kaapstad uit de dienst.⁴¹ Samuel Dioschkij (ofwel Diósi Sámuel) diende als soldaat tussen 1754 en 1759 en overleed in Azië.⁴² Johannes Tokaij (dus Tokay of Tokaji János) was als soldaat aangemonsterd, maar slechts acht maanden na vertrek overleed hij (waarschijnlijk nog vóór aankomst in Batavia).⁴³ Michiel Gaal (ofwel Gaál of Gál Mihály) diende ook één jaar als soldaat (1736-1737) en stierf op Java.⁴⁴ Andreas Pek (Pék András) had meer geluk. Hij diende 23 jaar als soldaat voor de VOC, tussen 1719 en 1742, en overleed in Azië.⁴⁵ De laatst bekende werknemer van de VOC uit Hongarije was Joseph Farkas (Farkas József) die op 8 september 1790 als matroos aanmonsterde en na minder dan negen maanden, op 28 mei 1791, in Kaapstad uit dienst trad.⁴⁶

Functies van de VOC-opvarenden

Hongaren konden als opvarende van een VOC-schip in verschillende functies aanmonsteren. De opvarenden kunnen in vier categorieën worden ingedeeld: 1. zeelieden voor het laten varen van het schip: de kernbemanning, 2. militairen, 3. personen werkzaam voor de VOC-vestigingen in Azië, 4. andere opvarenden, zoals kooplieden, predikanten, chirurgijns, ambachtslieden.

De Hongaren die als zeeman werden aangesteld hoorden meestal bij de categorie ‘matroos’. Wij hebben in totaal tien mensen gevonden met deze functie. Een ervaren matroos die ook belast was met de bediening van kanonnen, heette een ‘bosschieter’. Onder de Hongaren vinden we slechts vier mensen met deze functie. Andere zeelieden zoals ‘jongmatroos’ of ‘hooploper’ (helper van matrozen) vinden we ook zelden onder de Hongaren. Verreweg de meeste werknemers van de VOC uit Hongarije waren militairen, en wel van de laagste rang, dus soldaat. Van de 118 gevonden ‘Hongaren’ deden 87 (74%) dienst als soldaat. Militairen met een hogere rang als korporaal, sergeant of adelborst (een zeeofficier in opleiding) waren veel schaarser. De Nederlandse bestuurders

van de VOC vonden het belangrijk dat de hogere functies door Nederlanders werden bekleed. Hierbij speelde de religie ook een belangrijke rol. Buitenlandse werknemers werden in rang vaak achtergesteld.⁴⁷ Bij de weinige Hongaarse militairen die in rang hoger zaten dan de gewone Jan Fuselier, hoort Johannes Hermans. Hij scheepte op 22 mei 1750 als korporaal op het schip *Oosthuizen* in, maar ruim een jaar daarna, op 24 september 1751 overleed hij op hetzelfde schip.⁴⁸ Of Paul Louis Thibault uit ‘Akitzo in hongarijn’ die op 15 november 1765 als sergeant (onderofficier, heeft meestal het bevel over de militairen aan boord) in dienst werd genomen en na 24 jaar dienst op 22 maart 1789 in Azië overleed.⁴⁹ In de derde categorie (personen werkzaam voor de VOC-vestigingen in Azië) vinden wij geen Hongaren. In de vierde categorie bevinden zich ook weinig Hongaren. Wij vonden onder hen wel ambachtslui, zoals leggemaker (kuiper), onderscheepstimmerman en roerslotenmaker (wapensmid, een fijnsmid voor vuurwapens). Hoogopgeleid personeel met een Hongaarse achtergrond komt zeer weinig voor. Wij vonden in totaal één opperchirurgijn en één tweede meester (arts, ondergeschikte van de opperchirurgijn).

Soms zien we werknemers die meerdere keren in dienst van de VOC treden en wel in verschillende functies. Hier enkele voorbeelden. Matthijs Comlodie (Komlódi Mátyás) uit ‘Hongarijn’ monsterde op 27 september 1774 als soldaat op het schip *Delftshaven* aan. In 1783 keerde hij behouden terug naar Europa.⁵⁰ Vermoedelijk dezelfde Matthijs Comlodie uit ‘Hongarijn’ trad drie jaar later, op 1 juni 1783, als korporaal in dienst van de VOC en vertrok met het schip *Ouwerkerk* naar Batavia. Vijf jaar later, op 27 november 1788 overleed hij in Azië.⁵¹ Jacob Hendriksz uit ‘Hongarijn’ maakte een nog bontere carrière. Op 7 april 1739 monsterde hij op het schip *Delfland* als matroos aan. Na tien jaar keerde hij op 12 september 1749 naar Nederland terug.⁵² Twee maanden later, op 23 november 1749 monsterde hij als bosschietser (ervaren matroos die ook een kanon mocht afschieten) op het schip *Vosmaar* aan. Hij diende anderhalf jaar, waarna hij op 10 mei 1751 repatrieerde.⁵³ Maar na vijf maanden, op 21 oktober 1751 werd hij soldaat van de VOC en verliet aan boord van de *Bevalligheid* voorgoed Europa. Hij overleed één jaar later in Azië, op 25 november 1752.⁵⁴

Een afgemonsterde VOC-matroos die zijn gage had gekregen werd een 'koning van zes weken' genoemd. Als het geld op was, monsterden de meesten weer aan.

Het tropisch avontuur is voor de meeste VOC-dienaren triest afgelopen. In plaats van rijkdom en geluk vond men meestal de dood in de Oost. De sterftcijfers waren vooral in de periode na 1700 bijzonder hoog.⁵⁵ Dat was ook de periode dat de VOC vanwege gebrek aan eigen, Nederlandse werkkrachten steeds meer mensen aantrok uit het buitenland. Volgens Gaastra was rond 1770 80% van alle soldaten en 50% van alle zeelieden in dienst van de Compagnie afkomstig uit het buitenland.⁵⁶ Vooral het lage personeel, dus soldaten en matrozen hadden weinig kans op overleven. Van de soldaten, die in 1775 de reis naar Batavia hadden overleefd, stierf binnen twee jaar 80% op Java.⁵⁷ Deze hoge sterftcijfers waren meestal aan malaria te wijten.

Van de Hongaarse werknemers van de VOC waren de meesten gewone soldaten. Voor hen was dus ook geen lang leven in de tropen weggelegd. Van alle 118 door ons gevonden opvarenden uit Hongarije waren 76 overleden, voordat ze hun dienstverband met de VOC hadden afgesloten. Zes waren vermist, het lot van elf mensen is onduidelijk. Een was weggelopen, een ander werd vrijburger en derde beëindigde zijn dienstverband wegens ouderdom. Twee waren op de Kaap de Goede Hoop opgestapt en slechts 21 mensen keerden terug naar Europa. Zij die gerepatrieerd waren, hoorden duidelijk bij de minderheid. Met hun 17,7% lagen ze ver beneden de gemiddelde 33% van de VOC opvarenden die na hun tropisch avontuur Europa mochten weerzien.

De gedigitaliseerde scheepssoldijboeken van de VOC zijn een buitengewoon rijke bron van informatie. Met dit artikel en de hierachter afgedrukte voorlopige lijst van VOC-dienaren uit Hongarije willen we historici, neerlandici en literatuurhistorici motiveren onderzoek te doen naar dit tot nu toe onontgonnen gebied van de Nederlands-Hongaarse betrekkingen.

Bibliografie

- Borosnyai Nagy, Paul 1780. *Tentamen practicum inaugurale de dysenteria*. Ultrajectum ad Rhenum, UB Universiteit van Utrecht, MAG: Diss Utrecht 1780 dl 3.
- Bozzay, Réka & Ladányi, Sándor 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918 [Studenten uit Hongarije aan Nederlandse universiteiten 1595-1918]*. Budapest: ELTE levéltára.
- Gaastra, F.S. 2009. *Geschiedenis van de VOC: opkomst, bloei en ondergang*. Zutphen: Walburg Pers.
- Gelder, Roelof van 1997. *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in de dienst van de VOC*. Nijmegen: SUN.
- Graaf, G.H. van de 1967. 'Buitenlandse studenten aan de universiteit van Franeker: buitenlandse studenten in de Republiek der Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw'. *Studentenleven*. Speciaal nr. van: Groniek 25/118, Groningen.
- Klaniczay, Tibor (red.) 1993. *Antike Rezeption und Nationale Identität in der Renaissance in besondere in Deutschland und in Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaniczay, Tibor 1993. 'Die Benennungen "Hungaria" und "Pannonia" als Mittel der Identitätssuche der Ungarn.' Klaniczay, Tibor; Németh, S. Katalin & Schmidt, Paul Gerhard (red.) *Antike Rezeption und Nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*. Budapest: Balassi.
- Looijesteijn, Henk & Leeuwen, Marco H.D. van 2012. 'Establishing and Registering Identity in the Dutch Republic' Breckenridge, Keith & Szreter, Simon (eds.) *Registration and Recognition. Documenting the Person in World History* (Proceedings of the British Academy 182), Oxford: Oxford University Press, 211-251.
- Lucassen, J. & Penninx, R. 1994. *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam: Spinhuis.
- Obdeijn, H. & Schrover, M. 2008. *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Péter, László 2012. *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*. Leiden/Boston: Brill.

- Rady, Martyn 2000. *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. 158-161. Basingstoke/New York: Palgrave.
- Szücs, Jenő 1974. *Nemzet és történelem [Natie en geschiedenis]*. Budapest: Gondolat.
- Teszelszky, Kees 2006. *De sacra corona regni Hungariae. De kroon van Hongarije en de ontwikkeling van vroegmoderne nationale identiteit (1572-1665)*. Groningen: Universiteitsdrukkerij.
- Trencsényi, Balázs & Zászkaliczky, Márton 2010. 'Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period.'
- Trencsényi, Balázs & Zászkaliczky, Márton (eds.) 2010. *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden/ Boston: Brill, 41-75.
- Trencsényi, Balázs & Zászkaliczky, Márton (eds.) 2010. *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden/Boston: Brill.

Internetbronnen

- (<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/hongarije>) (laatst geraadpleegd op 24 februari 2014)
- (http://www.mutkavif.hu/_naph16_honok_kemek_hokontan&flam=Ung&halam=&pat=a&ad=) (laatst geraadpleegd op 24 februari 2014)
- (http://www.trecom/hmtrecom/main/content_pagina_simpel.jsp?pagina=familienamen_1811_hokoms&lang=nl) (laatst geraadpleegd op 24 februari 2014)
- ([https://www.wiewaswie.nl/wegwijzer-brongebruik/scheepssoldijboeken\(voc-opvarenden\)/](https://www.wiewaswie.nl/wegwijzer-brongebruik/scheepssoldijboeken(voc-opvarenden)/)) (laatst geraadpleegd op 24 februari 2014)
- (<http://www.gahetna.nl/collectie/>) (laatst geraadpleegd op 22 mei 2014)
- (<http://www.ahk.nl/ahk2/ahk2/ME03110036&msn=filok&mm=ins&mtm=hi&mot=ai&mc=pa=ch>) (laatst geraadpleegd op 20 juni 2013)

Archieven

Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, bevolkingsregister Neede, register 9, bladzijde 90.

Gelders Archief, 0034 Memories van Successie, Kantoor Nijmegen, fol. 40.

Gemeentearchief Breda, Collectie Doop- en trouwboeken, deel 93, (1649-1745), fol. 6v.

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 255

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14759, folionummer: 156

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14246, folionummer: 55

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12726, folionummer: 220

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14210, folionummer: 219

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14243, folionummer: 249

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6196, folionummer: 215

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13021, folionummer: 267

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13036, folionummer: 285

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14508, folionummer: 25

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12688, folionummer: 159
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13021, folionummer: 267
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14495, folionummer: 103
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12234, folionummer: 1
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14291, folionummer: 119
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14003, folionummer: 207
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6311, folionummer: 274
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13960, folionummer: 207
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14685, folionummer: 213
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13285, folionummer: 279
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14449, folionummer: 177
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6453, folionummer: 206

Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14044, folionummer: 226
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13243, folionummer: 274
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13967, folionummer: 96
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13041, folionummer: 55
Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC),
nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 253
Profiel van Amsterdam, gezien vanaf het IJ, Claes Jansz. Visscher (II), Pieter
Bast, 1611, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-AO-20-22-2. (figuren bij nr. 12
met de aanduiding 'Honger')

Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Huis Scheres (familie d'Olne)
te Baarlo, acte nr. 2388.

Utrechts Archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, Akte 182.

Westfries Archief, Alkmaar.

Aanhangsel

Lijst van VOC-opvarenden, met de herkomstplaats Hongarije. De lijst is samengesteld op basis van de database van het Nationaal Archief in Den Haag:

<http://www.gahetna.nl/collectie/> (28 juni 2014)

Een onzekere herkomstplaats is met een* gemarkeerd.

Uitleg van begrippen:

Maandbrief: het was een door de VOC medewerker ondertekende brief waarin was vastgelegd dat meestal drie maandlonen per jaar konden worden uitbetaald aan familieleden van de werknemer (echtgenote, kinderen of één van de ouders). Op deze manier kon de VOC-dienaar zijn gezin financieel steunen. De maandbrief was op naam gesteld en niet overdraagbaar of verhandelbaar.

Schuldbrief: het werd ook Obligatie, Transportbrief, Transportceel of Vaderlandse schuld genoemd. Het was een schuldbekentenis aan toonder, dus overdraagbaar. Schuldbrieven werden vaak verleend aan de zogenaamde volkhouders die VOC-personeel ronselden. In 1786 werd de schuldbrief afgeschaft. De volkhouders kregen vanaf dat moment een premie van 55 of 60 gulden.

A

1.

Voornaam opvarende	Jan
Achternaam opvarende	Alexander
Herkomst opvarende	Tordo in hongarijen
Datum indiensttreding	10-04-1763
Functie bij indiensttreding	Bosschieter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Erfprins
Datum uit dienst	1764-00-00
Waar uit dienst	radermacher
Reden uit dienst	Schip vergaan

Uitleg over reden einde dienstverband Dit wordt alleen vermeld als zowel het VOC schip vergaan is en de opvarende daarbij verdronken. Het betreft alleen schepen die in Dutch Asiatic Shipping voorkomen. Vergaat het schip maar de opvarende wordt gered, dan is er een ander einde dienstverband ingevoerd.

Voorbeeld 1: De Woestduin (DAS 8026) vergaat in 1779 voor de Zeeuwse kust. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden wordt ingevoerd 'Gerepatrieerd' met dezelfde scheepsnaam, DAS nummer en datum.

Voorbeeld 2: De Boot (DAS 7040) vergaat in 1739 in het Kanaal. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden en thuis komen met het schip 's Heer Arendskerke, wordt ingevoerd Gerepatrieerd met 's Heer Arendskerke, DAS nummer en datum.

Opmerkingen	Azië
Schip terugreis	RADERMACHER
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1764-01-25
Opmerkingen terugreis	Lost between Batavia and the Cape.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14021, folionummer: 105

2.

Voornaam opvarende	Diglesse
Achternaam opvarende	Andries
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	08-05-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Nijenborg
Datum uit dienst	1765-04-21
Waar uit dienst	Nijenborg
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14475, folionummer: 209

3.

Voornaam opvarende	Frans
Achternaam opvarende	Angase
Herkomst opvarende	Cossort in hongarijen
Datum indiensttreding	25-12-1719
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rijnestein
Datum uit dienst	1733-00-00
Waar uit dienst	Schuitwijk
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	SCHUITWIJK
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1732-12-30
Datum terugreis aankomst kaap	1733-03-07
Datum terugreis vertrek kaap	1733-03-18
Datum terugreis aankomst	1733-07-22
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12798, folionummer: 122

4.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Anjal
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Elswood
Datum uit dienst	1750-09-30

Waar uit dienst

Azië

Reden uit dienst

Overleden

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6235, folionummer:
314

B**5.**

Voornaam opvarende	Peeter
Achternaam opvarende	Bakkers
Herkomst opvarende	Magijare
Datum indiensttreding	26-03-1760
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Renswoude
Datum uit dienst	1764-09-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6389, folionummer: 154

6.

*Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Bamboes
Herkomst opvarende	Tis parijs in hong.r
Datum indiensttreding	09-07-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis ter Duine
Datum uit dienst	1750-08-29
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14759, folionummer: 156

7.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Blosewits
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Sporenrijk

Datum uit dienst	1749-05-21
Waar uit dienst	Sporenrijk
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6232, folionummer: 238

8.

Voornaam opvarende	Adam
Achternaam opvarende	Bollenschan
Herkomst opvarende	Honganie
Datum indiensttreding	31-12-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Amstelveen
Datum uit dienst	1787-08-09
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6240, folionummer: 306

9.

Voornaam opvarende	Jan
Achternaam opvarende	Bonishartus
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	13-05-1697
Functie bij indiensttreding	Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip	Schellag
---------------------------------	----------

Waar uit dienst

Onbekend

Reden uit dienst

Niet ingevoerd

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12237, folionummer:

1

10.

Voornaam opvarende	Paulus
Patroniem opvarende	Nagij
Achternaam opvarende	Borosnijdi
Herkomst opvarende	Huijed in sevenbergen
Datum indiensttreding	19-12-1780
Functie bij indiensttreding	Tweede meester
Uitleg over functie	medische zorg
Uitgevaren met het schip	Vriendschap
Datum uit dienst	1791-10-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14508, folionummer: 25

11.

Voornaam opvarende	Johan
Tussenvoegsel opvarende	van
Achternaam opvarende	Brasewits
Herkomst opvarende	Presburg in hongarijen
Datum indiensttreding	15-11-1765
Functie bij indiensttreding	Kanonnier
Uitleg over functie	bedient het kanon
Uitgevaren met het schip	Vredestein
Datum uit dienst	1766-12-20
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14246, folionummer: 55

12.

Voornaam opvarende	Frans
Achternaam opvarende	Braunsdorpe
Herkomst opvarende	Piesburge in hongareij
Datum indiensttreding	19-04-1783
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rotterdams Welvaren

Datum uit dienst	1784-04-27
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Nee
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14277, folionummer: 281

13.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Breijer
Herkomst opvarende	Cassou in ongaries
Datum indiensttreding	07-01-1709
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hoedekenskerke
Datum uit dienst	1717-08-31
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Laatste vermelding

Uitleg over reden einde dienstverband Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de ‘reden’ onduidelijk is, wordt ‘laatste vermelding’ gebruikt.

Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12726, folionummer: 220

14.

Voornaam opvarende	Joseph
Tussenvoegsel opvarende	de
Achternaam opvarende	Bruijn
Herkomst opvarende	Hungarije
Datum indiensttreding	20-04-1753
Functie bij indiensttreding	Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip	Baarzande
Datum uit dienst	1764-11-01
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14000, folionummer: 115

15.

Voornaam opvarende Floriaen

Achternaam opvarende Bub

Herkomst opvarende Hongariën

Datum indiensttreding 01-06-1691

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip SCHELDE

Opgestapt op de kaap op schip Nederland

Opgestapt op de kaap Ja

Opgestapt op de kaap namens kamer Rotterdam

Datum uit dienst 1692-01-15

Waar uit dienst Azië

Reden uit dienst Kamer Rotterdam

Uitleg over reden einde dienstverband Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam

Schuldbrief Onduidelijk

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5387, folionummer: 301

C

16.

Voornaam opvarende Stephanus

Achternaam opvarende Chamottie

Herkomst opvarende Hongariën

Datum indiensttreding 10-04-1763

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Erfprins
Datum uit dienst	1764-01-31
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14021, folionummer: 278

17.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Chowan
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	09-04-1773
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hoolwerf
Datum uit dienst	1786-00-00
Waar uit dienst	Voorschoten
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	VOORSCHOTEN
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1785-12-11
Datum terugreis aankomst kaap	1786-03-23
Datum terugreis aankomst	1786-08-21
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14041, folionummer: 194

18.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Christiaan
Herkomst opvarende	Ongario
Datum indiensttreding	17-05-1744
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Leeuwerik
Datum uit dienst	1753-00-00
Waar uit dienst	Giessenburg
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	GIESSENBURG
Kamer terugreis	Amsterdam

Datum terugreis vertrek	1752-11-15
Datum terugreis aankomst kaap	1753-01-25
Datum terugreis vertrek kaap	1753-03-06
Datum terugreis aankomst	1753-05-22
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6163, folionummer: 194

19.

Voornaam opvarende	Jacob
Achternaam opvarende	Claase
Herkomst opvarende	Oud hongarije
Datum indiensttreding	02-10-1769
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Vrouwe Elisabeth
Datum uit dienst	1780-10-28
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14253, folionummer: 218

20.

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Coolenban
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	03-05-1724
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	LAND VAN BELOFTEN

Opgestapt op de kaap op schip	Meerhuizen
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Enkhuizen
Datum uit dienst	1725-03-17
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Enkhuizen
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Enkhuizen
Schuldbrief	Onduidelijk

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5823, folionummer: 169

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Colenban
Herkomst opvarende	Ongarijen
Datum indiensttreding	15-06-1724
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Land van Beloften
Datum uit dienst	1726-11-29
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14699, folionummer: 135

21.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Comlodie
Herkomst opvarende	Hongarijn
Datum indiensttreding	27-09-1774
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Delfshaven
Datum uit dienst	1783-00-00
Waar uit dienst	Beekvliet
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	BEEKVLIET

Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1780-11-12
Datum terugreis aankomst kaap	1781-02-06
Datum terugreis vertrek kaap	1781-03-03
Datum terugreis aankomst	1781-06-08
Opmerkingen terugreis The 9 passengers included one slave. At Marseille the BEEKVLIET was sold to S. Berard.	
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14044, folionummer: 226

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Comlodie
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	01-06-1783
Functie bij indiensttreding	Korporaal
Uitleg over functie	laagste rang die mag bevelvoeren over een afdeling
Uitgevaren met het schip	Ouwerkerk
Datum uit dienst	1788-11-27
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Nee
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13243, folionummer: 274

22.

Voornaam opvarende	Frans
Achternaam opvarende	Cortziers
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	21-06-1759
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	's-Gravezande
Datum uit dienst	1767-05-28
Waar uit dienst	Noord Nieuwland
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Opmerkingen	Arbeidsongeschikt
Schip terugreis	NOORD NIEUWLAND

Kamer terugreis	Hoorn
Datum terugreis vertrek	1766-11-07
Datum terugreis aankomst kaap	1767-01-25
Datum terugreis vertrek kaap	1767-02-11
Datum terugreis aankomst	1767-05-25
Opmerkingen terugreis	The 5 passengers included one condemned person.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14013, folionummer: 191

23.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Crommene
Herkomst opvarende	Edenborg in hongeren
Datum indiensttreding	04-07-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hercules
Datum uit dienst	1756-01-27
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13051, folionummer: 188

24.

Voornaam opvarende	Andries
Patroniem opvarende	Daniel
Achternaam opvarende	Croon
Herkomst opvarende	Belgrado uijt hongeren
Datum indiensttreding	09-01-1747
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Vlissingen
Waar uit dienst	Onbekend
Reden uit dienst	Niet ingevoerd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12276, folionummer:
1

25.

Voornaam opvarende	Nicolaas
Achternaam opvarende	Croute
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Sporenrijk
Datum uit dienst	1752-00-00
Waar uit dienst	Amstelveen
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	AMSTELVEEN
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1751-11-30
Datum terugreis aankomst kaap	1752-03-24
Datum terugreis vertrek kaap	1752-04-16
Datum terugreis aankomst	1752-07-07
Opmerkingen terugreis	Crew at the Cape: 105.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6232, folionummer: 239

D

26.

Voornaam opvarende	Jurriaan
Achternaam opvarende	Danskij
Herkomst opvarende	Seveneale in hongarie
Datum indiensttreding	22-03-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Baarzande
Datum uit dienst	1758-12-09
Waar uit dienst	Azië

Reden uit dienst

Overleden

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13025, folionummer: 187

27.

Voornaam opvarende

Jan

Patroniem opvarende

Christiaan

Achternaam opvarende

Dientjes

Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	20-06-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Wapen van Hoorn
Datum uit dienst	1751-08-12
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14445, folionummer: 197

28.

Voornaam opvarende	Samuel
Achternaam opvarende	Dioschkij
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	06-04-1754
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Naarstigheid
Datum uit dienst	1759-02-12
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14003, folionummer: 207

E

29.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Eerlijk
Herkomst opvarende	Hongariën
Datum indiensttreding	05-08-1780
Functie bij indiensttreding	Onder(scheeps)timmerman
Uitleg over functie	helper van de oppertimmerman
Uitgevaren met het schip	Zilveren Leeuw
Datum uit dienst	1786-00-00
Waar uit dienst	Stavenisse
Reden uit dienst	Gerepatrieerd

Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.

Schip terugreis STAVENISSE

Kamer terugreis Amsterdam

Datum terugreis vertrek 1786-02-13

Datum terugreis aankomst kaap 1786-04-23

Datum terugreis vertrek kaap 1786-05-11

Datum terugreis aankomst 1786-08-21

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14056, folionummer: 32

30.

Voornaam opvarende Johan

Patroniem opvarende Philip

Achternaam opvarende Eijsenhoet

Herkomst opvarende Hongen

Datum indiensttreding 14-09-1791

Functie bij indiensttreding Jongmatroos

Uitleg over functie Lichtmatroos

Uitgevaren met het schip Geertruida en Petronella

Datum uit dienst 1800-09-07

Waar uit dienst Azië

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6818, folionummer: 191

31.

Voornaam opvarende Johannes

Achternaam opvarende Emmes

Herkomst opvarende	Hongraat
Datum indiensttreding	25-09-1771
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Prinses van Oranje
Datum uit dienst	1778-00-00
Waar uit dienst	Mercur
Reden uit dienst	Gerepatrieerd

Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.

Schip terugreis	MERCUUR
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1777-11-21
Datum terugreis aankomst kaap	1778-01-24
Datum terugreis vertrek kaap	1778-03-04
Datum terugreis aankomst	1778-06-05
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6558, folionummer: 333

32.

Voornaam opvarende	Martin
Tussenvoegsel opvarende	de
Achternaam opvarende	Erdurosa
Herkomst opvarende	Ongareijen
Datum indiensttreding	09-10-1739
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Scheijbeek
Datum uit dienst	1756-07-19
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6099, folionummer: 238

33.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Jurgen

Achternaam opvarende	Ernst
Herkomst opvarende	Comorra in hongarijen
Datum indiensttreding	25-10-1735
Functie bij indiensttreding	Adelborst
Uitleg over functie rangbenaming van militairen die tot zeeofficier worden opgeleid	
Uitgevaren met het schip	Knappenhof
Datum uit dienst	1745-00-00
Waar uit dienst	Ouwerkerk

Reden uit dienst Gerepatrieerd

Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.

Schip terugreis OUWERKERK

Kamer terugreis Amsterdam

Datum terugreis vertrek 1744-11-05

Datum terugreis aankomst kaap 1745-02-06

Datum terugreis vertrek kaap 1745-04-16

Datum terugreis aankomst 1745-08-24

Opmerkingen terugreis From 03 till 06-02-1745 the OUWERKERK was at anchor off Robben Island.

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14180, folionummer: 151

34.

Voornaam opvarende Joseph

Achternaam opvarende Ertel

Herkomst opvarende Pasi in hongarijen

Datum indiensttreding 06-03-1754

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Wildrijk

Datum uit dienst 1758-06-30

Waar uit dienst Azië

Reden uit dienst Vermist

Uitleg over reden einde dienstverband Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14221, folionummer: 270

35.

Voornaam opvarende	Stephanus
Achternaam opvarende	Esser
Herkomst opvarende	Grootmardaijn in hongarijen
Datum indiensttreding	21-04-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Voorzichtigheid

Datum uit dienst	1750-09-01
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14210, folionummer: 219

F**36.**

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Farkas
Herkomst opvarende	Westburg in hongarijen
Datum indiensttreding	16-06-1790
Functie bij indiensttreding	Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip	Gerechtigheid
Datum uit dienst	1791-10-21
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Laatste vermelding

Uitleg over reden einde dienstverband Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de ‘reden’ onduidelijk is, wordt ‘laatste vermelding’ gebruikt.

Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14291, folionummer: 119

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Farkas
Herkomst opvarende	Westburg in hongareijen

Datum indiensttreding 08-09-1790

Functie bij indiensttreding Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip GERECHTIGHEID

Opgestapt op de kaap op schip Zwaan

Opgestapt op de kaap Ja

Opgestapt op de kaap namens kamer Rotterdam
Datum uit dienst 1791-05-28
Waar uit dienst Azië
Reden uit dienst Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief Onduidelijk
Maandbrief Nee
Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13285, folionummer: 279

37.

Voornaam opvarende Stanislaus
Achternaam opvarende Filankwits
Herkomst opvarende Hongarijen
Datum indiensttreding 21-10-1751
Functie bij indiensttreding Soldaat
Uitleg over functie Militair
Uitgevaren met het schip Bevalligheid
Datum uit dienst 1757-00-00
Waar uit dienst vrijburg
Reden uit dienst Grepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis VRIJBURG
Kamer terugreis Zeeland
Datum terugreis vertrek 1757-12-12
Datum terugreis aankomst kaap 1758-04-05
Datum terugreis vertrek kaap 1758-04-26
Datum terugreis aankomst 1758-09-08
Opmerkingen terugreis Crew at the Cape: 96.
Schuldbrief Ja
Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 277

38.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Fox
Herkomst opvarende	Koop in hongarijn
Datum indiensttreding	17-02-1772
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Krooswijk
Datum uit dienst	1773-10-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14256, folionummer: 273

39.

Voornaam opvarende	Nicolaas
Achternaam opvarende	Freek
Herkomst opvarende	Raab in hongarijn
Datum indiensttreding	08-05-1764
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	IJsselmonde
Datum uit dienst	1765-06-25
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14243, folionummer: 249

40.

Voornaam opvarende	Carolus
Achternaam opvarende	Friedberge
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	05-10-1752
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Delft
Datum uit dienst	1755-08-31
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13999, folionummer: 216

G**41.**

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Gaal
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	14-04-1736
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kasteel van Woerden
Datum uit dienst	1737-06-12
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13960, folionummer: 207

42.

Voornaam opvarende	Geurt
Achternaam opvarende	Gabrij
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	18-08-1748
Functie bij indiensttreding	Leggermaker
Uitleg over functie handwerksman, vermoedelijk maker van leggers d.w.z. houten vaten	
Uitgevaren met het schip	Westhoven
Datum uit dienst	1748-11-27
Waar uit dienst	westhoven
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13987, folionummer: 43

43.

Voornaam opvarende	Johannes
Patroniem opvarende	Thomas
Achternaam opvarende	Geusner
Herkomst opvarende	Comorx in hongarije
Datum indiensttreding	26-04-1731
Functie bij indiensttreding	Roerslotenmaker

Uitleg over functie mogelijk een slotenmaker, een fijnsmid die het slot d.w.z. afvuurinrichting van een handvuurwapen (roer, musket) maakt

Uitgevaren met het schip	Krooswijk
Datum uit dienst	1739-07-19
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14169, folionummer: 37

H

44.

Voornaam opvarende	Jan
Achternaam opvarende	Hamo
Herkomst opvarende	Breme in hongaríee
Datum indiensttreding	06-11-1744
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Persijn
Datum uit dienst	1753-02-28
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14199, folionummer: 213

45.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Hartel
Herkomst opvarende	Wees in hongarijen

Datum indiensttreding	18-04-1750
Functie bij indiensttreding	Bosschieter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Oostkapelle
Datum uit dienst	1758-11-30
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14213, folionummer: 99

46.

*Voornaam opvarende	Ludwich
Achternaam opvarende	Heijtrig
Herkomst opvarende	Honge
Datum indiensttreding	05-08-1787
Functie bij indiensttreding	Hooploper
Uitleg over functie	helper van de matrozen
Uitgevaren met het schip	Oud Haarlem
Datum uit dienst	1788-05-18
Waar uit dienst	Kaap de Goede Hoop
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13268, folionummer: 146

47.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Hendrik
Herkomst opvarende	Ongarijen
Datum indiensttreding	16-09-1724
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	LAND VAN BELOFTEN
Opgestapt op de kaap op schip	Loenderveen
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Enkhuizen
Datum uit dienst	1725-05-31
Waar uit dienst	Azië

Reden uit dienst

Kamer Enkhuizen

Uitleg over reden einde dienstverband Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Enkhuizen

Schuldbrief

Onduidelijk

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14386, folionummer: 167

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Hendrik
Herkomst opvarende	Ongarijen
Datum indiensttreding	15-06-1724
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Land van Beloften
Datum uit dienst	1735-00-00
Waar uit dienst	lage polder
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	LAGE POLDER
Kamer terugreis	Enkhuizen
Datum terugreis vertrek	1734-10-07
Datum terugreis aankomst kaap	1735-01-01
Datum terugreis vertrek kaap	1735-03-03
Datum terugreis aankomst	1735-07-06
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14699, folionummer: 134

48.

Voornaam opvarende	Jacob
Achternaam opvarende	Hendriksz
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	07-04-1739
Functie bij indiensttreding	Matroos
Uitleg over functie	waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.
Uitgevaren met het schip	Delfland
Datum uit dienst	1749-00-00

Waar uit dienst	naarstigheid
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	NAARSTIGHEID
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1749-02-05
Datum terugreis aankomst kaap	1749-05-01

Datum terugreis vertrek kaap 1749-05-18
Datum terugreis aankomst 1749-09-12
Schuldbrief Ja
Maandbrief Nee
Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13967, folionummer: 96

Voornaam opvarende Jacob
Achternaam opvarende Hendriks
Herkomst opvarende Hongariën
Datum indiensttreding 23-11-1749
Functie bij indiensttreding Bosschietter
Uitleg over functie ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip Vosmaar
Datum uit dienst 1751-00-00
Waar uit dienst vosmaar
Reden uit dienst Grepatriëerd
Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.

Schip terugreis VOSMAAR
Kamer terugreis Rotterdam
Datum terugreis vertrek 1750-09-07
Datum terugreis aankomst kaap 1750-12-01
Datum terugreis vertrek kaap 1751-02-02
Datum terugreis aankomst 1751-05-10
Schuldbrief Ja
Maandbrief Nee
Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13041, folionummer: 55

Voornaam opvarende Jacob
Achternaam opvarende Hendriks
Herkomst opvarende Hongaarijen

Datum indiensttreding	21-10-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bevalligheid
Datum uit dienst	1752-11-25
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 253

49.

Voornaam opvarende Matthijs

Achternaam opvarende Herkowits

Herkomst opvarende Eijdenstadt in hongarien

Datum indiensttreding 09-06-1735

Functie bij indiensttreding Adelborst

Uitleg over functie rangbenaming van militairen die tot zeeofficier worden opgeleid

Uitgevaren met het schip Langewijk

Datum uit dienst 1743-01-25

Waar uit dienst Azië

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14729, folionummer: 135

50.

Voornaam opvarende Johannes

Achternaam opvarende Hermans

Herkomst opvarende Hongarijen

Datum indiensttreding 22-05-1750

Functie bij indiensttreding Korporaal

Uitleg over functie laagste rang die mag bevelvoeren over een afdeling

Uitgevaren met het schip Oosthuizen

Datum uit dienst 1751-09-24

Waar uit dienst oosthuizen

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14449, folionummer: 177

51.

Voornaam opvarende

Johan

Patroniem opvarende

Michiel

Achternaam opvarende

Herold

Herkomst opvarende	Fitser in hongarije
Datum indiensttreding	12-10-1783
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bleijenburg
Datum uit dienst	1785-07-07
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14278, folionummer: 253

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Herold
Herkomst opvarende	Sitseren hongarije
Datum indiensttreding	12-10-1783
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	BLEIJENBURG
Opgestapt op de kaap op schip	Gouverneur-Generaal de Clerck
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1784-05-06
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13241, folionummer: 376

52.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Hertsman
Herkomst opvarende	Edenborg in hongarijn
Datum indiensttreding	15-09-1775
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	HUIS TE KROOSWIJK

Opgestapt op de kaap op schip	Groenendaal
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1776-04-14
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6618, folionummer: 252

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Hertsman
Herkomst opvarende	Eedenborg in hongarijen
Datum indiensttreding	25-08-1775
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Krooswijk
Datum uit dienst	1796-04-15
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14265, folionummer: 284

53.

Voornaam opvarende	Joseph
Patroniem opvarende	Carel
Achternaam opvarende	Hoetmeijer
Herkomst opvarende	Krullendaal uijt hongarijn

Datum indiensttreding	24-10-1756
Functie bij indiensttreding	Korporaal
Uitleg over functie	laagste rang die mag bevelvoeren over een afdeling
Uitgevaren met het schip	ROTTERDAM
Opgestapt op de kaap op schip	Oudkarspel
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1757-06-08
Waar uit dienst	Azië

Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13085, folionummer: 322

J**54.**

Voornaam opvarende	Poppe
Achternaam opvarende	Janko
Herkomst opvarende	Sevenbergen in hongarien
Datum indiensttreding	11-03-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Gustaaf Willem
Datum uit dienst	1776-04-23
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13036, folionummer: 285

55.

Voornaam opvarende	Pieter
Achternaam opvarende	Jansz
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	28-10-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip

Rust en Werk

Datum uit dienst

1748-04-09

Waar uit dienst

Rust en Werk

Reden uit dienst

Overleden

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13986, folionummer: 113

56.

Voornaam opvarende	Joris
Achternaam opvarende	Jansz
Herkomst opvarende	Ongariën
Datum indiensttreding	17-11-1703
Functie bij indiensttreding	Bosschier
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Hazelnoot
Datum uit dienst	1706-00-00
Waar uit dienst	Hazelnoot
Reden uit dienst	Schip vergaan

Uitleg over reden einde dienstverband Dit wordt alleen vermeld als zowel het VOC schip vergaan is en de opvarende daarbij verdronken. Het betreft alleen schepen die in Dutch Asiatic Shipping voorkomen. Vergaat het schip maar de opvarende wordt gered, dan is er een ander einde dienstverband ingevoerd. Voorbeeld 1: De Woestduin (DAS 8026) vergaat in 1779 voor de Zeeuwse kust. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden wordt ingevoerd 'Gerepatrieerd' met dezelfde scheepsnaam, DAS nummer en datum. Voorbeeld 2: De Boot (DAS 7040) vergaat in 1739 in het Kanaal. Bij opvarenden die bij de schipbreuk overlijden wordt ingevoerd 'Schip vergaan' met scheepsnaam, DAS nummer en datum; bij opvarenden die gered worden en thuis komen met het schip 's Heer Arendskerke, wordt ingevoerd Gerepatrieerd met 's Heer Arendskerke, DAS nummer en datum.

Opmerkingen	Atlantische Oceaan
Schip terugreis	HAZELNOOT
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1706-04-02
Datum terugreis aankomst kaap	1706-06-06
Datum terugreis vertrek kaap	1706-07-05
Opmerkingen terugreis	The HAZELNOOT sunk in the Spanish Sea.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5493, folionummer:

57.

Voornaam opvarende	Andreas
Achternaam opvarende	Jelleke
Herkomst opvarende	Ongaer bij de stad baja
Datum indiensttreding	18-10-1755

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Blijdorp
Datum uit dienst	1776-00-00
Waar uit dienst	popkensburg
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	POPKENSBURG
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1776-10-25
Datum terugreis aankomst kaap	1776-12-31
Datum terugreis vertrek kaap	1777-03-07
Datum terugreis aankomst	1777-06-18
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14225, folionummer: 235

58.

Voornaam opvarende	Elie
Achternaam opvarende	Jetses
Herkomst opvarende	Hongarijp
Datum indiensttreding	27-01-1761
Functie bij indiensttreding	Provoost
Uitleg over functie	zorg voor orde en tucht aan boord
Uitgevaren met het schip	Stralen
Datum uit dienst	1762-02-26
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14785, folionummer: 28

59.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Jirck
Herkomst opvarende	Ongareijen
Datum indiensttreding	12-07-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Zuiderburg
Datum uit dienst	1751-05-18
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6243, folionummer: 251

60.

Voornaam opvarende	Anthonij
Achternaam opvarende	Jurgie
Herkomst opvarende	Hongarein
Datum indiensttreding	29-01-1761
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Hoop
Datum uit dienst	1765-04-15
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14016, folionummer: 217

K

61.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Kaufman
Herkomst opvarende	Tochaij in hongarum
Datum indiensttreding	15-02-1746

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Getrouwigheid
Datum uit dienst	1747-00-00
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Vermist
Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel ‘absent’ genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14437, folionummer: 174

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Kaufman
Herkomst opvarende	Tokaij in hongarijen
Datum indiensttreding	01-06-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	GETROUWIGHEID
Opgestapt op de kaap op schip	Ouwerkerk
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Hoorn
Datum uit dienst	1747-02-28
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Kamer Hoorn
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Hoorn
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6196, folionummer: 215

62.

Voornaam opvarende	Hannes
Achternaam opvarende	Kebel
Herkomst opvarende	Ortnaijhaus in hongarijen
Datum indiensttreding	02-05-1765
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Blijdorp
Datum uit dienst	1769-04-14
Waar uit dienst	Azië

Reden uit dienst

Overleden

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14245, folionummer: 180

63.

Voornaam opvarende	Samuel
Achternaam opvarende	Kies
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	08-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis te Manpad
Datum uit dienst	1755-04-19
Waar uit dienst	Azië
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6239, folionummer: 216

64.

Voornaam opvarende	Ladislaus
Achternaam opvarende	Kisch
Herkomst opvarende	Jungus in hong raien
Datum indiensttreding	22-03-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Patmos
Datum uit dienst	1746-05-22
Waar uit dienst	patmos
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13021, folionummer: 267

65.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Koet
Herkomst opvarende	Hongarinen
Datum indiensttreding	31-12-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kievitsheuvel
Datum uit dienst	1754-08-31
Waar uit dienst	Azië

Reden uit dienst Vermist

Uitleg over reden einde dienstverband Niet bij de monsterring verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6258, folionummer: 263

66.

Voornaam opvarende Hieronijmus

Achternaam opvarende Kraus

Herkomst opvarende Peek in hongariën

Datum indiensttreding 25-10-1786

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Canton

Datum uit dienst 1792-12-06

Waar uit dienst Vrouwe Maria Kornelia

Reden uit dienst Overleden

Schip terugreis VROUWE MARIA KORNELIA

Kamer terugreis Enkhuizen

Datum terugreis vertrek 1792-11-27

Datum terugreis aankomst kaap 1793-02-27

Datum terugreis vertrek kaap 1793-04-01

Datum terugreis aankomst 1793-07-27

Schuldbrief Werffofficier

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14282, folionummer: 269

L

67.

Voornaam opvarende	Andrieas
Achternaam opvarende	Lank
Herkomst opvarende	Belgrado in hongarij
Datum indiensttreding	15-06-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis ten Donk
Datum uit dienst	1768-00-00
Waar uit dienst	Noord-Beveland

Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	NOORD-BEVELAND
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1768-02-02
Datum terugreis aankomst kaap	1768-04-16
Datum terugreis vertrek kaap	1768-05-03
Datum terugreis aankomst	1768-08-27
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14240, folionummer: 277
Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Lank
Herkomst opvarende	Belgrand in hongarijen
Datum indiensttreding	03-06-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	HUIS TEN DONK
Opgestapt op de kaap op schip	Giessenburg
Opgestapt op de kaap	Ja
Opgestapt op de kaap namens kamer	Rotterdam
Datum uit dienst	1764-01-03
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Kamer Rotterdam
Uitleg over reden einde dienstverband	Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Rotterdam
Schuldbrief	Onduidelijk
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6426, folionummer: 514

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Laso
Herkomst opvarende	Hongereijde
Datum indiensttreding	20-01-1745
Functie bij indiensttreding	Tamboer
Uitleg over functie	signalen bij het wisselen van de wacht
Uitgevaren met het schip	Schonauwen

Datum uit dienst	1745-12-03
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13010, folionummer: 136

69.

Voornaam opvarende	Ignatius
Patroniem opvarende	Ermens
Achternaam opvarende	Leder
Herkomst opvarende	Angen in hongarije
Datum indiensttreding	10-08-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Standvastigheid
Datum uit dienst	1754-00-00
Waar uit dienst	akerendam
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	AKERENDAM
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1753-11-15
Datum terugreis aankomst kaap	1754-01-14
Datum terugreis vertrek kaap	1754-02-03
Datum terugreis aankomst	1754-05-14
Opmerkingen terugreis	Crew at the Cape: 136.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14208, folionummer: 221

70.

Voornaam opvarende	Paulus
Patroniem opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Louis
Herkomst opvarende	Hongarijn
Datum indiensttreding	29-12-1765
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Huis Om
Datum uit dienst	1766-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6459, folionummer: 280

71.

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Lucasz
Herkomst opvarende	Erlagh in ongarien
Datum indiensttreding	09-05-1706
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Haringtuin
Datum uit dienst	1715-08-24
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Ja

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14652, folionummer: 144

M

72.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Maeijer
Herkomst opvarende	Hongeren
Datum indiensttreding	27-05-1748

Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Zeelandia
Datum uit dienst	1754-00-00
Waar uit dienst	Akerendam
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	AKERENDAM
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1753-11-15

Datum terugreis aankomst kaap	1754-01-14
Datum terugreis vertrek kaap	1754-02-03
Datum terugreis aankomst	1754-05-14
Opmerkingen terugreis	Crew at the Cape: 136.
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13029, folionummer: 223	

73.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Maijer
Herkomst opvarende	Pest in ungarien
Datum indiensttreding	22-12-1794
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Zorg
Waar uit dienst	Onbekend
Reden uit dienst	Niet ingevoerd
Schuldbrief	Nee
Maandbrief	Ja

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12321, folionummer: 1

74.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Marrits
Herkomst opvarende	Ongarin
Datum indiensttreding	26-12-1784
Functie bij indiensttreding	Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip	Avenhorn
---------------------------------	----------

Datum uit dienst	1789-00-00
Waar uit dienst	zaanstroom
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	ZAANSTROOM
Kamer terugreis	Amsterdam
Datum terugreis vertrek	1789-11-17

Datum terugreis aankomst kaap	1790-02-17
Datum terugreis vertrek kaap	1790-03-21
Datum terugreis aankomst	1790-07-19
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14512, folionummer: 118

75.

Voornaam opvarende	Christiaan
Achternaam opvarende	Meijer
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	18-08-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Westhoven
Datum uit dienst	1749-05-09
Waar uit dienst	westhoven
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13987, folionummer: 193

76.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Meijer
Herkomst opvarende	Stolveijnsbrug in hongarijen
Datum indiensttreding	26-04-1763
Functie bij indiensttreding	Bosschieter
Uitleg over functie	ervaren matroos, ook belast met het afvuren van een kanon
Uitgevaren met het schip	Rotterdam

Datum uit dienst 1766-01-10

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Vermist

Uitleg over reden einde dienstverband Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel ‘absent’ genoemd

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 73

77.

Voornaam opvarende	Jacobus
Achternaam opvarende	Meijnhart
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	28-07-1747
Functie bij indiensttreding	Opperchirurgijn
Uitleg over functie	medische zorg
Uitgevaren met het schip	Naarstigheid
Datum uit dienst	1748-10-01
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13985, folionummer: 24

78.

Voornaam opvarende	Jurk
Achternaam opvarende	Michel
Herkomst opvarende	Hoeven in hongarijen
Datum indiensttreding	14-05-1758
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Welgelegen
Datum uit dienst	1758-10-19
Waar uit dienst	Kaap de Goede Hoop
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14780, folionummer: 172

79.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Milder
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	07-01-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Overschie
Datum uit dienst	1749-01-21
Waar uit dienst	Engeland

Reden uit dienst Weggelopen

Uitleg over reden einde dienstverband Als vermeld wordt naar wie of waarheen hij is weggelopen, staat dit bij de opmerkingen

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13988, folionummer: 270

80.

Voornaam opvarende Anthon

Achternaam opvarende Miller

Herkomst opvarende Hungariën

Datum indiensttreding 05-12-1771

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Pauw

Datum uit dienst 1772-01-28

Waar uit dienst pauw

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14038, folionummer: 216

81.

Voornaam opvarende Andries

Achternaam opvarende Moenits

Herkomst opvarende Nieuwhuijse in hongeren

Datum indiensttreding 20-01-1710

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Raadhuis van Middelburg

Datum uit dienst 1731-11-18

Waar uit dienst

Azie

Reden uit dienst

Overleden

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12733, folionummer:
31

82.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Mok
Herkomst opvarende	Strijer in hongarijen
Datum indiensttreding	19-05-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Schakenbos
Datum uit dienst	1750-05-29
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14206, folionummer: 128

83.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Molenaar
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	07-02-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Spanderswoud
Datum uit dienst	1749-11-13
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6234, folionummer: 190

N

84.

Voornaam opvarende	Hans
Patroniem opvarende	Jurgen
Achternaam opvarende	Nibel
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	11-11-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Overschie
Datum uit dienst	1749-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Laatste vermelding
Uitleg over reden einde dienstverband Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de ‘reden’ onduidelijk is, wordt ‘laatste vermelding’ gebruikt.	
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13983, folionummer: 213	

O

85.

Voornaam opvarende	Johannis
Achternaam opvarende	Ongaar
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	09-07-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Deunisveld
Datum uit dienst	1753-10-25
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13991, folionummer: 217	

86.

Voornaam opvarende	Matthijs
Achternaam opvarende	Oranje

Herkomst opvarende	Hongareij
Datum indiensttreding	18-10-1750
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Slot van Kapelle
Datum uit dienst	1751-05-02
Waar uit dienst	Slot van Kapelle
Reden uit dienst	Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6270, folionummer: 303

P

87.

Voornaam opvarende Lucas

Achternaam opvarende Parras

Herkomst opvarende Meeren bij ongarien

Datum indiensttreding 20-02-1706

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Donau

Datum uit dienst 1714-00-00

Waar uit dienst hoedekenskerke

Reden uit dienst Grepatrieerd

Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.

Schip terugreis HOEDEKENSKERKE

Kamer terugreis Zeeland

Datum terugreis vertrek 1713-11-28

Datum terugreis aankomst kaap 1714-02-05

Datum terugreis vertrek kaap 1714-04-10

Datum terugreis aankomst 1714-08-18

Opmerkingen terugreis The master was vice-commandeur of the return fleet.

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12714, folionummer: 205

88.

Voornaam opvarende	Francis
Achternaam opvarende	Pater
Herkomst opvarende	Hongaart
Datum indiensttreding	24-10-1752
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kattendijke
Datum uit dienst	1752-12-27
Waar uit dienst	kattendijke

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13059, folionummer: 184

89.

Voornaam opvarende Andreas

Achternaam opvarende Pek

Herkomst opvarende Ongarijen uit etenburgh

Datum indiensttreding 01-01-1719

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Rijssel

Datum uit dienst 1742-08-31

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Laatste vermelding

Uitleg over reden einde dienstverband Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14685, folionummer: 213

90.

Voornaam opvarende Jurgen

Achternaam opvarende Penspolskee

Herkomst opvarende Ongaar

Datum indiensttreding 15-01-1793

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Enkhuizer Maagd

Datum uit dienst 1793-05-02

Waar uit dienst

Kaap de Goede Hoop

Reden uit dienst

Laatste vermelding

Uitleg over reden einde dienstverband Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.

Schuldbrief

Werffofficier

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14841, folionummer: 305

91.

Voornaam opvarende	Zacharias
Achternaam opvarende	Philip
Herkomst opvarende	Semuis in hongariën
Datum indiensttreding	27-09-1774
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Delfshaven
Datum uit dienst	1786-00-00
Waar uit dienst	Slot ter Hoge
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	SLOT TER HOGE
Kamer terugreis	Zeeland
Datum terugreis vertrek	1786-02-26
Datum terugreis aankomst kaap	1786-05-19
Datum terugreis vertrek kaap	1786-07-08
Datum terugreis aankomst	1786-12-10
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14044, folionummer: 206

92.

Voornaam opvarende	Tierilo
Achternaam opvarende	Photioff
Herkomst opvarende	Hongarie
Datum indiensttreding	05-10-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Kievitsheuvel
Datum uit dienst	1755-00-00
Waar uit dienst	sloterdijk
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	SLOTERDIJK
Kamer terugreis	Amsterdam

Datum terugreis vertrek	1754-11-17
Datum terugreis aankomst kaap	1755-01-31
Datum terugreis vertrek kaap	1755-02-17
Datum terugreis aankomst	1755-05-31
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6274, folionummer: 264

93.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Pols
Herkomst opvarende	Hongerijn
Datum indiensttreding	18-04-1750
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Gouverneur-generaal
Datum uit dienst	1751-09-04
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13993, folionummer: 237

94.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Popera
Herkomst opvarende	Oudsmaren in hongarije
Datum indiensttreding	19-04-1757
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Vrouwe Elisabeth

Datum uit dienst 1758-01-30

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14228, folionummer: 179

95.

Voornaam opvarende	Elias
Achternaam opvarende	Poppewits
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	21-11-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Polanen
Datum uit dienst	1752-03-24
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6231, folionummer: 163

96.

Voornaam opvarende	Simon
Achternaam opvarende	Poppowits
Herkomst opvarende	Nijhaus in hongarije
Datum indiensttreding	06-04-1775
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Jonge Hellingman
Datum uit dienst	1778-09-01
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14266, folionummer: 215

97.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Potsjer
Herkomst opvarende	Hongaris
Datum indiensttreding	27-10-1747
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Fortuin
Datum uit dienst	1751-04-11
Waar uit dienst	Azie

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6213, folionummer: 109

Voornaam opvarende Johannes

Achternaam opvarende Potsser

Herkomst opvarende Honganie

Datum indiensttreding 29-10-1747

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip FORTUIN

Opgestapt op de kaap op schip Vosmaar

Opgestapt op de kaap Ja

Opgestapt op de kaap namens kamer Amsterdam

Datum uit dienst 1748-10-13

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Kamer Amsterdam

Uitleg over reden einde dienstverband Opgestapt aan de Kaap, in dienst van kamer Amsterdam; werknemers die op de Kaap in dienst werden genomen, zijn in dienst bij kamer Amsterdam.

Schuldbrief Onduidelijk

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13026, folionummer: 214

R

98.

Voornaam opvarende Johannes

Achternaam opvarende Reijs

Herkomst opvarende When in hongarije

Datum indiensttreding	10-08-1748
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Standvastigheid
Datum uit dienst	1749-07-13
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14208, folionummer: 222

99.

Voornaam opvarende	Johan
Achternaam opvarende	Roedersho
Herkomst opvarende	Debberten in hongarijen
Datum indiensttreding	26-04-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Rotterdam
Datum uit dienst	1775-00-00
Waar uit dienst	bredenhof
Reden uit dienst	Gerepatrieerd
Uitleg over reden einde dienstverband	Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.
Schip terugreis	BREDENHOF
Kamer terugreis	Hoorn
Datum terugreis vertrek	1774-10-27
Datum terugreis aankomst kaap	1775-01-10
Datum terugreis vertrek kaap	1775-01-24
Datum terugreis aankomst	1775-04-24
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 255

100.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Nicolaas
Achternaam opvarende	Ronder
Herkomst opvarende	Hongarijen

Datum indiensttreding 05-07-1746

Functie bij indiensttreding Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip Sijbekarspel

Datum uit dienst 1748-00-00

Waar uit dienst Osdorp

Reden uit dienst Gerepatrieerd

Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.

Schip terugreis OSDORP

Kamer terugreis Enkhuizen

Datum terugreis vertrek 1749-01-24

Datum terugreis aankomst kaap 1749-05-01

Datum terugreis vertrek kaap 1749-05-18

Datum terugreis aankomst 1749-09-17

Opmerkingen terugreis Commandeur of the ships that departed from the Cape on 1 8-05-1749 was Boudewijn Molen, master of the AMSTELVEEN (7302).

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14439, folionummer: 121

S

101.

Voornaam opvarende Ignatius

Patroniem opvarende Leopoldus

Achternaam opvarende Seuranij

Herkomst opvarende Presburg in hongarijen

Datum indiensttreding 19-11-1750

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Noord Nieuwland

Datum uit dienst 1753-08-31

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Vermist

Uitleg over reden einde dienstverband Niet bij de monsterring verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14214, folionummer: 191

102.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Sjendeli
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	21-10-1751
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bevalligheid
Datum uit dienst	1754-10-06
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 269

103.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Sindelie
Herkomst opvarende	Hungarijen
Datum indiensttreding	23-07-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Gouverneur-generaal
Datum uit dienst	1774-07-30
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14022, folionummer: 252

104.

Voornaam opvarende	Jurgen
Achternaam opvarende	Smit
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	25-03-1749
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Wildrijk
Datum uit dienst	1752-08-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Vermist
Uitleg over reden einde dienstverband	Niet bij de monstering verschenen en de reden is niet bekend; in het scheepssoldijboek ook wel 'absent' genoemd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13989, folionummer: 244

105.

Voornaam opvarende	Johan
Patroniem opvarende	Jansz:
Achternaam opvarende	Snijder
Herkomst opvarende	Chetschemeijt in hongarije
Datum indiensttreding	24-07-1752
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Witsburg
Datum uit dienst	1777-03-16
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14219, folionummer: 255

106.

Voornaam opvarende	Jurien
Achternaam opvarende	Soubach
Herkomst opvarende	Hongarije
Datum indiensttreding	07-06-1690
Functie bij indiensttreding	(onbekend)
Uitleg over functie	de functie wordt in het scheepssoldijboek niet vermeld
Uitgevaren met het schip	Honselaarsdijk
Waar uit dienst	Onbekend
Reden uit dienst	Niet ingevoerd
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12234, folionummer: 1

107.

Voornaam opvarende	Michiel
Achternaam opvarende	Stern
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	26-04-1763
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair

Uitgevaren met het schip	Rotterdam
Datum uit dienst	1763-12-05
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 263

108.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Stokker
Herkomst opvarende	Viskerke in hongarijen
Datum indiensttreding	18-08-1778
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Bleijenburg
Datum uit dienst	1779-05-09
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14272, folionummer: 188

T

109.

Voornaam opvarende	Joseph
Achternaam opvarende	Tackas
Herkomst opvarende	Wertburg in hongarijen
Datum indiensttreding	16-06-1790

Functie bij indiensttreding

Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip

Gerechtigheid

Datum uit dienst

1791-08-31

Waar uit dienst

Kaap de Goede Hoop

Reden uit dienst

Laatste vermelding

Uitleg over reden einde dienstverband Er wordt geen reden gegeven voor het einde van het dienstverband; vaak is de rekening niet afgesloten. Ook als de 'reden' onduidelijk is, wordt 'laatste vermelding' gebruikt.

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14291, folionummer: 119

110.

Voornaam opvarende Paul

Patroniem opvarende Louis

Achternaam opvarende Thibault

Herkomst opvarende Akitzo in hongarijn

Datum indiensttreding 15-11-1764

Functie bij indiensttreding Sergeant

Uitleg over functie onderofficier, heeft meestal het bevel over de militairen aan boord.

Uitgevaren met het schip Vredenhof

Datum uit dienst 1789-03-22

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6453, folionummer: 206

111.

Voornaam opvarende Johannes

Achternaam opvarende Tokaij

Herkomst opvarende Ongarien

Datum indiensttreding 23-10-1753

Functie bij indiensttreding Soldaat

Uitleg over functie Militair

Uitgevaren met het schip Giessenburg

Datum uit dienst 1754-06-10

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Overleden

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6311, folionummer: 274

V

112.

Voornaam opvarende	Hans
Patroniem opvarende	Jurge
Achternaam opvarende	Vonk
Herkomst opvarende	Gestel in in hongarien
Datum indiensttreding	09-01-1761
Functie bij indiensttreding	Scheepskorporaal
Uitleg over functie belast met het toezicht en onderhoud van de wapens, wapensmid	
Uitgevaren met het schip	Rotterdam
Datum uit dienst	1769-03-31
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Vrijburger

Uitleg over reden einde dienstverband Dit wordt ingevoerd als de laatste post vermeldt dat de opvarende vrijburger wordt. Soms wordt een opvarende vrijburger en treedt daarna weer in dienst. Als een opvarende vrijburger wordt en de datum van overlijden wordt gegeven, staat dit bij opmerkingen.

Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14235, folionummer: 37

113.

Voornaam opvarende	Stephanus
Achternaam opvarende	Vort
Herkomst opvarende	Vuget in hongarijen
Datum indiensttreding	04-10-1758
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Huis ten Donk
Datum uit dienst	1772-02-09
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden

Schuldbrief

Ja

Maandbrief

Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14231, folionummer:
288

W**114.**

Voornaam opvarende	Andries
Achternaam opvarende	Waijwoode
Herkomst opvarende	Hongarijen
Datum indiensttreding	15-06-1724
Functie bij indiensttreding	Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip	Land van Beloften
Datum uit dienst	1736-02-09
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14699, folionummer: 67

115.

Voornaam opvarende	Johannes
Achternaam opvarende	Wel
Herkomst opvarende	Ongarie
Datum indiensttreding	22-11-1746
Functie bij indiensttreding	Soldaat
Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Leiden
Datum uit dienst	1747-01-30
Waar uit dienst	Leiden
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6198, folionummer: 217

116.

Voornaam opvarende	Hans
Achternaam opvarende	Wellesig
Herkomst opvarende	Rignits in hongarien
Datum indiensttreding	07-03-1713
Functie bij indiensttreding	Adelborst

Uitleg over functie rangbenaming van militairen die tot zeeofficier worden opgeleid

Uitgevaren met het schip Berbices

Datum uit dienst 1745-06-30

Waar uit dienst Azie

Reden uit dienst Ouderdom

Uitleg over reden einde dienstverband De opvarende krijgt een 'rustgage' of gaat in een instelling, bijvoorbeeld een armenhuis

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12750, folionummer: 209

117.

Voornaam opvarende Abraham

Tussenvoegsel opvarende de

Achternaam opvarende Wit

Herkomst opvarende Hongarije

Datum indiensttreding 19-10-1778

Functie bij indiensttreding Matroos

Uitleg over functie waak- en roergang; laden en lossen; reinigen, teren en kalfaten van het schip; af- en aanslaan van de zeilen; helpers van de onderofficieren. Ook wel bootsgezel.

Uitgevaren met het schip Buitenleven

Datum uit dienst 1780-00-00

Waar uit dienst venus

Reden uit dienst Gerepatrieerd

Uitleg over reden einde dienstverband Teruggekeerd naar Nederland en afgemonsterd.

Schuldbrief Ja

Maandbrief Nee

Bronverwijzing Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14052, folionummer: 67

Z

118.

*Voornaam opvarende	Tobias
Achternaam opvarende	Zeegen
Herkomst opvarende	Edenburg in hong
Datum indiensttreding	02-01-1718
Functie bij indiensttreding	Soldaat

Uitleg over functie	Militair
Uitgevaren met het schip	Groenswaart
Datum uit dienst	1729-11-02
Waar uit dienst	Azie
Reden uit dienst	Overleden
Schuldbrief	Ja
Maandbrief	Nee
Bronverwijzing	Nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 5714, folionummer: 185

Eindnoten:

- * Het onderzoek van Kees Teszelszky werd ondersteund door OTKA NK 81948 'Magyarország a kora újkori Európában', Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék. Het onderzoek van Gábor Pusztai in verband met deze studie vond plaats in het kader van het OTKA-project nummer: 111786.
- 1 Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*.
- 2 Zie hierover: Szűcs, *Nemzet és történelem*; Klaniczay (red.), *Antike Rezeption und Nationale Identität in der Renaissance in besondere in Deutschland und in Ungarn*; Teszelszky, *De sacra corona regni Hungariae*.
- 3 Trencsényi & Zászkaliczky, 'Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period.' 41-75.
- 4 Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. 158-161; Teszelszky, *De sacra corona regni Hungariae*. 48-66.
- 5 Een voorbeeld van een 'Nederlander' die 'Hongaar' werd: Acte van Karel VI, rooms koning, waarin Joannes Franciscus, graaf van Efferen, wordt genaturaliseerd tot Hongaar, 10 mei 1732. Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Huis Scheres (familie d'Olné) te Baarlo, acte nr. 2388.
- 6 Over de werking van de Hongaarse landsvergadering en het politieke systeem van het vroegmoderne Hongarije, zie: Péter, *Hungary's Long Nineteenth Century*.
- 7 Klaniczay, 'Die Benennungen "Hungaria" und "Pannonia" als Mittel der Identitätssuche der Ungarn' 107.
- 8 Graaf, 'Buitenlandse studenten aan de universiteit van Franeker: buitenlandse studenten in de Republiek der Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw.' 41.
- 9 Zie hierover: Looijesteijn & Leeuwen, 'Establishing and Registering Identity in the Dutch Republic', 211-251.
- 10 Zie bijvoorbeeld <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/hongarije>
- 11 In 1808 overleed een vrouw genaamd Anna Margareta Hongaar te Eindhoven. Gelders Archief, 0034 Memories van Successie, Kantoor Nijmegen, fol. 40.
http://www.mmrskaw.nl/familienamen/1811-herkomst&familienamen=Ung&gh_laan=&opdr=opdr1
(Bezocht op 24 februari 2014) Zie ook:
http://www.tresoar.nl/mmrtesoar/main/content_pagina_simpel.jsp?pagina=familienamen_1811_herkomst&lang=nl

- 12 Profiel van Amsterdam, gezien vanaf het IJ, Claes Jansz. Visscher (II), Pieter Bast, 1611, Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-AO-20-22-2. (figuren bij nr. 12 met de aanduiding 'Honger')
- 13 De doop van Digna en Georg (György?) Unger in Breda, 29 juni 1653. Gemeentearchief Breda, Collectie Doop- en trouwboeken, deel 93, (1649-1745), fol. 6v.
- 14 Zie bijvoorbeeld het curieuze attest van de Utrechtse notaris J. van Paddenburgh, opgemaakt op 2 september 1676 voor de Hongaren Stephanus Rima Thombati (Rimaszombati István) en Michael Amasi (Almási Mihály) tegen de schipper J. Kistenmaecker, 'over het taalgebruik van de inwoners van Walachye, dat zeker geen Grieks is'. Utrechts Archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, Akte 182.
- 15 Zie bijvoorbeeld Jan Sackar, gepensioneerd militair, geboren op 10 januari 1785 in 'Rimassin' in Hongarije. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, bevolkingsregister Neede, register 9, bladzijde 90. Zie ook het 'permissiebiljet' uit 1838 betreffende toestemming van de burgemeester tot begraving van een toevallig in Opmeer overleden Hongaar. Legger van graven in de kerk, met vermelding van eigenaren, opgemaakt 1701, met incidentele aantekeningen over begravenen en wijzigingen van tenaamstelling, 1728-1805, Westfries Archief, Alkmaar.
- 16 Lucassen & Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: Immigranten in Nederland 1550-1993.*; Obdeijn & Schrover, *Komen en gaan*.
- 17 'De waarde van het bedrijf, in 1637 zo'n 78 miljoen gulden, zou in geld van nu neerkomen op 7.400 miljard dollar. Meer dan tienmaal zoveel als Apple op het moment dat de beurswaarde ervan vorig jaar een hoogtepunt bereikte.' - schreef de Standaard. 'Vereenigde Oostindische Compagnie waardevolste bedrijf aller tijden.' De Standaard, 12 maart 2013.
<http://www.standaard.be/2013/03/12/voic-78-miljoen-gulden-78-miljard-dollar/>
- 18 Ibidem, 91.
- 19 [https://www.wiewaswie.nl/wegwijzer-brongebruik/scheepssoldijboeken-\(voc-opvarenden\)/](https://www.wiewaswie.nl/wegwijzer-brongebruik/scheepssoldijboeken-(voc-opvarenden)/)
- 20 Gelder, *De Oost-Indische avontuur*. 53.
- 21 Ibidem, 54.
- 22 Ibidem, 55.
- 23 [https://www.wiewaswie.nl/wegwijzer-brongebruik/scheepssoldijboeken-\(voc-opvarenden\)/](https://www.wiewaswie.nl/wegwijzer-brongebruik/scheepssoldijboeken-(voc-opvarenden)/)
- 24 Volgens Anjana Singh mag het aantal Hongaren dat werkte in de Republiek op grond van het aantal werkzaam voor de VOC, met een factor tien worden verhoogd.
- 25 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14759, folionummer: 156
- 26 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14246, folionummer: 55
- 27 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12726, folionummer: 220
- 28 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14210, folionummer: 219
- 29 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14243, folionummer: 249
- 30 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6196, folionummer: 215
- 31 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14241, folionummer: 255
- 32 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13021, folionummer: 267
- 33 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13036, folionummer: 285
- 34 http://dap.library.uu.nl/cgi-bin/dap/dap?diss_id=19217 (28 juni 2014)
- 35 Borosnyai Nagy, *Tentamen practicum inaugurale de dysenteria*
- 36 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14508, folionummer: 25
- 37 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12688, folionummer: 159
- 38 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13021, folionummer: 267
- 39 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14495, folionummer: 103

- 40 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 12234, folionummer: 1
- 41 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14291, folionummer: 119
- 42 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14003, folionummer: 207
- 43 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6311, folionummer: 274
- 44 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13960, folionummer: 207
- 45 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14685, folionummer: 213
- 46 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13285, folionummer: 279
- 47 Roelof van Gelder 56.
- 48 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14449, folionummer: 177
- 49 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 6453, folionummer: 206
- 50 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 14044, folionummer: 226
- 51 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13243, folionummer: 274
- 52 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13967, folionummer: 96
- 53 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13041, folionummer: 55
- 54 Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang: 1.04.02, inventarisnummer: 13997, folionummer: 253
- 55 Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 88.
- 56 Ibidem.
- 57 Ibidem, 91.

Michiel van Kempen

Een Hongaarse putschist in Suriname

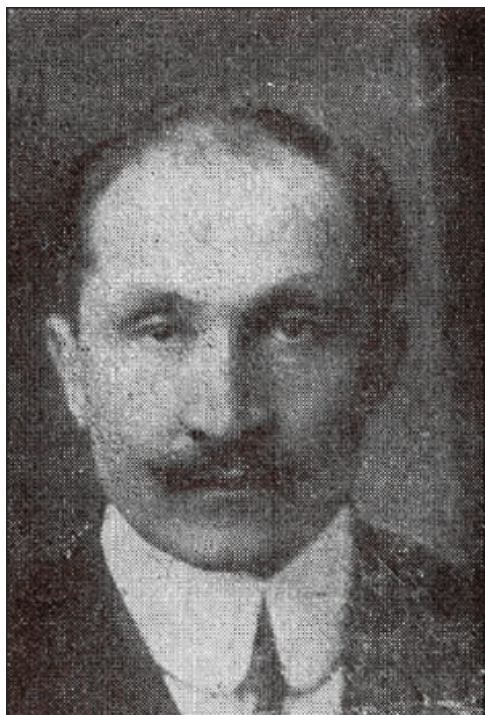
Abstract

Frans Pavel Killinger was a Hungarian military and policeman, who tried to set up a coup d'état in 1901 in Suriname, colony of the Netherlands. He strongly criticized the corrupt late-colonial system and poor living conditions in Suriname, and visioned a state without army and with better living conditions for the people, led by himself. The attempt was unveiled and Killinger and his compatriots were sentenced to death. He was pardoned, spent some years in prison, and joined the Turkish army.

Keywords: Suriname (Caribbean), coup d'état, political history 20th century, Latin-American revolutions

Op 30 april 1910 vond er ten huize van Louis Ferdinand Arduin, agent van politie 2de klasse, aan de Gravenstraat 18 in Paramaribo, Suriname, een zeer geheime bijeenkomst plaats. Daarbij waren behalve de huiseigenaar, aanwezig de inspecteur van politie Frans Pavel Václac Killinger, een 34-jarige inspecteur van politie, Hongaar van afkomst, verder de agent 3^e klasse James Adolphus Hughes (afkomstig uit Demerara, Brits-Guyana), en de Surinamers Emile Frederik Sporkslede, agent 2de klasse, Johannes Adolf Arduin, opzichter van een houtzaagmolen, en Willem Charles Arduin, schrijnwerker (op een latere datum kwamen er nog enkelen bij). Van deze figuren was Frans Pavel Killinger de hoogste in rang. Hij was in 1899 gearriveerd in Suriname en al snel opgeklommen in het politie-apparaat: binnen vijf jaar was hij inspecteur. Hij hechtte zich snel aan de Nederlandse kolonie, maar de koloniale wantoestanden begonnen hem ook steeds meer tegen te staan. Daar wilde

hij wat aan doen, en met veel kracht. En zo zette hij op 30 april 1910 voor 't eerst zijn plannen uiteen.¹

Portret van Killinger

Zijn bedoeling was om het corrupte koloniaal gezag in de kolonie omver te werpen. Hij wilde een vrijstaat vestigen onder het gezag van Nederland. Dat hij voor zichzelf de rol van autoritair leider in de vrijstaat zag weggelegd, zal hij op de eerste bijeenkomst met zijn getrouwen wel niet verteld hebben. Zo wilde hij de coup aanpakken: op een nacht dat hij het commando zou hebben van de zogenaamde Ploeg III van de politie, zou onder zijn leiding het Hoofdbureau van Politie in Paramaribo worden overgenomen. Daar zou hij een toespraak houden, waarna de mannen zich gewapend met revolvers uit de wapenkamer van het Hoofdbureau en met de hulp van aangeworven Brits-Indiërs en Javanen, naar het telegraafkantoor aan de Gravenstraat begeven om de telefoonlijnen te vernielen.

Een groep zou brand stichten bij het Fort Zeelandia om de schildwachten af te leiden en te overrompelen. Vervolgens zou de groep zich meester maken van de voorraad ammunitie in het Fort en de gevangenen bevrijden. Dan zouden ze de Gouverneur gevangennemen en de Republiek Suriname uitroepen.

Leven

Wie was deze Frans Killinger? Hij was een Hongaar, die op het moment van zijn snode plannen al een buitengewoon avontuurlijk leven achter de rug had. Frans Pavel Václav Killinger werd in 1875 geboren op het landgoed Hodenyi in het comitaat (*megye*) Temes in Hongarije.² (Het comitaat ging in 1920 over naar Roemenië waar het nu deel uitmaakt van het district Timiș.) Killingers vader was er *Verwalter* (administrateur). Frans Killinger bezocht de lagere school in Neugedein (nu Kdyně) in Bohemen - wat enigszins vreemd is: waarom verkaste een Tsjechisch jongetje naar het Sudetengebied om daar school te gaan? - en ging in 1888 naar het kloostergymnasium te Taus (Domažlice). Maar de priesterwijding was niet voor hem weggelegd en hij wist zijn vader ertoe te bewegen hem officier te laten worden in het leger. Hij slaagde voor het toelatingsexamen van de kadettenschool in Mährisch-Weisskirchen (nu Hranice na Moravě in Tsjechië), maar zijn vader kon de hoge kosten van de opleiding niet opbrengen. Killinger werd vervolgens volontair bij de afdeling telegrafie van de spoorwegen en later opzichter in een spinnerij. Maar ook dat beviel hem niet en hij keerde terug naar de strijdkrachten: in juli 1894 nam hij dienst als vrijwilliger bij het dragonderregiment Fürst zu Windisch-Graetz No. 14. In mei van het jaar daarop werd hij bevorderd tot korporaal. Maar het noodlot sloeg toe: na een oefening bleef een scherpe patroon achter in zijn karabijn, door onvoorzichtigheid ging het wapen af en trof een andere dragonder aan de hals en rechterhand. Killinger werd veroordeeld tot twee maanden militaire gevangenisstraf en een geldboete van 200 kronen aan smartegeld voor het slachtoffer - maar die som heeft Killinger nooit betaald.

Killinger kon na zijn weken in het cachot zijn militaire loopbaan hervatten. Tot 1899 bleef hij in het keizerlijke leger, toen begon zijn administratieve baantje hem te vervelen. Hij verzocht om ontslag en nam zich voor naar Zuid-Afrika te reizen om zich te scharen aan de zijde van de Boeren. Hij reisde naar Hamburg om zich voor Transvaal in te

schepen, maar Engelse wervers gaven hem en enkele van zijn kameraden aan en de heren werden gearresteerd. Na voldoening van een bedrag van 40 gulden werd het hem toegestaan door te reizen naar Nederland. Hij wilde dienst nemen in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger, om te worden ingezet in de Oost, waar Nederland verwickeld was in de Atjehoorlog. Maar hij werd in het Koloniaal Werfdepot te Harderwijk afgekeurd wegens gezichtszwakte, wat blijkbaar voor de West geen beletsel vormde: hij werd goedgekeurd om naar Suriname te vertrekken, waar hij op 18 december 1899 aankwam.

Al in juli 1900 ging hij over tot het politiekorps van Suriname, waar hij snel promotie maakte: in 1904 werd hij bevorderd tot inspecteur. In 1906 trad hij in het huwelijk met een Surinaamse, een verbintenis die een merkwaardig verloop zou krijgen.

Killinger wordt door een politie-inspecteur naar zijn proces geleid.

In 1907 vertrok Frans Killinger met verlof naar Europa. Hij was ziek en wilde aansterken, maar had nog twee beweegredenen om de oceaan over te steken: hij wilde de politieke studies aanvatten om in rang hoger te kunnen opklimmen, en hij wilde patent aanvragen voor enkele uitvin-

dingen op militair gebied. Hij had in 1901 al een soort ‘watergeschut’ uitgevonden, een schietwerktuig dat door een centrifugaalpomp of door motoren kon worden aangedreven. Verder had hij een methode gevonden om uniformknopen te kunnen verwisselen, zodat die te velde minder goed zichtbaar zouden zijn. Ook nuttig in de oorlog leek hem zijn uitvinding van een marsschoen met slobkous die de militair zou beveiligen tegen het indringen van water en stof. In Zwitserland en Berlijn zou hij patent hebben aangevraagd op zijn uitvindingen en hij maakte contact met de firma Krupp om zijn watergeschut in productie te brengen. Hij moet overigens in deze jaren al gespeeld hebben met het plan om in Suriname een staatsgreep te plegen.

Met een introductiebrief van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken begon Killinger aan zijn omzwervingen door Europa: Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, België, Engeland en Oostenrijk. Hij studeerde krijgswetenschappen, dactyloscopie, criminalistiek, antropometrie en Bertillonage (mensmeetkunde). In 1908 verbleef hij in Berlijn. Daar arriveerde de ex-president van Venezuela, generaal Castro, in het hotel waar Killingers vrouw een betrekking had gevonden. Killinger meende dat hij Nederland een dienst kon bewijzen door de generaal te laten bespioneren, maar de Nederlandse gezantschapssecretaris wees dit af. Door een misverstand meenden zijn vrienden van de *Polizei Stamtisch* die hij in Berlijn frequenteerde, dat hij een goede vriend van Castro was. Killinger ging zelf met dat misverstand op de loop: hij deed zich nu voor als diplomatiek agent van Venezuela, alhoewel hij totaal niet met Castro in verbinding stond.

Intussen was hij in contact gekomen met de gezondheidsraad Dr. Heddaues uit Essen en diens begaafde, blinde echtgenote. In haar vond Killinger een geestverwante en gaandeweg begon hij haar in te wijden in zijn ideeën over Suriname, dat volgens hem een gedemoraliseerd en krachteloos leger kende, een ondeugdelijke politiemacht, een corrupt ambtenarencorps onder leiding van een onbekwame gouverneur en dat grote sommen besteedde aan missionarissen en zendelingen die enkel maar het bijgeloof aankweekten. Hij schilderde haar het visioen voor van een staat zonder leger en vloot en zonder missie en zending, maar met goede staatszorg voor de jeugd, de handel, landbouw en industrie, met een nieuwe spoorweg, een nieuwe elektriciteitscentrale en ijsfabriek en betere hygiënische voorzieningen. Voor zijn plannen wist Killinger Frau Heddaues 10.000 mark te ontfutselen. Hij stond verder ook in contact met

Bertha von Suttner, de Oostenrijkse pacifiste, die in 1905 als eerste vrouw de Nobelprijs voor de Vrede had gekregen.

Intussen raakte Killinger verliefd op de dochter van zijn pension-eigenaar in Bad Lauterberg in de Harz, Clara Doppelt. Zij verloofden zich, maar Killinger moest haar uiteindelijk wel bekennen dat hij al gehuwd was. Het weerhield hun er niet van een contract te tekenen dat zij zich voornamen in 1909 in het huwelijk te treden. Clara Doppelt reisde met Killinger naar Suriname, waar hij haar overal voorstelde als zijn aange trouwde nicht die zijn huishouding zou bestieren, omdat zijn echtgenote wegens ziekte in Europa was achtergebleven. Zijn vrouw kwam echter na enkele maanden terug en iedereen begreep wel hoe zijn verhouding tot Clara Doppelt in werkelijkheid lag. In april van 1910 vroeg zijn wettige echtgenote de echtscheiding aan.

Killinger wordt door een politie-inspecteur naar zijn proces geleid.

Killinger had bij zijn terugkeer de kolonie aangetroffen in nog deplorabeler staat dan toen hij met verlof vertrok. Hij zette zijn plannen voor een coup dan ook met kracht door, en bleef om geld bedelen bij zijn vermogende vrienden in Europa, onder wie Frau Heddaues. Hij beriep

zich tegenover de mannen die hij in vertrouwen nam er ook op dat hij met de verkoop van de patenten op zijn uitvindingen 70.000 gulden had verdiend. Maar de vrienden in Europa vertrouwden het zaakje niet, er kwamen geen geldzendingen en tevergeefs probeerde Killinger wissels te trekken, die echter onbetaald bleven. De toestand werd nijpend: Killinger leefde op grote voet en betaalde bovendien zijn mede-putschisten kleine bedragen om de moed erin te houden. De datum voor de omwenteling werd vastgesteld op de nacht van 25 op 26 mei 1910; dan zou het Nederlandse oorlogsschip Utrecht nog in Argentinië zijn. Bovendien zou de komeet van Halley dan al voorbijgetrokken zijn, zodat iemand 's nachts meer op de uitkijk zou staan. Maar tot een coup kwam het niet.

Een van Killingers vertrouwelingen was de voormalig politiebeambte en latere bakker J.E. Schoonhoven. Hij was in het complot betrokken, maar hing tijdens het proces de gebraden haan uit: hij zei dat hij niet precies had geweten waar het om ging. Hij vroeg de pater redemptorist Walle om advies, en deze raadde hem aan naar de procureur-generaal te stappen. Op 14 mei 1910 verraadde Schoonhoven het complot. Alle samenzweerders werden gearresteerd: Killinger, de drie Arduins, Hughes, Sporkslede en de hindostaan Jhatan. In maart en april 1911 vond in Paramaribo de rechtszitting plaats die uitvoerig is verslagen in de Surinaamse kranten van die dagen. Alle verslagen uit *De West* werden later opnieuw uitgegeven door D.G.A. Findlay in *Het politiek complot van Killinger c.s. in Suriname*. Verdachten, getuigen en deskundigen werden uitvoerig gehoord. Ter rechtszitting verklaarden drie geneesheren dat Killinger een ‘zenuwlijder’ was. In het proces viel de term ‘tropenkolder’. Hoe dan ook, alle zeven de verdachten werden veroordeeld tot de doodsstraf. Aan allen werd later ook vanwege hun betuigde diepe berouw, gratie verleend, zij het dat zij werden veroordeeld tot onvoorwaardelijke gevangenisstraffen, variërend van twee tot vijf jaar. Killinger werd naar Nederland overgebracht waar hij vijf jaar dwangarbeid moest verrichten. Maar hij kwam in 1914, toen de Eerste Wereldoorlog al was uitgebroken, vervroegd vrij wegens goed gedrag.

Killinger trok eerst naar Duitsland en toen naar Oostenrijk en in beide landen ondernam hij pogingen om voor het leger te worden gerecruteerd. Vruchteloos: men zat daar niet op een putschist te wachten (die zou in 1923 in een Münchense bierhal opstaan en niet Frans Killinger heten, maar Adolf Hitler). Frans Pavel Killinger trok daarop naar Turkije om daar zijn militaire diensten aan te bieden. Tenslotte had hij wel degelijk kennis van de krijgsmacht en hij wist ook heel goed wat het was om

Constantinopel te belegeren.³ De Turken zagen blijkbaar meer in de Hongaar dan de Duitsers of de Oostenrijkers, hij trad toe tot het Turkse leger en wist het zelfs te brengen tot officier bij de Cavalerie.⁴

Het schijnt hem in zijn Turkse carrière geen windeieren te hebben gelegd dat hij zich bekeerde tot de islam - voor wat dat dan ook waard geweest moge zijn bij iemand die zich zijn leven lang anti-religieus had opgesteld. Curieus is een levensbericht in *The Islamic Review* van 1924. Daarin wordt melding gemaakt van de tweede periode van 'Muhammed Tewfiq Killinger' in Suriname: 'It was during this, his second stay among the Muslims of that land, that he was strongly impressed with the beauties and the simplicity of the Faith of Islam. He embraced Islam publicly, and thus for some time became a victim of Christian intolerance.'⁵ Het is zeer waarschijnlijk dat de fabulant Killinger zelf de hand gehad heeft in deze versie van zijn leven. Aan bronnenonderzoek deed *The Islamic Review* klaarblijkelijk niet, want er wordt ook nog vermeld dat hij in 1909 door de eerdergenoemde Venezolaan Castro benoemd werd tot generaal en het hele Venezolaanse leger organiseerde. En nog verder gaat het geroffel op Killingers borst: hij zou ook hoofd van de Nederlandse Militaire Politie in Suriname zijn geweest. Van zijn couppoging wordt uiteraard geen gewag gemaakt. Wel vermeldt het bericht nog dat hij voor de Turken vocht in de Dardanellen, Syrië, Mesopotamië en de Kaukasus. In afwijking van alle andere bronnen noemt het levensbericht overigens een andere geboortedatum van Killinger: 14 november 1875, en niet 1876. Ik neem aan dat 1876 wel correct is, want ik zie niet in wat Killinger voor belang gehad kan hebben om zich een jaar ouder voor te doen dan hij was. Hoe dan ook, hij overleed in 1936 in Turkije.

Betekenis

Was de staatsgreep van Killinger in Suriname nu inderdaad een doldwaas plan van iemand met 'tropenkolder' in zijn hoofd, zeg maar: het plan van een man met een psychopatische inslag? Verschillende feiten uit zijn levensloop geven zeker een indicatie dat de Hongaar een niet helemaal evenwichtige persoonlijkheid was. Fabuleerdrijf en grootheidswaan kunnen hem niet onzegd worden. Maar het is ontegenzegglijk ook waar dat Killingers temperament een weg zocht in een kolonie in haar nadagen waar de omstandigheden bar en boos waren. Killingers initiatief was zeker niet vrij van het soort zin voor rechtvaardigheid dat nadenkende

mensen opstandig maakt in omstandigheden die hen terneerdrukken. De zwarte volksleider Th. Valois Smith schreef dat Killinger de ‘harten van een massa’ wegens haar ‘stillen haat’ tegen het Hollands bestuur al had gewonnen, terwijl de blanke predikant A.E. Boers in zijn brochure *Over de beweging in deze dagen* (1911) van een revolutionaire beweging sprak waar de bevolking niet antipathiek tegenover stond.⁶ De tekst van een *bigi poku*-nummer van die tijd - een liedje dat nog met regelmaat op feestjes van vooral oudere Surinamers gezongen wordt - luidde (in het Sranantongo):

Swit', swit' pedaál
 Killinger mek' kabaál
 Jathan wan' kapitaál
 Schoonhoven broko a kabaál
 Ma toch a no kisi medaál

In Nederlandse vertaling:

Heerlijk, lekker pedaál
 Killinger veroorzaakt kabaál
 Jathan wil kapitaál
 Schoonhoven beëindigt het kabaál
 Maar toch krijgt hij geen medaál⁷

De marxistische historicus Sandew Hira becommentarieerde: ‘Het ritme van de *bigi poku*, de kreoolse volksmuziek, was het ritme van de onderdrukte arbeider en boer. Zijn tekst en muziek vertegenwoordigde een andere wereld, een wereld van ellende, hoop en strijd.’

De geschiedenis staat in Suriname bekend als het Killinger-complot, en bracht veel beroering in de anders zo slaperige overzeese kolonie. Dat de coup poging ook onderdeel werd van volksliedjes is daarvoor al een goede aanwijzing. Er werden zelfs aardewerken schotels uitgebracht met teksten als ‘Swit' swit' kabaál’ erop.

Tot slot

Nog slechts enkele maanden geleden deed ik een bijzondere ontdekking op een veiling van Surinamica: ik wist een boekje te kopen met de titel *Killinger Cultuur; Humoristische Karakter Satire*. Het is geschreven door ‘Wil. Joh. Jansen, Humorist’, en gedrukt bij de Surinaamse drukkerij H. van Ommeren, hoogstwaarschijnlijk in 1911, het jaar van het Killingerproces. In het standaardwerk *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur* uit 2003 van Michiel van Kempen - oftewel schrijver dezes - komt het boekje niet voor, en ik ken ook geen enkele grote Suriname-bibliotheek die het in haar collectie heeft.

Ik kwam deze cabaretier Jansen tegen in het dagblad *Suriname* van 9 september 1910. Daarin wordt melding gemaakt van een ‘Kermesse d'été’ die op 3 september van dat jaar had plaatsgevonden in het Fort Zeelandia. Een militair gezelschap had daar een geïmproviseerd ‘variëteiten-theater’ gepresenteerd, waarbij de komiek Jansen voordrachten gaf. Op het terrein werd het voor die gelegenheid uitgegeven luimig satiriek blaadje *de Kermisbode* te koop aangeboden. Wil. Jansen was dus mogelijk zelf ook een militair en moet Killinger dan persoonlijk gekend hebben. Dat het complot in de voorstelling op de hak is genomen is zeer waarschijnlijk. Ook in 1911 duikt de ‘karakterkomiek’ Jansen nog enkele malen op in de Surinaamse kranten, daarna verdwijnt hij in de geschiedenis.

Killinger Cultuur omvat twaalf genummerde strofen: elf 14-regelige strofen (‘sonnetten’ vind ik wat teveel eer voor deze verzen) en een slotstrofe van 28 versregels.⁸ De schrijver van de tekst is geen Goethe, maar een satirisch rijmelaar, die zoveel aan tijdgebonden verwijzingen in zijn tekst stopt, dat die voor de lezer van een eeuw later op veel plaatsen raadselachtig is geworden. Hij neemt de ‘vaderlandslievende’ ideeën van Killinger op de hak en beschrijft het proces. Met tal van kleine observaties suggereert hij dat hij er zelf getuige van was. Dat het eerder geciteerde liedje ‘Swit' swit' pedaal’ al direct bekend was geworden, blijkt wel uit het feit dat Jansen ernaar verwijst in zijn tekst. Het moet wel gezegd: bij alle satire komt Killinger uit het werk tevoorschijn als de enige met waardigheid, de enige die niet de onnozele hals speelt, die zelfs spitsvondig is en die zo groots is om alle verantwoordelijkheid op zich te nemen. In zijn rijmend verslag maakt Jansen er toespelingen op dat Killinger als een Don Juan door Paramaribo moet zijn gewaard:

En 'k lispelde 'wel allemachtig' daar heb je 't 'Cherchez la femme'
 't Dacht juffrouw 'Drucker' zaliger, en de brave 'Louise Michel'
 Nemen jullui me niet kwalijk maar 't waande U in de Hel
 O, 'Vrouwen emancipatie' nooit wordt ge 'What you call'
 Waar ge ook moogt verschijnen, the first Queen of the ball. [strofe 6]

Wat de satiricus met deze en veel andere plaatsen in zijn tekst - misschien onbedoeld - naar buiten brengt, is dat eigenlijk zowat iedereen in de kolonie boter op zijn hoofd had: de rechters, de door Killinger geronselde onnozelaars die nooit een coup pleegden, de militairen, het zwijmelende vrouwvolk, het op sensatie beluste publiek. En vreemd genoeg is er dan maar één die bij al zijn gebrek aan realiteitszin en zelfoverschatting nog redelijk overeind blijft: de hoofdrolspeler van het drama, de Hongaar Frans Pavel Killinger.

Bibliografie

- Allgemeines Postlexicon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder und des Fürstentums Liechtenstein.* Wien: K.K. Handelsministerium, 1906.
- [Anoniem], 'M. Muhammad Tewfiq Killinger.' In: *The Islamic Review*. Edited by Al-Haj Khwaja Kamal-ud-din. Vol XII, Zilhajja, 1342 A.H., July 1924, No. 7, p. 227.
- Blatz, Joh 1955. *Het Killinger kabaal in Suriname: verslag van de merkwaardige zitting van het Hof van Justitie te Paramaribo op 13-17 maart 1911. Openbare Aanklager v.s. F. Killinger e.a.* Oranjestad: Blatz.
- Boers, A.E. [1911]. *Over de beweging in deze dagen. Geschreven en gesproken voor den Volksbond, 6 juli 1911 (betr. anti-kolonialisme).* Paramaribo: J.H. Oliveira.
- Findlay, D.G.A. ca. 1980. *Het politiek complot van Killinger c.s. in Suriname.* Opnieuw geïllustreerd. Overdrukken uit 'de West' [van 1911]. [3e dr.]. [Paramaribo: De West].
- Hira, Sandew 1982. *Van Priary tot en met De Kom: de geschiedenis van het verzet in Suriname 1630-1940.* Met noten, literatuuroverzicht, illustraties en index. Rotterdam: Futile.
- Hogeweg, Jacco 2013. *Een donjuan in de West; Het reisverslag (1792-1794) van koopmanszoon Pieter Groen.* Amsterdam: Balans.
- Jansen, Wil. Joh. [ca. 1911]. *Killinger Cultuur; Humoristische Karakter Satire.* [Paramaribo]: H. van Ommeren.
- Kempen, Michiel van 2003. *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur.* Breda: De Geus (2 dln.)

Lier, Rudolf van 1977. *Samenleving in een grensgebied: een sociaaleconomische studie van Suriname*. 3e herz. uitg. Amsterdam: Emmering.

Marcus, A.W. 1910. *Gedenkboek aan de woelingen gedurende het 1e halfjaar 1910*. Paramaribo: H.B. Heyde.

Eindnoten:

- 1 Over het Killinger-complot: Marcus 1910, Boers 1911, Blatz 1955, Van Lier 1977: 269-272, Findlay 1980 en Hira 1982: 243-261. Van Lier merkt op dat de samenzwering op 24 mei 1911 bekend werd; dit moet zijn: 24 mei 1910. Het meest gedetailleerd zijn de verslagen bij Findlay, die ik in grote lijnen volg voor de weergave van Killingers levensloop en de coup poging.
- 2 De naam 'Hodenyi' is nu niet meer te vinden, maar wel de plaats 'Hodony', Roemeense naam: Hodoni, Duitse naam: Hodon. Dorp in provincie Temes (nu in Roemenië), 20 km van Temesvár (Timisoara). In 1910 woonden er 1336 mensen, waarvan 40 Hongaars, 576 Duits, 719 Roemeens. Met dank aan Gábor Pusztai. Overigens: gezien de voornamen van Killinger - Tsjechisch: František Pavel Václav - en zijn verdere opleiding lijkt een afkomst uit Bohemen niet onwaarschijnlijk. Volgens het *Allgemeines Postlexicon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder und des Fürstentums Liechtenstein* (1906: 428) bestond er een gehucht Hodoni, dat onder post Rouschtka, bezirksgericht Wsetin [Všetin], Bezirkshauptstadt Wallachisch Mescheritz behoorde. Het gehucht zelf bestaat niet meer, maar de post Růžd'ka (schrijfwijze na 1945) wel degelijk. Verder vermelden alle bronnen 1876 als geboortjaar van Killinger; ik kom er in het artikel op terug waarom ik 1875 vermeld.
- 3 De uitdrukking 'Constantinopel belegeren' bedoel ik hier als knipoog en ontleen ik aan *Een apart journaal over Engels en Hollands West-Indië, 1792-1794* waarin de Nederlandse koopmanszoon Pieter Groen vertelt over zijn erotische escapades op zijn reizen naar Berbice, Demerara en Suriname, uitgegeven in 2013 door Jacco Hogeweg.
- 4 Er bestond een familie Killinger in Württemberg, geadeld door de Oostenrijkse keizer in 1730 (<http://www.dr-bernhard-peter.de/Heraldik/seiten/exlibris12.htm>), wat Killinger wel zal hebben gehoord in zijn diensttijd en vervolgens mooi in Turkije zal hebben opgedist. Een adellijke afkomst uit ex-Hongarije klinkt nu eenmaal veel interessanter dan die van een redelijk arm jongetje uit een Sudetenduits dorpje.
- 5 *The Islamic Review* 1924. Ook on-line raadpleegbaar: <http://www.wokingmuslim.org/work/islamic-review/1924/jul24.pdf>
- 6 Citaat uit de krant *De Surinaamsche Bode*, 42/28-5-1910.
- 7 Medaal = medaille. Het liedje wordt geciteerd door Hira 1982: 257.
- 8 Behalve het lange titelgedicht bevat het ongepagineerde bundeltje ook nog de tekst 'Wat "Koos" den kantoorlooper vertelde', een prozatekst met gedicht van 9 strofen dat ik hier buiten beschouwing laat.

Frank Okker

**De krokodil en de verdronken dienstmaagd
Székely-Lulofs in Deli en Boedapest**

Abstract

Between the first own household of Madelon Székely-Lulofs - the well-known writer from the Dutch East Indies - in the arable region of Deli (on the east coast of Sumatra) and her home, later on, in the centre of Budapest one can notice a number of striking parallels. In both places the grinding lack of money, the care for the right food, her contact with the servants and a huge crocodile played a prominent role.

Keywords: Madelon-Székely Lulofs, Deli, Dutch Indies, Sumatra, (post)colonial literature

Tussen het eerste zelfstandige huishouden van de Nederlands-Indische schrijfster Madelon Székely-Lulofs (1899-1958) in het cultuurgebied Deli (Sumatra's oostkust) en haar latere woning in Boedapest bestaan nogal wat opvallende parallellen. Op beide plaatsen speelden het nijpende geldgebrek, de zorg voor het juiste voedsel, omgang met dienstboden en een meterslange krokodil een prominente rol.

Halverwege 1915 keert Madelon na een verblijf van een kleine drie jaar in Deventer terug naar de kleine stad Buitenzorg op Java, waar vader Claas Lulofs een hoge bestuursfunctie vervult. Het meisje was naar Nederland gestuurd om er de (vierjarige) HBS te volgen maar keert, ondanks haar goede schoolresultaten, vervroegd naar Nederlands-Indië terug.¹

Haar moeder Saar moet een nieroperatie ondergaan, zodat zij enige tijd niet thuis kan zijn. Met het oog op de promiscue levenswandel van haar echtgenoot lijkt het haar beter als haar oudste dochter terugkeert, zodat zij het gezin met nog twee broertjes en een jonger zusje bijeen kan houden. De reis per schip naar Indië blijkt in deze periode buitengewoon gevaarlijk. In augustus 1914 is de Eerste Wereldoorlog uitgebroken en de kranten maken melding van gruweldaden door Duitse militairen. Om die reden laat Claas Lulofs zijn dochter de overtocht maken in gezelschap van zijn voormalige collega Hendrikus Colijn, die in die periode directeur is van de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM). Als oud-minister van Oorlog geniet hij speciale voorrechten tijdens zijn internationale reizen. Madelon komt veilig in Buitenzorg aan en ontfermt zich over het gezinsleven van huize Lulofs. Zodra echter haar dominante moeder uit het ziekenhuis ontslagen is, wordt de sfeer aanzienlijk minder harmonieus. Madelon gaat naar een nonnenschool, waar ze piano leert spelen en conversatieles krijgt in Frans en Engels. Een goede voorbereiding op een huwelijk in de hogere kringen.

In deze tijd ontvangt Madelon bezoek van Hein Doffegnies, die in Deventer bij haar op school heeft gezeten. Een succesvolle leerling is Hein nooit geweest. Wanneer hij in 1915 zijn HBS-diploma behaalt, heeft hij over de laatste twee klassen vier jaar gedaan.

Ook het vinden van de juiste betrekking kost hem moeite. Hij is naar Indië vertrokken als medewerker van de BPM, maar verruilt de oliemaatschappij al spoedig voor een verzekeringsbedrijf. Bij die onderneming blijft hij evenmin lang. Vandaar dat Claas Lulofs hem een onrustige ‘straatjongen’ noemt.²

In de rubber

Om onder de druk van haar moeder uit te komen verlooft Madelon zich in de eerste helft van 1917 met Hein. Hun huwelijk vindt op 26 augustus van het jaar daarop plaats in Meester Cornelis, even ten zuiden van de hoofdstad Batavia. Na hun huwelijksreis op Sumatra reizen ze door naar het plaatsje Kisaran aan de oostkust van het grote eiland dat tot het befaamde cultuurgebied Deli behoort. Hier bevinden zich de ruim tien ondernemingen van de Hollandsch-Amerikaansche Plantage Maatschappij (HAPM), die met tienduizend contractarbeiders de grootste rubberonderneming ter wereld is. Hein wordt er assistent op een van de plantages.

Aangezien Hein tot de jongste assistenten behoort, krijgen zij het oudste huis van de maatschappij toegewezen. Het blijkt een volkomen uitgewoond en door witte mieren aangevreten bouwwerk dat staat op de plek waar de aanplant van de rubberbomen eindigt en de wildernis begint. Wanneer ze hun voet op het zompige lemen erf plaatsen, zakken ze onmiddellijk diep weg.

Het huis staat op palen en bestaat uit vier vertrekken van gelijke grootte onder het zinken dak dat rood geverfd is om de hitte buiten te houden. Alle muren bestaan uit ruwhouten planken die met groene, paarse of roze kalk bestreken zijn en een halve meter onder het plafond ophouden met het oog op de ventilatie. In de zitkamer zijn de openingen voorzien van muskietengaas en in de slaapkamer gaan de bedden schuil achter een kooi van gaas. Wanneer Madelon in bed ligt, vergelijkt ze zichzelf met ‘een worst in een vliegenkast’.³

Ook de badkamer blijkt buitengewoon primitief: een gebarsten cementen vloer met een vierkante gemetselde mandiebak, die door een koelie gevuld wordt met lauwwater dat de bewoners met een emmertje over zich heen kunnen scheppen. De wanden van beschimmelde en vermolmden planken vormen een geschikte leefomgeving voor schorpioenen. Voordat Madelon haar eerste stortbad neemt, slaat ze al twee dood.

De ‘specialiteit van de onderneming’, zoals zij het spottend uitdrukt, zijn de muskieten die, zo gauw het donker wordt, bij duizenden uit de omliggende moerassen opdoemen en met hun hoog gezoem de aanval openen op de bewoners. ‘Bij het avondeten [...] plakken ze in de boter, kleven in de jam, ze bezwijmen in de wasem van je thee en vallen in je kopje, ze zuigen zich dik op je huid, tot ze barstensvol verzadigd van je afrollen en zich hulpeloos, doordat ze niet meer weg kunnen, laten dooddrukken.’⁴

Madelon maakt 's morgens graag een wandeling door het oerwoud, maar ze ziet met lede ogen aan hoe de oorspronkelijke natuur moet wijken voor telkens nieuwe rubberplantages. Over een oppervlakte van tientallen kilometers worden de magnifieke hoge bomen gekapt en verbrand om plaats te maken voor duizenden iele *hevea*'s.

Inheemse huishoudster

Het leven van het jonge echtpaar verloopt volgens een militaire discipline. Om vijf uur in de ochtend worden zij door de tong-tong gewekt. Ze hebben amper een half uur om een bad te nemen, hun kleding aan te schieten en een kop koffie te drinken. Dan vertrekt Hein in zijn wit katoenen pak naar de plantage. Wanneer de tong-tong voor de middagpauze slaat, moet Madelon zorgen dat de maaltijd klaar staat, want er is precies anderhalf uur tijd voor een tweede bad, het eten en een dutje. Rond half zes eindigt de arbeid en tegen negen uur 's avonds ligt iedereen doodmoe in bed. Veertien dagen lang gaat het werk volgens dit patroon door, zonder een enkele rustdag.

Tijdens die weken bestaat het leven van Madelon voornamelijk uit verveling. Aanvankelijk is ze zelfs de enige blanke vrouw op de onderneming. De andere assistenten wonen samen met een inheemse huishoudster, hun *njai*, met wie zij uit oogpunt van fatsoen geen contact mag leggen. En wanneer er meer Europese vrouwen op de onderneming verschijnen, vergt het twee tot drie uur met een rijtuig om een kort bezoek af te leggen. Van de conversatielessen op de nonnenschool kan ze in Deli geen gebruik maken.

Over het algemeen zien de blanke vrouwen elkaar pas in het Tanah Radja-ziekenhuis, want daar wordt steevast binnen een jaar na de aankomst op de onderneming hun eerste kind geboren. Dat geldt ook voor Madelon, die op 18 mei 1919 met de hulp van dokter Keukenschrijver en zuster Waldemeyer bevalt van haar dochter Mary Maud. Een kleine anderhalf jaar later staan Keukenschrijver en Waldemeyer wederom paraat bij de geboorte van Christine.

De plantages in Deli vormen een uitgesproken mannenmaatschappij met alle ruwe omgangsvormen die erbij horen. Die laatste brengen ze vooral in de praktijk na de betaaldag - eens in de veertien dagen - die met uitbundige drinkgelagen in de stad Medan wordt gevierd.

Hein, die van het buitenleven, sport en jagen houdt, voelt zich er goed thuis, maar Madelon komt in geestelijk opzicht tekort. De telkens terugkerende verhalen van de planters over de rubber kunnen haar niet boeien. Op hun beurt tonen de planters weinig waardering voor haar zelfgebakken koekjes of pudding. Zij eten liever een forse hoeveelheid boterhammen of rijst, die ze wegspoelen met grote flessen bier.

Omdat de inkomsten van een onervaren assistent nog betrekkelijk gering zijn, vult Madelon met veel zorg de maandelijkse bestellijst voor

de Chinese slager en kruidenier in. Bij aflevering ontdekt ze dat de Chinees zich niets van haar bestelling aantrekt, maar gewoon een bepaalde hoeveelheid braadvlees inpakt. Hetzelfde gebeurt bij de verschillende soorten broodbeleg, zodat zij de eerste maanden uitsluitend zwartebessenjam eten.

De omgang met haar huispersoneel vormt een ander probleem. Madelon kan niet met vrouwelijke bedienden overweg, wat volgens haar te maken heeft met 'een mannelijk element' dat ze bij haar geboorte heeft meegekregen. Om die reden neemt zij in Deli uitsluitend mannelijke bedienden aan, want die kan ze wel uitschelden of een draai om de oren geven. Als baboe kiest ze de vrouw van een mannelijke huisbediende, zodat ze in staat is eventuele moeilijkheden via de echtgenoot op te lossen.

Dreiging van de natuur

Als remedie tegen de verveling schaft Madelon drie dieren aan, een haan, een verfrommeld dwergaapje en een foxterriër. Van de laatste heeft ze niet lang plezier. Op een avond ziet ze over het pad langs de keuken een schaduw voorbij schieten. Het gaat om een tijger die de hond, nagenoeg onhoorbaar, meesleurt naar het oerbos.

Ook hun kinderen ervaren de dreiging van de inheemse natuur. Niet ver van hun huis stroomt een rivier met een kleine houten brug. Madelon heeft haar dochters verboden om over die brug te lopen, aangezien zich in de rivier een meterslange krokodil ophoudt. Maar op een dag rent Christine over het bruggetje, glijdt uit en belandt in het water. Nadat ze door haar ouders weer op de oever is getrokken, besluit Madelon tot een rigoureuze aanpak. Ze laat de krokodil door de bedienden naar de kant drijven en maakt het reptiel met een gewerschot af.⁵

Tijdens haar verblijf op de rubberplantages gaat Madelon ook weer schrijven. Ze is al eens aan een liefdesroman begonnen die zich in Parijs afspeelt, maar het verhaal strandde na vier hoofdstukken omdat ze de Franse hoofdstad helemaal niet kent. Ditmaal schrijft ze humoristische gedichten en artikelen voor een plantersblad waarin ze nogal eens de collega's of bazen van haar man op de hak neemt. Vooral dat laatste leidt geregeld tot conflicten met Hein, die geen gevoel voor literatuur bezit en geërgerd reageert als de directie hem vanwege de publicaties van zijn vrouw op het matje roept.⁶

In het voorjaar van 1924 wordt Madelon, onder het pseudoniem Christine van Eyck, vaste medewerker van het nieuwe weekblad *Sumatra* dat in Medan verschijnt. Het blad publiceert ook geregeld satirische tekeningen van László Székely, een joodse Hongaar die ook assistent van de HAPM is en een goede bekende van het echtpaar. Anders dan Hein beschikt László wél over een grote belangstelling voor kunst en literatuur.

Al spoedig krijgen Madelon en Székely een verhouding. Hun innige verstandhouding komt ook naar voren in een van zijn tekeningen. De schrijfster zit daarop diep in gedachten over een artikel gebogen. Met haar linkerhand roert ze nonchalant in een pan met een dreigend dampende maaltijd, terwijl de dochters achter haar rug jampot en provisiekast plunderen. Aan de muur hangt, symbolisch scheef, een karikatuur van haar man.

De verhouding leidt tot conflicten met Hein en tot roddels in de Europese gemeenschap van Deli. Madelon besluit om een afkoelingsperiode in te lassen en vertrekt in januari 1925 met haar dochters naar Australië, waar ze bijna een jaar bij haar familie doorbrengt. Maar na haar terugkeer blijkt in haar gevoelens voor Székely nog niets veranderd. Een scheiding van haar man is onvermijdelijk.

Hein eist hun beide dochttertjes op. Madelon stemt meteen in, omdat zij altijd meer aan haar partner hecht dan aan haar kinderen. Ze vertrekt met Székely op verlof naar zijn familie in Hongarije. Van die overtocht maken ze een verkapte huwelijksreis met inbegrip van een romantisch verblijf in Venetië en Nice. Ook in Hongarije brengt het paar geruime tijd op het platteland door. Uiteindelijk trouwen ze op 10 september 1926 in Boedapest.

Bruine tanden

Het jaar daarop keren ze terug naar Deli, waar op 11 maart 1929 hun dochter Cornelia Malvina wordt geboren, roepnaam Kotjil (kleintje). Maar de hernieuwde kennismaking met de rubber bevalt het verse echtpaar slechts matig. De Europese gemeenschap neemt Székely zijn huwelijk met Madelon nog altijd kwalijk. Zij merkt op dat er in Kisaran telkens roddels over hen de ronde doen, zeker wanneer zij samen de club bezoeken. Wanneer in de loop van 1929 de rubberprijzen sterk beginnen te dalen, en dus ook de tantièmes van de planters, houdt Székely het in Deli voor gezien. In het voorjaar van 1930 gaan zij definitief naar Europa.

Madelon en Székely huren een ruim appartement op de vierde en hoogste verdieping van een gebouw aan de Népszínház utca, een brede boulevard in Boedapest. Voor de eenjarige Kotjil hebben ze nog geen kindermisje nodig, maar ze gaan wel op zoek naar een hulp in de huishouding. Aangezien er in Boedapest nauwelijks mannen bereid zijn om huishoudelijk werk te verrichten, moet Madelon ditmaal over haar problemen met vrouwelijk personeel heenstappen. Samen met Székely - want ze beheerst zelf nog geen Hongaars - begeeft ze zich naar een verhuurlokaal voor huishoudsters.

Ze komen in een vervelozende ruimte met langs de wand een lage bank waarop de werkloze dienstboden wachten. De schrijfster, die graag de minder geslaagde kanten van het menselijk uiterlijk weergeeft, kijkt aandachtig naar de bemiddelaar: een vnzige man die voor elke verhuurde meid een bedrag van vijf pengő (één euro) ontvangt. ‘Zijn gele huid hangt in plooiën om zijn gezicht, van zijn bruine tanden mist hij er een stuk of vier. Zijn haar is stug en verkleurd, zooals bij zieke honden soms is en in zijn oogen is onderdanigheid, sluwheid, menschenkennis en gemeenheid.’⁷

Uiteindelijk kiest ze uit medelijden een afgesloten vrouw van vierendertig jaar (‘Niet mogelijk, denk ik’), die over ‘handen als dienbladen’ en voeten ‘breder dan die van een boerensoldaat’ beschikt. Onder de naam Roza komt diezelfde dienstbode voor in ‘Vizier’, een verhaal uit diezelfde periode. Daarin verleent Madelon de vrouw een even bonkig uiterlijk en ze laat haar meedogenloze handen zich aan een ander vergrijpen. De schrijfster plaatst Roza tegenover een even treurig schepsel met een ziekelijk gestel, het kindermisje Ilona. Op een gegeven moment duwt de dienstbode, die haar positie bedreigd ziet, het kindermisje in de badkuip onder water. Met fataal gevolg.⁸

Speculaties

Het huishouden van Madelon en Székely wordt niet met een moord geconfronteerd, maar er doet zich wel een andere ingrijpende gebeurtenis voor. Székely heeft tijdens de gunstige jaren in de rubber een stevig kapitaal opgebouwd. Dat geld moet hen in staat stellen in Boedapest een comfortabel te leiden, zeker nu het prijspeil in de Hongaarse hoofdstad gedurende de afgelopen tien jaar aanzienlijk is verlaagd.

Een Duitse uitgave van Koelie van Madelon Székely-Lulofs uit 1960.

Helaas vertrouwt Székely het beheer over het kapitaal toe aan zijn oudste broer Pál Abraham, die voor een bank werkt. Pál gebruikt het geld echter voor speculaties op de effectenbeurs. Dat gaat al spoedig verkeerd. Madelon en Székely raken in een klap bijna hun volledige vermogen kwijt. Ze houden amper voldoende geld over om een jaar of twee zeer zuinig te leven.⁹

Székely drukt zijn echtgenote op het hart zuiniger met het huishoudgeld om te springen. Madelon weet echter dat hun uitgaven fors stijgen, zodra ze zelf de boodschappen doet. Ze is helemaal niet op de hoogte van de ingewikkelde recepten uit de Hongaarse keuken, laat staan van de onuitsprekbare benamingen voor het vlees van koe, kalf of varken. Ze besluit meer tijd aan het schrijven te besteden.

Het blijkt een juiste keuze. Na een aantal verhalen, die nog niet zoveel geld opleveren, publiceert ze vanaf 1931 drie romans, gebaseerd op haar leven in de rubbercultuur: *Rubber* (1931), *Koelie* (1932) en *De andere wereld* (1934). Haar eerste boek wordt binnen een jaar tijd driemaal herdrukt en van de Duitse vertaling (*Gummi*) gaan in totaal meer dan honderddertig duizend exemplaren over de toonbank. Voor *De andere wereld* ontvangt Madelon van haar uitgever Elsevier een voorschot van tienduizend gulden (tachtigduizend euro).¹⁰

Al spoedig neemt Madelon een vriendin in huis, die alle geheimen van de Hongaarse keuken kent en de zorg voor hun huishouden op zich neemt. Voor de zomermaanden huren zij een buitenhuis in het heuvelachtige Mátyásföld. Het vorstelijke voorschot van haar derde roman besteedt zij aan een riant appartement aan de mooiste boulevard van Boedapest, de Andrassy út. In hun slaapkamer kan Madelon moeiteloos haar schrijfbureau, boekenkasten en een Indische gong kwijt. Op de vloer legt zij de huid van de meterslange krokodil die zij in Kisaran heeft geschoten.

Madelon en Székely blijven hier wonen totdat de Duitse troepen in maart 1938 Oostenrijk binnenmarcheren. Het echtpaar besluit zo spoedig mogelijk uit Hongarije weg te gaan. Met slechts een koffer linnengoed en een schilderij reizen ze naar Nederland, waar ze hun intrek nemen in een pension te Santpoort. Bij hun aankomst beschikken ze over een vermogen van tweeënveertig duizend vijfhonderd gulden (337.500 euro),¹¹ volledig bij elkaar geschreven door Madelon.

Bibliografie

- Eyck, Chr. van 1930. 'Van vreemde mensen en dingen in vreemde landen.' *Sumatra* 7.41 (25 oktober 1930).
 'Isztan valet (God zij met je)'. [sic! Hongaars: 'Isten veled' = God zij met je]. 1957. *Vrouwenpost*
 Klautz, J.P. 1987. *In de ban van mijn schaduw*. Huizen: R.P.L.
 'Madelon Székely-Lulofs erzählt aus ihrem Leben'. 1936. *Holle-Post* Berlijn (voorjaar 1936): 27-30.
 Okker, F. 2008. *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs*. Amsterdam: Atlas.
 Székely-Lulofs, M.H. 1931. *Rubber*. Amsterdam: Elsevier.
 Székely-Lulofs, M.H. [1934]. *Vizioen*. Amsterdam: Nederlandse Keurboekerij.
 Székely-Lulofs, M.H. 1941. *De kleine strijd*. Amsterdam: Elsevier.
 Székely-Lulofs, M.H. 1943. 'Ons leven in de rubber'. C.W. Wormser (red). *Zóó leven wij in Indië* 2de dr. Deventer: W. Van Hoeve. 56-72.
 Székely-Lulofs, M.H. [1946]. *Onze bedienden in Indië*. Deventer: W. Van Hoeve.

Eindnoten:

- 1 Voor meer informatie over Madelon Székely-Lulofs, zie Okker, *Tumult*.
- 2 Brief van H. Colijn aan Claas Lulofs, 20 november 1918. Colijnarchief, Vrije Universiteit, Amsterdam. Collectie nummer: 054.
- 3 Székely-Lulofs, *Rubber*.
- 4 Székely-Lulofs, 'Ons leven in de rubber', 56-72.
- 5 Gesprek met Mary Maud Modderman-Doffegnies, 22 mei 2007.
- 6 'Isztan Valet (God zij met je)' [sic! Hongaars: 'Isten veled' = God zij met je].
- 7 Van Eyck, 'Van vreemde mensen en dingen in vreemde landen', 17-19.
- 8 Székely-Lulofs, *Vizioen*, 7-85. Zie ook haar boeken *De kleine strijd* en *Onze bedienden in Indië*.
- 9 Na dit debacle zou Pál Székely een eind aan zijn leven hebben gemaakt. Klautz, *In de ban van mijn schaduw*, 41-43.
- 10 'Madelon Székely-Lulofs erzählt aus ihrem Leben', 27-30. Klautz, *In de ban van mijn schaduw*, 43-47.
- 11 Brief van accountantskantoor C. Steneker aan Madelon Székely-Lulofs, 11 september 1948. Coll. Letterkundig Museum, Den Haag.

Gerard Termorshuizen

H.C. Zentgraaff contra het echtpaar Székely-Lulofs

Wie was die man?

Abstract

In 1931 and 1932, Madelon Lulofs published her novels *Rubber* and *Koelie*; in 1935 *Van oerwoud tot plantage* appeared, a translation of the novel *Őserdöktől az ültetvényekig* by her spouse, László Székely, that came out in the same year. The novels give a realistic and revealing look into the harsh life on the plantations of Deli at the East Coast of Sumatra. Although the books were generally well received in the Netherlands and were considered by progressive critics to be accusations against the colonial administration, the Dutch East Indian press responded with indignation: the colony, as they concluded, was put in a bad light, which created a wrong impression amongst the general public abroad. Besides, equally importantly, these novels served as an evidence of colonial oppression for Indian nationalists, they argued. The Székely-Lulofs couple was heavily rebuked for it. The hate campaign against them was led by journalist H.C. Zentgraaff.

Keywords: Madelon Székely-Lulofs, László Székely, H.C. Zentgraaff, Deli, Dutch Indies, Dutch colonial press

Introductie

In 1931 en 1932 publiceerde Madelon Lulofs haar romans *Rubber* en *Koelie*; in 1935 verscheen *Van oerwoud tot plantage*, de vertaling van de in datzelfde jaar uitgekomen roman *Őserdöktől az ültetvényekig* van haar echtgenoot László Székely. Over dat echtpaar, die drie boeken en de opschudding die zij in Nederlands-Indië veroorzaakten is heel wat geschreven, ook in *Acta Neerlandica* dat in 2007 een nummer wijdde aan Madelon Lulofs, waarin ook haar man een rol vervult.¹ De genoemde ro-

mans geven een realistische en daarmee onthullende kijk op het rauwe leven op de plantages in Deli op de Oostkust van Sumatra.

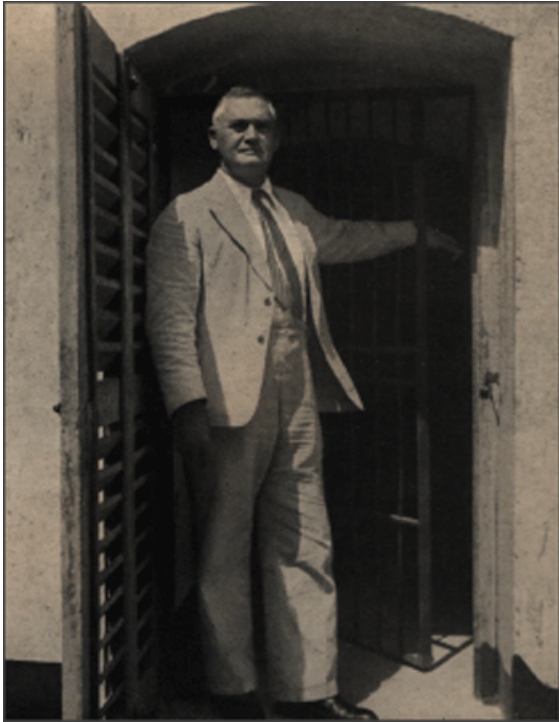
Terwijl die boeken in Nederland in het algemeen goed werden ontvangen en door progressieve critici werden gezien als aanklacht tegen het koloniale bewind, reageerde de Indische pers daarentegen met verontwaardiging: de kolonie, aldus haar oordeel, werd in een kwaad daglicht gesteld, waardoor het buitenland daarvan een verkeerd beeld kreeg; bovendien, minstens even belangrijk, dienden die romans voor de Indonesische nationalistes als een bewijs van koloniale onderdrukking. Het echtpaar Székely-Lulofs kreeg er duchtig van langs. De hetze tegen hen werd aangevoerd door de journalist H.C. Zentgraaff. Hij had het in zijn krant onder meer over ‘gezinsbesmetting’.²

wij zullen eens informeren of dit echtpaar wellicht grote kinderen heeft, want die zullen dan binnenkort ook wel met een of andere gore roman over Indië komen, en dan zijn wij in de eerste twintig jaren nog niet van hen af.

[...]

Het zou ons, tot zekere hoogte, koud kunnen laten wat dit echtpaar verder aan romans over Indië de wereld inzendt, indien het buitenland er geen volkomen vals beeld door kreeg van de Indische samenleving en haar leden, toch minstens even respectabel en normaal als die in Hongarije, waar toch ook niet alle belangrijke Bojaren naar bed gaan met hun rijlaarzen aan, na een drinkgelag waarbij men de spiegels en lampen stuk smijt met lege flessen, en na hun vrouw met een rijzweep te hebben gekastijd.³

Zoals gezegd is over de aanvallen op de Deli-romans van Madelon en László Székely veel geschreven. Ik ga daar verder niet op in. Interessanter lijkt het mij hier wat te vertellen over de figuur van Zentgraaff, een man met een geduchte reputatie in Indië, een reactionair in hart en nieren.

H.C. Zentgraaff op Sumatra, op bezoek in Fort Marlborough, ca 1935.

Ethische richting en nationalisme: de verhoudingen op scherp

Voordat ik toekom aan de persoon van Zentgraaf, is het nodig een paar opmerkingen te maken over het proces van verrechtsing dat na ongeveer 1910 in de kolonie plaatsvond, een proces waarin Zentgraaff een vooraanstaande rol vervulde.⁴

In het begin van de twintigste eeuw werd de zogenaamde ‘ethische richting’ in de koloniale politiek geboren. In de troonrede van 1901 had koningin Wilhelmina verklaard dat Nederland een grote verantwoordelijkheid droeg voor het welzijn van de inheemse bevolking. Samenwerking tussen Nederlanders en Indonesiërs moest leiden naar een nieuw Indië, waarin armoede en discriminatie zouden verdwijnen. Het ethische denken over de kolonie werd in praktijk gebracht door het opzetten van ontwikkelingsprojecten en de uitbreiding van het onderwijs aan Indonesiërs. En inderdaad: twee streng van elkaar gescheiden werelden werden zich wat meer bewust van elkaars nabijheid. Er was sprake van toenadering, maar tegelijkertijd van een scherpe reactie van verreweg de meeste Indischgasten die in de emancipatie van de inlander - zoals hij werd genoemd - een bedreiging zagen van de koloniale status quo, en dus van hun eigen positie. Op scherp gezet werden de verhoudingen vooral na 1910, toen de Indonesische nationalisten - *kemerdekaan* (onafhankelijkheid) was hun ideaal en streven - zich organiseerden en zich uitten in hun eigen kranten.

Het waren de koloniale *diehards* die het pleit wonnen: Indië moest tegen elke prijs voor Nederland behouden blijven. In 1926 vond op West-Java een hevige uitbarsting plaats van communistische rebellie. Hoewel zij vrij gemakkelijk kon worden neergeslagen, veroorzaakte zij een geweldige beroering onder de Nederlanders. Voor de uiterst rechtse Indische journalisten Karel Wybrands en Henri Zentgraaff - zij redigeerden de grootste kranten - was het ogenblik van de grote afrekening gekomen: triomfantelijk stortten zij zich op hen die zich sterk hadden gemaakt voor de emancipatie van de inlander. Als de vertegenwoordigers van het Nederlandse belang bij uitstek speelden zij zonder ophouden in op de door de opstand gewekte angstgevoelens onder het Nederlandse publiek.

Na de opstand van 1926 was het voorgoed gedaan met de ethische politiek. Vooral na 1931, onder de autoritaire gouverneur-generaal B.C. de Jonge, regeerde de repressie. Het nationalisme ging ondergronds, maar onder de oppervlakte leefde het vrijheidsideaal voort. De Nederlanders

gingen met steeds meer kracht hun eigen belangen beschermen. De kolonie vertoonde de karaktertrekken van een politiestaat.

H.C. Zentgraaff, zijn weg naar de macht

Zoals gezegd speelde Zentgraaff een belangrijke rol in dat proces. Hij was een machtig en invloedrijk man die iedereen die kritiek had op het koloniale regime, meedogenloos neersabelde. Hij was het in de eerste plaats die Madelon en László Székely in zijn krant bij voortduring fel attaqueerde. Hij was van oordeel dat Indië, waar door de Nederlanders zoveel groots werd verricht, door hen werd besmeurd.

Henri Carel Zentgraaff⁶ werd in 1874 geboren in een klein plaatsje in Zeeland. Door het overlijden van zijn vader moest hij al op jonge leeftijd de kost verdienen. Hij werkte onder meer in een drukkerij waar hij in aanraking kwam met het krantenvak. Een gebrek aan maatschappelijk perspectief in combinatie met zijn zin voor avontuur deed hem tekenen voor het Koninklijk Nederlands-Indische Leger (KNIL). Tussen 1894 en 1907 was hij militair. Hij vocht onder andere in Atjeh en bracht het tot sergeant. Al in die jaren schreef hij artikelen in Indische kranten: onder meer over het misereabele bestaan van de gewone soldaat en dat van de Chinese koelies in de tinmijnen op het eiland Banka. Dat sociale engagement was gezien zijn latere reactionaire opvattingen opmerkelijk.

Op de bres stond hij aanvankelijk eveneens voor de arbeiders op de plantages in Deli. Ook de koelie was een mens, vond hij. Hij was van mening dat het Indische gouvernement zich niet moest bemoeien met het bedrijfsleven, maar voor de arbeidsverhoudingen maakte hij een uitzondering. Een arbeidsinspectie vond hij noodzakelijk. Hij onderbouwde dat standpunt met voorbeelden van op koelies uitgeoefende terreur. Waren de excessen uitzonderingen, zoals steeds werd beweerd? In het algemeen misschien wel, reageerde Zentgraaff. Maar:

uitzonderingen welke zó geregeld terugkeren dat men ze wellicht moet beschouwen als onafscheidelijk van sommiger leven en bedrijf in de eenzaamheid, als tropische waanzin welke - goddank - slechts enkelen treft, doch immer aanwezig is. [...] Hij die het wezen kent van het leven in de tropen, de aftakeling van sommige karakters in de eenzaamheid, de verwording der machtsbegrippen als de invloed van maatschappij en milieu niet meer remmend werkt, hij zal moeten inzien dat de taak der arbeidsinspectie vooral is: scherpe controle op afgelegen landen.

Na zijn militaire loopbaan werd hij journalist. Getalenteerd schrijver als hij was, met veel gevoel voor het aansprekende detail, maakte hij snel carrière. Hij werkte aan verschillende kranten en werd in 1925 hoofdredacteur van het *Soerabaiasch Handelsblad*, een van de grootste kranten in Indië. Vanaf dat moment hoorde hij tot de belangrijkste opinieleiders in de kolonie. Onder andere in politiek opzicht was hij een aartsconservatief. In de tweede helft van de jaren twintig begon hij zijn propaganda voor ‘een blank front’, voor apartheid tussen blank en bruin: ‘een open actie’, zoals hij het formuleerde, ‘tegen hen die zich het bemodderen en aanranden van het Westen en zijn belang hier tot taak gaan stellen.’ Slechts de harde hand kon naar zijn mening de nationalistische beweging afbreken. In 1929 richtte hij de uiterst rechtse Vaderlandsche Club op, die het jaar erop al bijna tienduizend leden telde. Het ‘opwekken tot krachtiger *Hollands* nationaal leven’ was het streven, met als doel ‘het behoud onzer plaats onder de Indische zon.’

De Java-Bode

In oktober 1932 verhuisde Zentgraaff van Soerabaja (Oost-Java) naar de hoofdstad Batavia waar hij hoofdredacteur werd van de *Java-Bode*, de krant van waaruit hij zijn aanvallen lanceerde op de romans van Madelon Lulofs en László Székely. Toen hij aan zijn nieuwe baan begon, was Indië in een nieuwe fase beland. Aan de nationalistische agitatie was een hardhandig eind gemaakt. Onder de landvoogd De Jonge heerste de repressie. Daarin voorgegaan door haar kranten liet de Nederlandse gemeenschap zich maar al te graag door de schijn bedriegen en koesterde zij zich in de uitspraak van De Jonge dat na driehonderd jaar koloniale dominantie ‘er nog wel eens driehonderd jaar bij moeten komen aleer dit land rijp is voor een vorm van zelfstandigheid.’ Er was sprake van verdringing van de werkelijkheid, voortkomend uit de allesoverheersende drang naar koloniaal zelfbehoud.

‘Tot in lengte van dagen’, aldus ook Zentgraaff in zijn krant, zou Indië in het bezit blijven van Nederland. Voor twijfel aan dit standpunt was bij hem geen plaats. Hij, Zentgraaff - klopte hij zich op de borst - die al veertig jaar in de kolonie vertoefde, wist precies hoe de zaken in elkaar zaten. De inlanders moesten zich gelukkig prijzen met wat Nederland tot stand had gebracht. En dat deden zij volgens hem ook, behalve dan een

klein getal ‘hyper-intellectuele dwepers, nationalisten en met hen sympathiserende verraderlijke westerlingen.’

Vooraf die laatsten, Nederlanders dus, konden rekenen op zijn gramschap. Zoals de bekende vlootpredikant J.H. Sillevius Smit die onder de titel ‘Wat doen we hier?’ in het kerkblad had geschreven:

Wat doen we hier eigenlijk in dit schone land met zijn door Gods goede zon gebruiide bewoners? [...] De mensen onder wie we leven weten met die vraag heus wel raad. Wat ze hier doen? Met veel drukte komen werken, de baas spelen, over het leven van anderen ruwweg heen lopen, jachten naar het pensioen, jagen om ‘binnen’ te komen en dan weer met een zucht van verlichting vertrekken. Wat doen ze hier? Ze komen veel halen en weinig brengen.

‘Hopeloos eenzijdig’ vond Zentgraaff zo’n uitspraak:

‘Wat doen we hier eigenlijk?’ Wij doen hier uit zuiverste roeping óf om loon van ons werk zeer veel, en er liggen drie eeuwen koloniale arbeid achter ons. [...] Hij die objectief oordeelt zal zó geweldig veel aanleiding vinden tot roem en lof, en het licht zal zóveel sterker zijn dan de donkerte, dat het antwoord op de vraag: ‘Wat doen wij hier eigenlijk?’ niet meer behoeft te worden gegeven.

Was dit nog een beheerste repliek, anders ging dat eraan toe als Zentgraaff in het geweer kwam tegen links georiënteerde critici. Zoals tegen de kring rond de bekende sociaal-democraat D.M.G. Koch. Hij haatte deze ‘gravers en knagers’, die ‘valse profeten’ met hun voorkeur voor ‘propaganda van de afbraak, de destructie, meer passend bij hun geestelijke geaardheid [...]. Zij knagen aan de grondslagen ener maatschappij die dit in onbegrijpelijke liberaliteit toelaat. [...] En altijd is het Joodse element in die groepen sterk vertegenwoordigd.’

Zentgraaff was een antisemiet. Al in de jaren twintig koesterde Zentgraaff fascistische sympathieën. Met de gouverneur-generaal De Jonge - voor hem het voorbeeld van de sterke leider - onderhield hij een persoonlijke relatie: beiden voelden zich aangetrokken tot het nationaal socialisme.

De polemieek Perron-Zentgraaff

Zentgraaff werd gevreesd om zijn chantage-journalistiek. Het gerucht ging dat hij een eigen archief bijhield met daarin tal van bijzonderheden - vooral die het daglicht niet konden verdragen - uit het persoonlijke leven van hoge ambtenaren en collega's. Alleen al daarom durfde men hem nauwelijks voor de voeten te lopen. Een journalist schreef in 1934 over hem: 'Onder zijn collega's zijn er slechts heel weinigen, waarschijnlijk niet één, die hij zijn vriend kan noemen [...]. Doch het getal zijner haters is groot en die hem vrezen zijn meer dan die hem zijn toegedaan.' Onder de zeer weinigen die de moed hadden hem te weerstreven, hoorden de literator E. du Perron en de hoge ambtenaar J.W. Meyer Ranneft. Die laatste tekende onder de titel 'Het geval "Z" Zentgraaff als een rancuneus man die schreef vanuit 'een alles dominerend inferioriteitscomplex' en die 'zich in zijn obsessioneel streven naar macht niets gelegen liet liggen aan normen van eerlijkheid en fatsoen.'

Het felst werd hij belaagd door Du Perron. Nadat deze in 1936 in Parijs zijn autobiografische roman *Het land van herkomst* had voltooid, was hij teruggekeerd naar Indië waar hij was geboren en opgegroeid. In de loop van 1938 was hij toegetreden tot de redactie van het progressieve maandblad *Kritiek en Opbouw*. Daarin lanceerde hij een aanval op Zentgraaff die hij beschouwde als de belichaming van de door hem verafschuwde koloniale mentaliteit. De daaruit ontstane polemieek is befaamd geworden.

Het begon in september 1938 met een recensie van Du Perron over Zentgraaffs boek *Atjeh* dat onder de Indischgasten grote populariteit genoot. Ten onrechte, oordeelde Du Perron:

De heer Z. schrijft een duidelijk maar platvloers en wat jichtig Nederlands, grammaticaal nogal krampachtig, vrij pover van woordkeus ondanks de ononderbroken ferme toon [...].

Zoals verwacht 'beet' Zentgraaff. Onder de titel 'Sluipend gif' concentreerde hij zich op Du Perrons *Het land van herkomst* dat hij met het daarin 'te koop lopen met seksuele problemen en moeilijkheden, en het vinden van bevrediging in de beschrijving hiervan' een voorbeeld noemde van 'geestelijke naaktloperij'. Hij rekende Du Perron onder de 'verworden geesten' en drong aan op een 'radicale schoonmaak onder de pathologische figuren en exhibitionisten van dat slag.'

Du Perron, polemist pur sang, kon hiermee wel overweg. Zonder in te gaan op Zentgraaffs opmerkingen over zijn roman - 'men houdt geen discussie over paradijsvogels met vooringenomen poeliers' - tekende hij het portret van

een donderaar, een despoot voor zwakkeren, beurtelings bravo, klabak en straatprediker, al naar het uitkomt.

[...]

Zijn ongeluk is dat hij vroeger sergeant was, en, journalist geworden, de sabel met de geest vervuild heeft, zoals dat heet, maar het, als dienaar van de geest dus, na jaren ploeteren nog altijd niet verder heeft gebracht dan sergeant.

In Indië werd de polemiek druk en met leedvermaak besproken. Men vond het prachtig dat de zo onaantastbaar geachte Zentgraaff op zijn nummer werd gezet. De journalist G. Seubring - een moedig man - nam nu ook de pen op. Hij kwalificeerde de manier waarop Zentgraaff Du Perron had aangepakt minderwaardig:

Het behoeft geen betoog dat de 'kritiek' van de heer Zentgraaff wemelde van woorden als 'vies', 'vuil', 'viezigheid', de 'grofste en smerigste dingen', 'geestelijke naaktloperij', kortom van woorden waaraan Zentgraaffs vocabulaire zo rijk is. Rijk als zijn archief aan compromitterende gegevens omtrent ambtenaren en andere vooraanstaande personen.

Zentgraaff kreeg een koekje van eigen deeg, werd in tropenstijl afgerost. Zijn vijanden gnuifden. Zentgraaff zelf, hard getroffen in zijn ijdelheid, voelde zich in zijn eer en eigenwaarde aangetast.

Tot slot

Onder Zentgraaff groeide de *Java-Bode* uit tot de grootste krant in de kolonie. Zijn reactionaire gedachtegoed trok veel lezers. Hij schreef, zoals een collega het uitdrukte, 'naar het hart van de Europese samenleving.' Daarnaast was zijn nieuwsblad uitermate veelzijdig, met veel medewerkers in en buiten de Indische archipel. Een memorabele gebeurtenis was de viering van zijn veertigjarig tropenjubiläum in 1934, dat veel aandacht kreeg in de pers. Het was ook de aanleiding een selectie uit Zentgraaffs vroegere journalistiek uit te geven. De titel werd *Op oude paden*.

Eind 1939 werd Zentgraaff ernstig ziek. Hij overleed op 22 maart 1940 in Bandoeng (West-Java) waar hij ook werd begraven. Veel kranten herdachten hem, ook Indonesische. Hoewel ook daarin respect werd uitgesproken voor zijn journalistieke talent, lag daar de nadruk op diens decennialange veldtocht tegen het nationalisme. Met een vaak averechts resultaat, aldus een nationalistisch blad in Soerabaja: 'Want juist door zijn artikelen werd de nationale beweging zich vaak bewuster van haar taak, en ons volk werd daardoor gestimuleerd de krachten te bundelen.'

Bibliografie

- Moerman-Schravesande, J. 2002. 'De Deliromans van Madelon Székely-Lulofs; een vergelijking.' *Indische Letteren* (september 2002), 18.3: 97-110.
- Okker, F. 2008. *Tumult; het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs*. Amsterdam: Atlas.
- Pusztai, G. & Praamstra, O. 1997. 'Een "lasterlijk geschrijf". Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's Van oerwoud tot plantage.' *Indische Letteren* (september 1997), 12.3: 99-124.
- Termorshuizen, G. 2006. 'Planters in Deli; het leven een drankfeest.' *Indische Letteren* (januari 2006) 22.1: 95-103.

Termorshuizen, G. 2011. *Realisten en reactionairen; een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942*. Met medewerking van Anneke Scholte. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar; Leiden: KITLV.

Uffelen, H. Van (e.a. red). 2007. *Madelon Lulofs*. Acta Neerlandica, Bijdragen tot de Neerlandistiek Debrecen, (5/2007), Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Zentgraaff, H.C. 1935. 'Tropenleven.' *Java-Bode* (21 december 1935): 1.

Eindnoten:

- 1 Uffelen, *Madelon Lulofs*. Verdere literatuur: Pusztai & Praamstra, 'Een 'lasterlijk geschrijf'. Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's *Van oerwoud tot plantage*.; Moerman-Schravesande, 'De Deliromans van Madelon Székely-Lulofs; een vergelijking.'; Termorshuizen, 'Planters in Deli; het leven een drankfeest.'; Okker, *Tumult*.
- 2 De spelling van de citaten heb ik gemoderniseerd.
- 3 Zentgraaff, 'Tropenleven', 1.
- 4 In belangrijke mate refereer ik in wat ik hieronder vertel aan Termorshuizen, *Realisten en reactionairen; een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942*.
- 5 Ook hier verwijs ik naar bovengenoemd boek waarin op tal van plaatsen wordt verteld over het leven en werk van Zentgraaff (zie het personenregister).

Rosemarijn Hoefte

Orang-kontrak*

De verbeelding van Javaanse contractarbeiders in Suriname en Deli

Abstract

This article compares the literary representation of Javanese contract laborers in Suriname and Deli (Sumatra). Novels depicting the life of planters and workers, such as Madelon Székely-Lulofs's *Rubber* (1931) or *Koelie* (1932) on Deli, are not part of the Surinamese literary canon. Instead, I use contemporary books and articles, among which publications by missionaries form an important source, and later stories and novels by authors of Surinamese descent, including Bea Vianen, Cynthia McLeod, and Karin Amatmoekrim, in which Javanese history and culture in Suriname are sketched. In contrast to Deli, in Surinamese prose the indentured labor system was only questioned in the postcolonial period.

Keywords: Java, Sumatra, Suriname, Literature, Contract labor

Javaanse contractarbeid wordt vooral geassocieerd met tabaks- en rubberplantages in Deli, Sumatra. Wellicht minder bekend is dat tienduizenden Javaanse arbeiders naar Suriname, een Nederlandse kolonie in het noordoosten van Zuid-Amerika werden verscheept.¹ Tussen 1890 en 1939 zetten 32.962 Javanen voet op Surinaamse bodem. Hoewel het de bedoeling van de koloniale overheid en de planters was dat de arbeiders na verloop van tijd weer terug zouden keren naar de Oost, kwam het daar in veel gevallen niet van, vaak tot verdriet van de migranten zelf. Tot 1939 repatrieerden slechts 7.684 mensen. Dit had tot gevolg dat de Javanen jarenlang de derde bevolkingsgroep van Suriname vormden; in de meest recente volkstelling kwamen de Javanen op de vierde plaats.²

In dit artikel staat de beeldvorming in proza over Javaanse contractanten in Suriname in vergelijking met Deli centraal.³ Aangezien de periode van de Javaanse migratie samenviel met het hoogte- (of diepte)punt van de cultures in Deli, ligt het voor de hand de beeldvorming over Javaanse arbeiders op de plantages in Suriname en Sumatra te vergelijken. De Surinaamse literatuur kent helaas geen romans zoals Madelon Székely-Lulofs' *Rubber* (1931) of *Koelie* (1932), verhalen over het plantageleven van koloniale en 'koelies' in Deli die grote populariteit genoten.⁴ Ik baseer mij voor Suriname op boeken en artikelen van tijdgenoten - met zendelingen als belangrijke bron⁵ - en op latere verhalen en romans van de hand van schrijvers van Surinaamse afkomst, waarin de Javaanse cultuur en geschiedenis in Suriname een rol spelen.

De korte verhalen 'Pa Roeki' en 'Koelie' van de Hongaarse schrijver László Székely, gepubliceerd in *Dit altijd alleen zijn: Verhalen over planters en koelies in Deli (1914-1930)*⁶ en zijn boek *Van oerwoud tot plantage: Verhaal van een plantersleven*, een combinatie van autobiografie, reisverhaal en roman, dienen naast de romans *Rubber* en *Koelie* als Indisch contrapunt.⁷

Madelon Lulofs wordt in 1899 in Nederlands-Indië geboren als dochter van een hoge ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur.⁸ Na haar middelbare schooltijd in Nederland, leidt ze een tropisch elitair leven in Buitenzorg. Dat verandert als ze in 1918 trouwt met Hein Doffegnies, die als assistent werkt op een rubberonderneming in Deli. Uit ervaring weet zij dat er een kloof bestaat tussen de vaak onbehouwen planters en de bestuurlijke macht, maar haar huwelijk drukt haar met de neus op de feiten en het voelt alsof zij 'door haar huwelijk met een rubberplanter naar het vijandelijke kamp is overgelopen.'⁹ In de loop der tijd krijgt zij meer waardering voor de prestaties van de planters en transformeert de ambenaarsdochter in een plantersvrouw. Madelon Lulofs toont een verbondenheid met 'Indië en de inheemse bevolking', maar kent ook de ruwe omgangsvormen, de intriges en de drinkgelagen in planterskringen, zoals ze later zal beschrijven in *Rubber*.¹⁰ Ze ervaart zelf ook de angst die de planters en hun gezinnen hebben voor moord en doodslag door de koelies.¹¹

In 1923 ontmoet zij de planter László Székely, 'een Hongaar die met zijn knappe uiterlijk veel plantersvrouwen aantrekt'.¹² Hij is in 1892 geboren in Ajak en na een moeizame schooltijd vertrekt hij in 1914 met zijn neef István Radnai naar Sumatra. István keert al na zes weken terug naar Europa, omdat hij geen werk kan vinden en niet kan aarden in Indië.

László zal zestien jaar blijven.¹³ Székely en Lulofs werkten voor het net opgerichte weekblad *Sumatra*. Na de scheiding van de echtelieden Doffegnies en Lulofs, trouwen László en Madelon in 1926. Door de blanke gemeenschap wordt het paar doodgezwegen, vooral omdat Madelon met de collega van haar echtgenoot is getrouwd, en Székely's loopbaan wordt gefnuikt. In 1930 keren ze terug naar Europa, om zich uiteindelijk in Budapest te vestigen.¹⁴

In de Hongaarse hoofdstad schreven zij de hier besproken boeken en verhalen. Om het leven van de plantage-arbeiders in de kolonie in historisch perspectief te plaatsen, begint deze bijdrage met een korte inleiding over de Javaanse migratie naar Suriname.

Javaanse migratie naar Suriname

Na langdurige debatten werd in 1863 eindelijk de slavernij in de Nederlandse koloniën afgeschaft. Dat betekende echter niet het einde van het geredetwist: nu was de vraag of de overheid contractarbeiders diende aan te voeren om op de leeglopende plantages te werken.¹⁵ Uiteindelijk werd gekozen voor contractmigratie uit Brits-Indië, waarbij Nederland gebruik maakte van het Britse systeem. In 1873 kwamen de eerste Brits-Indiërs aan in Suriname; in totaal zouden iets meer dan 34.000 Indiërs of Hindostanen arriveren. De planters waren echter matig tevreden over deze nieuwe contractanten, die voor een periode van vijf jaar tegen een vast loon waren vastgelegd en zochten naar alternatieven. Men was afhankelijk van de Britten voor de aanvoer en de Hindostanen bleven Britse onderdanen. Bovendien vonden planters en het koloniaal bestuur deze contractarbeiders niet doziel genoeg. Ten slotte was men bang dat Indiase nationalisten het contractstelsel zouden willen afschaffen. Dit gebeurde inderdaad in het begin van de twintigste eeuw. Een logische andere mogelijkheid voor het rekruteren van contractarbeiders was Nederlands-Indië, maar het gouvernement in Batavia wist de boot lang af te houden, omdat men bang was voor misstanden bij de werving en men liever arbeiders naar het lucratieve Deli zond. Ondanks de bezwaren aan Indische kant, werd in 1890 bij wijze van proef een groep Javanen via Amsterdam naar Java verscheept. Dit experiment was geen succes, maar dat vormde geen beletsel voor de Surinaamse autoriteiten en planters om grote aantallen Javanen aan te voeren. In tegenstelling tot de Hindostanen

werden de Javanen gekarakteriseerd als gehoorzaam en gewillig, maar ook als lichamelijk minder sterk.

Of er nu werd geworven voor Deli of Suriname, het systeem was eender. Ronselaars struinden de *kampung* (nederzettingen) en markten af op zoek naar gezond uitziende mannen, en in veel mindere mate vrouwen, om ze te verleiden tot het tekenen van een arbeidscontract.¹⁶ De wervers beloofden goud, veel eten, en vrouwen, maar zwegen over werken en de poenale sanctie.¹⁷ De poenale sanctie dwong strikte discipline op de Surinaamse plantages af en net als in Deli werd de mobiliteit van de arbeiders aan banden gelegd door een passysteem: de toestemming van de werkgever was vereist om de plantage te mogen verlaten. De lage lonen maakten dat de leefomstandigheden op de plantages over het algemeen armoedig waren, wat de alarmbellen deed rinkelen in Batavia. In 1909 werd de Nederlands-Indische ambtenaar H. van Vleuten op onderzoeksreis naar Suriname gestuurd en in zijn rapport berichtte hij over zijn bevindingen:

Het huiselijk leven der Javaansche immigranten schijnt mij, over het geheel genomen, vrij treurig toe. De meeste der door mij bezichtigde kamers maakten op mij den indruk van groote armoedigheid der bewoners ervan. Huisraad was dikwijls in het geheel niet aanwezig en de slaappleats (brits) niet van een gordijn (muskietenklamboe) voorzien; van eet- en kookgerei bezat men veelal alleen het allernoodzakelijkste.¹⁸

Contractarbeid kon de al lang in verval zijnde plantagelandbouw niet redden, en de koloniale overheid ging allengs meer nadruk leggen op landbouwkolonisatie door Aziatische immigranten. In ruil voor hun retourpassage konden uitgediende contractanten honderd gulden en een onontgonnen stukje land krijgen. Deze nieuwe kleine boeren moesten de kolonie voorzien van voedsel (vooral rijst). Rond 1930 trad een nieuwe fase in de Javaanse migratie in, toen de autoriteiten in Den Haag en de Surinaamse hoofdstad Paramaribo hun fiat gaven aan de immigratie van vrije Javaanse kolonisten. Het betekende het einde van de contractarbeid, die in 1935 uitstierf. Het laatste grote Javaanse immigratieproject was het zogenaamde Welter-Kielstraplan, genoemd naar respectievelijk de minister van Koloniën en de Surinaamse gouverneur, met de bedoeling Suriname te ‘verindischen’. Het plan was om totaal 100.000 Javanen naar Suriname te verschepen, om hen daar in *desa* (nederzettingen, dorpen) te laten wonen, compleet met hun eigen burgerlijke en godsdienstige leiders, respectievelijk *lurah* en *kaum* genoemd. In 1939 arriveerde de eerste

groep nieuwe kolonisten, maar de Tweede Wereldoorlog zette een dikke streep door het Welter-Kielstraplan.

Koloniale beeldvorming over Javaanse contractanten

De eerste karakterisering van Javaanse contractarbeiders in Suriname zijn vastgelegd in verslagen, rapporten en artikelen in kranten en tijdschriften. Het zal niet verrassen dat dit soort stukken vaak door direct belanghebbenden, zoals planters en ambtenaren, zijn geschreven. De eerste verslagen van relatieve buitenstaanders zijn van zendelingen, die manmoedige maar veelal vergeefse pogingen deden om de islamitische Javanen te bekeren. In 1932 constateert *Ons Suriname*, het zendingsblad van de Evangelische Broedergemeente (EBG), dat de Javaanse immigranten in Suriname behoren ‘tot de meest onverschilligen t.o.v. godsdienst en geloof’, maar de zendelingen zijn optimistisch over de toekomst.¹⁹ In een later nummer wordt uitgelegd dat de sociale afkomst van de Javanen het grootste probleem is:

Het waren immers de laagste volksklassen, die zich voor emigratie naar Suriname lieten werven, voor een groot gedeelte het uitvaagsel van de maatschappij op Java [...] Zedelijk stonden zij op een zeer laag peil, wat op de plantages in Suriname helaas niet verbeterde, eerder nog slechter werd. De speelzucht, waaraan de meesten geheel verslaafd waren, stond hun in de weg, om maatschappelijk vooruit te komen en maakte velen tot dieven en roovers.²⁰

Székely-Lulofs en Székely zagen in Deli geen onverschilligheid, maar fatalisme en gelatenheid, zoals in *Koelie*: ‘En fatalistisch dacht hij: Wat kon hij er aan doen? De ander was sterker, had de macht! Die mócht schreeuwen en slaan!... Hij was nu een orang-kontrak... Het noodlot, nassip, dat Allah hem zond...’²¹

Het verschil tussen de aantallen mannen en vrouwen werkte volgens de zending het moreel verval in de hand.²² Broeder H. Bielke beschrijft dit probleem iets minder prozaïsch: De Javanen zijn volgens hem,

mensen die in hoge mate ‘vleeschelijk zijn, verkocht onder de zonde’. De gloed der hartstochten verteert alle hoogere, geestelijke behoeften [...] En thans, in den vreemde, vallen adat [gewoonterecht] en ouderlijk toezicht geheel en al weg. Vrijuit kan men de lusten botvieren.

Het zich teleurgesteld of zelfs bedrogen te gevoelen, omdat men vijf jaar ‘aan den ketting ligt’, d.w.z. door het arbeidscontract gebonden is, werkt het zoeken naar ontspanning, het zich overgeven aan uitpattingen in de hand.²³

Volgens Bielke was de overtocht naar Suriname funest voor het morele gehalte van de migranten. Enige jaren eerder had Bielke ook al geschreven over zijn eerste moeilijke en eenzame ervaringen als zendeling onder de Javanen. Ook toen was hij geschokt door het ‘geringe gehalte’ van de Javanen.²⁴

Menschen met ‘boevengezichten’... hoe vaak komt niet deze uitdrukking voor in de aantekeningen, welke mijn eerste indrukken over de Surinaamsche Javanen bevatten. Ook vrouwen bijv. die door gelaatsuitdrukking en woordenkeus verraden, dat ze zooveel jaren in de kazerne of publieke huizen doorgebracht hebben.²⁵

Bielke wijst er wel op dat er onderscheid gemaakt diende te worden tussen ‘tenminste oorspronkelijk vrij onbedorven lieden, en van hun komst af werkelijk slechte elementen.’²⁶ De zendeling verhaalt van het bedrog van arbeiders die meenden naar Singapore te gaan of op bedevaart naar Mekka.

Ook de onwetenden, onnozelen moeten we hier noemen, waaronder vele vrouwen, die òf zich lieten bedotten door schitterende voorspiegelingen van Suriname als land van belofte, òf door list en misschien bedreiging in het Emigratie-Depôt te Semarang [in Java] terecht kwamen zonder te weten, wat verder met haar gebeuren zou.²⁷

Zendeling Bielke maakt duidelijk dat de werving niet altijd eerlijk verliep en dat bedrog en mooie verhalen tot het repertoire van de ronselaars behoorden. Nergens spreekt hij zich echter uit tegen het systeem van werving of contractarbeid.

Ook in dit artikel spreekt de zendeling zijn afschuw uit over het dobbelspel (‘zijn er wel Javanen in de West, die niet dobbelen?’) en over het heersende materialisme en de bijbehorende onverschilligheid onder de contractanten.²⁸ Hij krijgt dan ook weinig voet aan de grond, temeer daar hij als Europeaan niet wordt vertrouwd: ‘Eenmaal heeft men ons, bij 't contracteeren, bedrogen - zoo zeiden ze wel eens - laten we oppassen, dat niet weer een Hollander ons te pakken krijgt.’²⁹

Ook Bielke's vrouw schrijft over Javanen, maar gooit het over een andere boeg: zij publiceert een kinderverhaal. In een advertentie in *Ons Suriname* wordt *Kleine Sariman* aangeprezen als

een fijn kinderboekje voor kleinere kinderen. Eva Schütz leverde 24 pakkende tekeningen bij den tekst over den kleinen Sariman, een Javaansch jongetje, dat een gelukkig tehuis in het Kinderhuis Leliëndaal in Suriname vond.³⁰

Leliënda(a)l was het Javaanse weeshuis van de EBG. In korte hoofdstukjes wordt een tamelijk dun verhaaltje verteld over Sariman, die een onbezorgd leventje leidt, dit in tegenstelling tot andere 'vuile en zieke' Javaanse kinderen, waarvan de ouders, volgens de zendeling zo hard werken op het land, 'anders verdienen ze helemaal niets. Maar hoe kan ik hen helpen? Ons huis is vol. Ik heb ook niet genoeg geld voor meer kinderen. We komen toch al haast niet rond.'³¹ Deze passage sluit naadloos aan op het doel van het boek: geld inzamelen voor Leliëndaal in Nederland.³² *Kleine Sariman* zal Nederlandse kleuters echter niet veel geleerd hebben over de gewoontes en cultuur van Javaanse kinderen.

Een collega van het echtpaar Bielke, de Deense zendeling Peter Martin Legêne, die sinds 1914 zeventien jaar lang vooral onder Hindostaanse Surinamers werkzaam was, publiceerde een aantal boeken over de kolonie, vooral om protestantse gelovigen in Nederland (financieel) voor het werk te interesseren.³³ *Suriname. Land mijner dromen* is een uitgebreid verslag van een reis langs kerken en zendingsposten die Legêne van juli 1946 tot april 1947 maakte. De slechts sporadisch voorkomende Javanen worden gekarakteriseerd als 'zeer gesloten, onberekenbaar, niet te doorgronden'. Hij bestrijdt de opvatting van een directeur dat

een Javaan een beste kerel is, waar je het best mee kunt opschieten, als je hem een kwartje per dag en vijftien stokslagen achter-op geeft? De zendeling ziet, hoe de directeur zich vergist, hoe achter de half gesloten ogen van de Javaan een vuur smeult, dat alleen op een gunstige wind wacht, om hoog op te laaien, tot explosie te komen en zich ontzettend te wreken.³⁴

Dus ook na de afschaffing van de contractarbeid blijft de Javaan een mysterieus en licht ontvlambaar wezen. Legêne verhaalt van de ontwrichting die de komst naar Suriname en contractarbeid brachten.

De meesten vervielen in een totaal godloos en goddeloos leven. Hun huwelijksleven werd geheel ontworcht. Zij werden hartstochtelijke dobbelaars, waarbij het vaak tot gruwelijke vechtpartijen met moord en doodslag kwam. Niets was meer veilig voor de Javaanse rovers, die 's nachts op 'vissen' uittrokken. Velen verspeelden de eerste avond na de uitkering van hun weekloon iedere cent, zodat zij voor hun levensonderhoud niets over hielden. Zij moesten leven van diefstal; en daar waren ze buitengewoon handig in.³⁵

Peter Legêne waagde zich ook aan een roman over het liederlijke plantersleven in Suriname en de heilzame werking van het christendom. *De gevloekte plantage* (1951) begint met een bacchanal op koffieplantage Zorgenvrij om het huwelijk met de handschoen te vieren van een van de Hollandse assistenten. Er wordt flink gedronken en het meubilair wordt kort en klein geslagen, maar de uitspattingen vallen in het niet bij de *hari besar* (feestdag, uitbetalingsdag) partijen in Deli ten tijden van de rubberhausse. Het is mij onbekend of Legêne het populaire *Rubber* heeft gelezen, maar *De gevloekte plantage* is een flauwe afspiegeling van Székely-Lulofs' roman, zoals ook het wegwijnende Surinaamse plantageleven in de twintigste eeuw niet te vergelijken is met Deli tijdens de gouden tijd jaren twintig van de vorige eeuw.

Zorgenvrij is een plantage waar beheersing van de Javaanse taal 'beslist nodig' is om te kunnen werken.³⁶ Net als in Nederlands-Indië hebben veel Europeanen een Javaanse 'huishoudster' (*njai*) en Javaanse vrouwen worden gekenschetst als 'uitdagend'.³⁷ De Javaanse kinderen worden als verschoppelingen beschreven: 'Het waren meestal geheel naakte wezens met een kaalgeschoren hoofd, vaak ontzettend vuil, met ontstoken ogen en vol van eczeem, en andere uitslag'.³⁸ Aangezien het in *De gevloekte plantage*, net als in *Rubber*, vooral om de Nederlandse bewoners draait, wordt er weinig aandacht besteed aan de Javaanse arbeiders. Slechts enkele keren treden zij op de voorgrond, zoals bij een Javaans dansfeest. De beschrijving lijkt gebaseerd op Legêne's eerdere observaties in *Suriname. Land mijner dromen*.

Rondom een vuur werd gedanst en gezongen en er zat een groep mannen, verdiept in het dobbelspel. Met gloeiende wangen volgden zij de gang van het spel. Er dreigde ruzie te ontstaan, te oordelen naar de schreeuwende stemmen. Zeker had er weer een zijn hele bezitting, zijn vrouw inbegrepen, verspeeld, een gewone gebeurtenis op de plantage. Jan Verdonk [de hoofdpersoon] herinnerde zich afschuwelijke vechtpartijen

als gevolg van het dobbelspel, die hij op de plantage had meegemaakt, waarbij zij elkaar op de gruwelijkste manier hadden verminkt.³⁹

In *Koelie* en 'Pa Roekie' speelt het dobbelspel een hoofdrol. Roekie tekent hercontract na hercontract tot hij na 35 jaar eindelijk genoeg geld heeft om als een 'rijk' man naar huis te gaan. Hij vertelt de Europese assistent:

Meneer, u weet dat de oude Roeki nooit dobbelt, nooit een cent onnodig heeft uitgegeven, U weet, meneer, dat ik leefde als een bedelaar. Ik heb op die manier wat gespaard. Het was moeilijk, maar dank zij Allah's hulp is het gelukt. Nu kan ik met een gerust hart naar huis gaan om mijn laatste dagen in vrede en rust te slijten.⁴⁰

Maar de volgende morgen wacht Roeki de assistent op; hij wil weer aan de slag als koelie.

Ik heb alles verdubbeld, meneer. Mijn geld, de gouden sieraden van mijn vrouw, mijn kleren, alles heb ik verspeeld. Ook het keukentje op wielen, de rijstpannen, alles is weg. Alleen de kleren aan mijn lijf heb ik nog. U weet, meneer, dat ik nooit speelde. Gisteren heb ik zomaar, voor de grap, gewed om één cent. Zo begon het, en toen verloor ik alles.⁴¹

In *Koelie* wordt het dobbelen uitgebreider beschreven; de spanning is voelbaar in de scène waarin Roekie zijn geld en schamele bezittingen verspeeld.

Glimlachend keek hij hoe ze speelden, inzetten, wonnen of verloren... Daar was het grove matje, de dierenfiguren met gewone zwarte en rode verf erop getekend in de vakken... Zijn blikken bleven maar vast hangen...

De kikker...

Roeki bukte zich, gooide een cent naar de kikker. Het tolletje werd gezet... draaide en draaide... rolde dan neer... De dop werd gelicht. De slang...⁴²

Latere verbeelding van Javaanse contractanten in Surinaamse publicaties

Ook in de periode van politieke autonomie (1954) en onafhankelijkheid (1975) wordt er in Suriname niet veel aandacht besteed aan contract-arbeiders en het plantageleven. Slavernij is een populairder onderwerp: zo is *Hoe duur was de suiker* van Cynthia McLeod uit 1987 over de achttiende-eeuwse suikercultuur het populairste boek uit de Surinaamse geschiedenis, met een verkoop van 125.000 exemplaren in Suriname en Nederland.⁴³ In 2013 volgde een film en een jaar later een vierdelige tv-serie. McLeod schreef ook een historische roman over de contractarbeid, waarover later meer.

In kleinere publicaties, bijvoorbeeld uitgegeven door het Instituut voor Taalwetenschap of de afdeling Cultuur Studies van het Ministerie van Cultuur, Jeugd en Sport, worden aspecten van de Surinaams-Javaanse cultuur en symbolische verhalen opgetekend.⁴⁴ De orale literatuur is een belangrijk element van de Surinaams-Javaanse cultuur, maar in geen van deze opgetekende verhalen komt de contracttijd ter sprake.

Twee Surinaamse prozaboeken die wel op het Javaanse contractverleden ingaan zijn *Het meisje uit de sawah* (1974) en *Sarina. De moeder van de kontraktanten* (1997). De auteur van het eerste boek, Joruno (pseudoniem van Johan Noldus) behoort volgens Michiel van Kempen tot de schrijvers ‘die niet tot de literatuur moet worden gerekend’ maar die ‘opereerden binnen het Surinaamse literaire circuit.’⁴⁵ Volgens de achterflap van het boek is de schrijver een voormalig ambtenaar die het districtsleven goed kende.⁴⁶ *Het meisje uit de sawah* is zijn enige publicatie, en zo schrijft Van Kempen, de novelle was vooral onder middelbare scholieren populair: ‘het boek van Joruno geeft een relaas van precies die droom die ook veel Surinaamse jongeren kennen: omhoogkomen uit de armoede, zich ontworstelen aan “achterlijkheid” en tradities en een nieuw, “modern” leven beginnen’. Hij stelt dan ook vast ‘dat het boek op veel jonge Surinamers een onvergetelijke indruk heeft gemaakt.’⁴⁷ *Het meisje uit de sawah*, gepubliceerd in het jaar voor de staatkundige onafhankelijkheid, is de eerste roman/novelle waarin Javanen (in het boek ook wel Indonesiërs genoemd) als ‘echte’ Surinamers worden gezien. Hoofdpersoon is Rakiema, die opgegroeid in een Javaans gezin in het district, zich via scholing en een goed huwelijk opwerkt in de maatschappij en dus het geluk vindt. Een grote rol is weggelegd voor Georgine, een Creoolse onderwijzeres. Haar vader, Cornelis Vlak, was

onderdirecteur op een plantage. Cruciaal in de roman is de passage waarin ze over haar jeugdtrauma vertelt:

Het is gebeurd op de plantage waar mijn vader onderdirecteur was. De javaanse arbeiders - er waren vast een stel boeven onder - mochten mijn vader niet. Hij was een neger. En hij mocht ze niet. Ze waren javanen. In die tijd, ik was toen dertien jaar, werd er nogal ingebroken en gestolen op de plantage. Mijn vader kwam er na korte tijd achter wie de hoofddaders waren [...] Mijn vader had toen een javaanse bijzit. Een heel mooie vrouw. Het was een halfbloed of een soendanese, ik weet het niet precies. Ze was licht gekleurd en had donkerbruin haar [...] Op een middag vroeg een javaan aan mij waar mijn vader was. Ik stond op de veranda. Ik zei hem dat pa bij de fabriek was. En dat is mijn fout geweest Frits [haar partner], want die javaan wachtte mijn vader op! Hij verschool zich achter een bacovenboom! Ik kon het vanaf de plaats waar ik stond niet zien. Ik had er gewoon niet op gelet, omdat ik zoiets niet verwachtte. Samieni, de bijzit van pa, zag het echter wel. Ze wilde mijn vader helpen, maar het was al te laat. Toe ze, met een kapmes gewapend, was komen aanrennen, was mijn vader al met één slag het hoofd gespleten. De tweede slag trof háár in de hartstreek, en ze stortte op mijn vader neer.⁴⁸

Georgines moeder schiet vervolgens met een dubbelloopsgeweer de moordenaar neer. Het blijkt dat er oproer dreigde onder de plantage-arbeiders, maar uiteindelijk gebeurde er niet veel, omdat de arbeiders verdeeld waren in twee kampen: ‘de pro-en contra-samienis’. Samieni wist van de grote ‘sociale wantoestanden’; ‘ze had ze aan den lijve gevoeld’⁴⁹, maar zij probeerde juist met Vlak de omstandigheden, vooral voor de kinderen op de plantage, te verbeteren.

Wat de lezer al vermoedt, wordt in de loop van het verhaal bevestigd: Rakiema is de dochter van Samieni en Vlak en dus de halfzus van Georgine. De schrijver doet met dit Creools-Javaanse familieverhaal een duidelijke poging om het etnische hokjesdenken in Suriname te overstijgen.

Interessant zijn de laatste pagina's wanneer Hans, de rijke Indoverloofde van Rakiemi en advocaat in Holland, uitvaart tegen het vermelden van registratienummers achter de namen van Javaanse immigranten. ‘En ik ben iets te weten gekomen wat me in 't geheel niet bevalt. Dat is dat nummer achter je naam. Rakiema, dochter van Samieni, nummer zo veelste miljoen w/w.’⁵⁰ Ook Georgine verzet zich tegen de registratienummers: Rakiema ‘was geen auto, geen ezelkar en geen hond. Pa Wongso en Ma Sartina [de pleegouders van Rakiema] moesten tegen dat

oude systeem opkomen [...]. De oude mensen moesten het er niet bij laten. Ze moesten niet blijven zwijgen. Ze waren geen dieren.’⁵¹

Deze felheid ontbreekt in *Sarina. De moeder van de kontraktanten*, terwijl het onderwerp er zich wel voor leent. Mechtelly, pseudoniem van Mechtelli Tjin-A-Sie, is een prominente schrijver en dichter in zowel het Nederlands als het Sranan Tongo, de *lingua franca* van Suriname. Hoewel titel en omslag anders doen vermoeden, is *Sarina* geen novelle, maar het openingsverhaal van een bundel met zes korte verhalen.⁵² In het tien pagina's tellende *Sarina* wordt niet duidelijk dat Suriname de plaats van handeling is. Bovendien is Sarina een contractante uit Sumatra, niet Java. Haar man

is zonder een woord tegen haar te zeggen het huis uit gegaan. Waarom hij boos is weet ze niet. Ze vermoedt het wel. Hij is ontevreden over de omstandigheden hier. Het is niet, zoals men beloofd had.

Dat weet ze nog heel goed, als was het gisteren. Ze ziet de heren bij hen binnen stappen. Of ze het niet beter zouden willen hebben. Er zou werk zat zijn. Dat is waar. Er is werk. Maar zulke lange dagen en zo zwaar werken voor zo'n luttel bedrag, dat had zij niet verwacht. Wel was er niet exact gezegd, wat voor werk het zou zijn. Het zou meevallen en ze zouden mogen kiezen, wat voor werk ze willen doen.

Toen ze hier aankwamen werden ze in willekeurige groepjes ergens neergezet. Ze mochten niet eens beslissen waar ze wilden wonen. Toen ze zich beriepen op de gedane beloften, bleken de heren hier er niets van af te weten.⁵³

Sarina is verdrietig over hoe ze naar deze suikerplantage is gelokt, ‘Dan druppelt er een traan over haar wang’, maar ze spreekt er niet over met haar man, want het heeft geen zin te praten als je geen oplossing weet. ‘Het leven gaat zo zijn gangetje, jaar in, jaar uit.’⁵⁴ Zij slaagt er echter in haar man via het geloof tot meer actie aan te sporen:

‘Het is toch te gek. Zoveel mannen bij elkaar die jaar in jaar uit werken, maar niet tevreden zijn met de werkomstandigheden, de woongelegenheid en nog veel meer. Maar ze zwijgen als het graf [...].’

‘Dat zij het al die jaren gepikt hebben, is niet te geloven. Waar is de kracht van de Islam gebleven? Sarina jij hebt me wakker geschud.’⁵⁵

Sarina ‘glimlacht tevreden’ dat haar man in actie komt, en dankt Allah ‘voor kennis die U mij gegeven hebt, om de juiste woorden te vinden, die mijn man genezen hebben van zijn ziekte.’⁵⁶

Na ‘een maand werken’ staat er een menigte op het dorpsplein. Sarina is er ook, ‘een klein vrouwtje, dat niemand op het eerste gezicht ziet. Ze kijken allen naar Pa e [haar man], die naar boven klautert en een groot applaus ontvangt, als hij kaarsrecht op het vat staat.’⁵⁷ Hij maant tot kalmte en er wordt besloten om ‘naar de baas’ te gaan en ‘de eerst komende zondag’ zullen ze weer bijeenkomen om ‘de uitslag te vernemen.’⁵⁸

Dan springt het verhaal twee jaar in de tijd. Sarina en haar man zijn gelukkig met hun nieuwe dochtertje en hij is *lurah* (dorpsbestuurder) geworden, nadat de oude na een staking van drie dagen was afgezet.

Wat dachten de heren wel. Dachten ze dat Javanen domme wezens zijn of dat men niet kan denken als men geen onderwijs genoten heeft? Er trekt een glimlach over zijn gelaat als hij eraan denkt, hoe ze op het punt stonden de fabriek in band te steken. Nu krijgen ze meer geld en mogen ze een uurtje eerder weg. Voor hen die een kostgrond wensen, is er een lap grond beschikbaar gesteld.⁵⁹

Maar haar man weet ook dat het Sarina is die alle eer toekomt, door hem aan te sporen en tot actie te bewegen. Het verhaal eindigt met zijn woorden:

Ik zal het aan onze kinderen en kleinkinderen vertellen en op jouw graf zal staan: Hier rust ‘bok Sarina’ de moeder van de contractanten die ons vrij maakten [sic] van de slavernij. Want dit is pas het begin. We zullen doorgaan tot we helemaal vrij zijn.⁶⁰

Verzet onder de contracten is boeiender beschreven in Cynthia McLeods historische roman *Tweemaal Mariënborg* (1997), die een bloedige opstand op deze suikerplantage in 1902 en de gevolgen daarvan tot onderwerp heeft.⁶¹ Volgens de schrijfster is er meer sprake ‘van werkelijke feiten’ dan van ‘fictie.’⁶² Archiefonderzoek leerde haar dat de leiding noch de eigenaar (de Nederlandsche Handel-Maatschappij) ‘ook maar enige vorm van respect kon opbrengen voor de menselijke waardigheid van de arbeiders [Hindostaanse en Javaanse contractanten], voor hun cultuur of voor hun religie.’⁶³ De vertelster is Jetje, de dochter van de boekhouder van de plantage. Zij behoort tot de Creoolse elite en beschrijft het leven van de plantagearbeiders van een afstand. Recensent Fineke van der Veen stelt kritisch:

Het is niet leuk wat ze meemaken maar je komt er niet achter wat ze daarbij denken of voelen. Hierin lijkt de nieuwste McLeod op de Indische roman *Koelie* van M.H. Székely-Lulofs uit 1931. Betrokken maar toch afstandelijk en bovendien geschreven vanaf de goede kant; die van het anti-kolonialisme, het humanisme en de mensenrechten. Dat maakt het verhaal politiek-correct en - helaas - saai braaf. Dit laatste wordt versterkt door de toon van vertellen, die doet denken aan een meisjesboek van vroeger: Joop ter Heul in de Tropen.⁶⁴

Bij deze vergelijking met *Koelie* zijn echter vraagtekens te zetten. Zo schrijft McLeod over de Javaanse schoonmaker Wongsoredjo, die denkt aan

de kleine kampong in het dal met de bergen op de achtergrond. Het land dat hij nooit meer zou zien.

Dan herinnerde hij zich hoe hij daar in een klein hutje had gewoond met zijn jonge vrouw Minah en hun drie kinderen [...] Eens was de rijstoogst mislukt; ze hadden hun karbauw moeten verkopen om rijst te kopen; daarna waren de oogsten weer goed geweest maar ze misten de karbauw. Zo was het plan ontstaan dat hij, Wongsoredjo, naar de grote stad zou gaan om daar een paar weken te werken en geld verdienen; geld voor een karbouw. Hij was gegaan en na zes dagen lopen was hij in de stad aangekomen. Hij zag er veel witte mensen, die overal bazen waren; hij zocht naar werk, maar kreeg steeds een afwijzing. Toen had iemand hem verteld van een boot die mensen meenam naar een plaats waar je in korte tijd veel geld kon verdienen. Hij was gegaan, had de boot gezien en had zich aangemeld. Hij moest zijn naam opgegeven en kreeg een metalen plaatje met zijn naam en nummer [...].

Op de plantage kreeg elk gezin een kamertje maar omdat hij geen gezin had moest hij het kamertje delen met een jong stel. Hij voelde dat hij inbreuk maakte op zijn privacy en hij vond het vervelend om getuige te zijn wanneer ze de liefde bedreven. Hij had toen zelf maar een vrouw genomen, Ponyem [...].

Soms was hij ziek, dan moest hij naar de dokter en twee keer moest hij zelfs worden opgenomen in het hospitaal. Hij kwam ook voor een tijdje in de gevangenis; hij had wel niets gedaan maar er was een vechtpartij geweest in het veld waarbij een opzichter gedood was en omdat hij ook in dat veld werkte, was hij automatisch ook schuldig. Zes maanden gevangenisstraf met dwangarbeid. Voor hem had het niet veel verschil gemaakt; hij vond het alleen jammer dat hij in die tijd Ponyem geen loon kon geven.⁶⁵

Vergelijk dit fragment met enige passages in *Koelie*, over Java, de werving, het transport, en het plantageleven in het nieuwe land:

Zij waren het volk van de vruchtbare Javaanse bergstreken. Zij hadden allen hun klein lapje grond aan de overzijde der rivier. Zij hadden allen hun karbouw, hun hutje van bamboe en blaren
 Hun grootste zorg was het snijden van de paddie.
 Hun grootste leed: het weggehaald worden van hun karbouw door een tijger, want zonder karbouw konden zij niet ploegen.⁶⁶
 Op het kampongpleintje was het ongewoon druk [...] En toen hij langs de kring van mannen ging, zag hij dádelijk: er was een vreemdeling!
 Nieuwsgierig bleef hij staan. De nieuwkomer was een Bataviaan [...] maar goed was hij gekleed, meende Roeki ...Een ritselende, felkleurige sarong; een witte gesteven jas, zoals alleen maar de toewan controleur er een droeg; een rood fluwelen hoofddekse! [...]
 ‘En dan zijn er ijzeren vuurwagens en huizen van steen...’
 ‘Ts...ts...ts...’ verwonderden zich de kampongbewoners. Ze vergaten hun strootjes, die in hun handen doofden.
 ‘En wie méégaat naar dat nieuwe land... Deli... die kan véél goud kopen. Want dáár is het goud goedkoop. En er zijn veel jonge en mooie vrouwen! En men mag er dobbelen ook!’
 ‘Wááh!’⁶⁷
 Als een kudde vee werden zij met vloeken en stompen de loopplank op gedreven. Een lange, lange stoet van contractkoelies werd ingeladen [...] Orang-kontrak!... Naar lijf en ziel verkochten.
 ‘Maar wij gaan wég van het land!’ riep Karminah verschrikt. Roeki's mond viel open. Hij óók, had dit niet voorzien!⁶⁸
 Goud! Vrouwen! Avontuur, dat de vreemdeling hem beloofd had! Waar was het? ... Slagen, dwang en eenzaamheid had hij in de plaats daarvan gekregen.⁶⁹
 Alle tegenstreven, alle verzet brak in deze geestdodende sleur. Machinaal, zonder te denken deden ze hun werk, wisten niet waaróm ze het deden.⁷⁰

Deze citaten tonen dat zowel McLeod als Székely-Lulofs zich wel degelijk trachten te verplaatsen in de gedachten van hun romanfiguren; de vraag is wellicht meer of een Nederlands-Indische en een Surinaamse vrouw (bijna een eeuw later) dat ook daadwerkelijk lukt. Ethniciteit en

klasse lijken obstakels in de verplaatsing in de gedachtewereld van de arbeiders. Székely-Lulofs' taal is beeldender dan het proza van McLeod; maar ook zij schrijft *Koelie* als een buitenstaander. Zij is overtuigender in *Rubber*, juist omdat ze daar het verhaal als plantersvrouw van binnenuit schrijft.

Politiek correct was Székely-Lulofs zeker niet, getuige de reacties op *Koelie*. Nergens pleitte de schrijfter voor de afschaffing van het contractstelsel, maar dat maakte in de felheid van de kritieken geen verschil. Albert Helman, de Surinaamse schrijver en alleskunner, meent dat een satire geschikter was geweest om het leven van de koelies te benaderen. Hij vindt dat Székely-Lulofs emotioneel te kort schiet bij het beschrijven van de lotgevallen van Roeki; hij 'acht het onmogelijk voor een Europese auteur om binnen te dringen in de ziel van iemand van een ander ras'.⁷¹ Biograaf Okker stelt dat de scherpste kritiek niet op dergelijke literaire, maar op politieke criteria is gebaseerd. *Koelie* wordt door velen, vooral in Deli, beschouwd als een misleidend politiek traktaat, waarin de wantoestanden ernstig overdreven worden.⁷²

Székely-Lulofs mocht dan de contractarbeid niet hebben willen afschaffen, ze klaagde het systeem wel degelijk aan, net zoals McLeod dat via een romanpersonage doet. De toon van de beide schrijvers verschilt, door het genre en de schrijfstijl en wellicht ook omdat McLeods historische roman meer dan zestig jaar na *Koelie* het licht zag.

De Nederlandse Handel-Maatschappij haalt de Brits-Indiërs en Javanen van ver om hier voor een bedrijf te werken. Maar denk je dat ze die als mensen beschouwt? Welnee, dat zijn koelies!! Ze staan zelfs geregistreerd in een koeliestamboek! Let wel: geen arbeiders-registratieboek, nee dat ding heet een koeliestamboek, net als bij vee. Die ellendelingen! Wie is er nog verbaasd dat vee op een gegeven moment ongehoorzaam wordt en begint te trappen en te schoppen.⁷³

Ze hadden zich voor drie jaren naar lijf en ziel verkocht aan de maatschappij, die hun spieren nodig had. Zij hadden hun wil, hun vrijheid, hun recht verloren. Zij waren een nieuw volk, zonder vaderland, zonder familie, zonder traditie: contractanten!⁷⁴

Bea Vianen en Karin Amatmoekrim zijn belangrijke loten aan de Surinaamse literaire stam. Bea Vianen debuteerde in 1962 en haar eerste roman, *Sarnami, hai* (Suriname, ik ben) komt uit in 1969.⁷⁵ Twee jaar later verschijnt *Strafhok*, waar ze de koloniale verdeel-en-heerspolitiek en

de daaruit voortvloeiende etnische verzuiling als ook de algemene verrotting van de Surinaamse maatschappij op het breukvlak van de jaren zestig en zeventig aan de kaak stelt. Volgens Van Kempen geeft *Strafhok* 'een indringend beeld van een gedesintegreerde maatschappij [...] het enige lichtpunt in de roman is dat de hindostaan Gopalraj de javaanse Roebia verkiest boven een meisje uit zijn eigen etnische groep.'⁷⁶

De verpleegster Roebia is afkomstig van de plantage Zoelen, volgens de stadsbewoners een primitieve en armoedige plaats. Een van de verhaallijnen is de moord in een eettentje op een ambtenaar, Bang-A-Kok, door de Javaan Kazan. Deze wajangpoppenmaker wreekt het misbruik van zijn dochter door Bang-A-Kok en Roebia is in de buurt als de aanslag plaatsvindt. Roebia en een vriend speculeren vervolgens over het lot van de gevluchte Kazan:

Waar zou hij nu zitten?

Denk je dat hij gewetenswroeging heeft?

Misschien. Maar wat ik zeker weet, is dat hij niet verder gekomen is dan de immigrant uit Java.⁷⁷

Een Creoolse vrouw zegt over de moord: 'Wat een toestand. Die man zat zo rustig voor hem te eten. Een gevaarlijk volk hoor. Raymond zijn vader [haar ex-man] kon goed met ze opschieten, maar ik heb ze nooit helemaal vertrouwd. Je kunt ze niet doorgronden' (Vianen 1971: 61). De Hindostaanse hoofdpersoon Nohar Gopalraj vraagt zich af 'Zijn onze voorouders misdadigers geweest of heeft men ze tot misdadigers gemaakt?'⁷⁸ Kazan wordt uiteindelijk veroordeeld tot 15 jaar gevangenisstraf. 'Vijftien jaar. Weet je wat dat betekent? Dat we geen stap verder gekomen zijn. Nee, Roebia. Wij leven nog in de slaventijd. De tijd van de immigranten.'⁷⁹

Karin Amatmoekrim werd geboren in Paramaribo en migreerde als kleuter naar Nederland. Haar debuutroman *Het knipperleven* (2004) werd twee jaar later gevolgd door *Wanneer wij samen zijn*. Deze generatieroman is gebaseerd op haar familiegeschiedenis en voert van het district Saramacca (ten westen van Paramaribo) naar Suriname's hoofdstad en ten slotte naar het grauwe IJmuiden in Noord-Holland. Amatmoekrim is, meer dan 110 jaar nadat de eerste Javaanse contractanten in Suriname aankwamen, de eerste Surinaams-Javaanse prozaschrijver die een Surinaams-Javaans onderwerp centraal stelt.

Deze familiesaga begint met Wagiman en Soeminah, die weglopen naar Saramacca. Uit deze verbintenis worden negen kinderen geboren,

terwijl de oudste, Toekinem, uit een eerder, gedwongen huwelijk van Soeminah voortkomt. Wagimans vader, 'die zijn plantage-arbeiders-contract was blijven verlengen', had de beslissing om terug te keren naar Java steeds voor zich uitgeschoven, 'omdat hij de grond waarin hij zijn vrouw had begraven niet wilde verlaten [...] Na een leven lang te hebben gedroomd van een glorieuze terugkeer naar zijn geliefde Java, deed hij uiteindelijk afstand van zijn recht op terugtocht.'⁸⁰ Wagiman zelf 'zou zich zijn jeugd in Suriname herinneren als een verzameling verhalen uit Java, die als een Indonesische fluistering door de Zuid-Amerikaanse plantage waaiden.'⁸¹

Amatmoekrim schetst levens die beheerst worden door het gezapige tempo in het district, de gelatenheid van de eerste generatie, het respect voor mensen die 'echt van Java' waren, de *adat*, de liefde voor Suriname en steeds veranderende familieverhoudingen. '[O]ver het algemeen probeerde men de zo Javaanse vrede te bewaren.'⁸²

Migratie naar Holland, waar al zoveel Surinamers naar toe zijn gegaan, verstoort de vrede en leidt tot een veelzeggende discussie in de familie in Paramaribo:

'Je weet toch dat pa altijd zei dat Java ons land was?'

Ze knikte.

'Nou, en dan zou Nederland nu opeens ons land zijn zeker. Dit hier,' hij sloeg demonstratief met zijn hand op tafel, 'dit is ons land.'⁸³

In het bedompte Holland kan de moeder van de verteller, Deborah, niet aarden, het gezin gaat door de escapades van de Nederlandse vader naar de knoppen en het heimwee naar Suriname is voelbaar: 'Suriname was heel mooi, begreep Deborah. Zo mooi, dat je er verdrietig van werd als je er ver vandaan was.'⁸⁴

Deze roman begint vlak en komt pas na de emigratie van de verteller en haar moeder op stoom. Het 'geschiedenisdeel' is ongeïnspireerd en bevat ook merkwaardige geografische en andere feitelijke vergissingen die moeilijk op het conto van de dichterlijke vrijheid geschreven kunnen worden. In Nederland nemen moeder en dochter na allerlei ellende het lot in eigen hand, zonder zich los te maken van de geschiedenis van hun familie.

Jaren, eeuwen, duizenden kilometers geleden had Soemi besloten om een bloedlijn te beginnen. Een wegennet dat bij haar en Wagiman begon en voor eeuwig haar liefde en zijn hoop zou doorgeven. Kan het zijn dat de

vastberadenheid waarmee een voornemen genomen is, de persoon en zelfs zijn bedoelingen overstijgt? Dat het zich losmaakt van het individu en als een rusteloze geest aan deurknoppen morrelt, kopjes in keukenkastjes laat klepperen, generaties later, totdat de boodschap wordt begrepen?⁸⁵

Zo eindigt de eerste roman van een Surinaams-Javaanse schrijver over de geschiedenis van haar familie waarvan de overgrootvader als contractarbeider uit Java naar Suriname is gekomen en die ondanks zijn liefde voor en dromen over zijn land nooit naar huis is teruggekeerd.

Conclusie

Max Frisch zei over de Europese gastarbeidersprogramma's van de jaren zestig: 'We wilden arbeiders, maar kregen mensen' en dat was bij het contractsysteem in Deli en Suriname niet anders.⁸⁶ En tussen de mensen uit Oost en West bestond in beide koloniën een bijna ondraaglijke spanning. In de woorden van Székely: 'Want een mensch laat zich wel overplanten naar de tropen, maar Europeaan blijft hij tenslotte toch. En de Inlander blijft de Inlander, hoeveel moeite men zich ook geeft, iets anders van hem te maken.'⁸⁷ Ondanks pogingen van het Hongaars-Nederlandse schrijverspaar om zich in te leven in het leven van de contractanten die waren 'wakker geschud om opeens te moeten meerennen in den wedloop van onzen tijd'⁸⁸, bleef het een klassiek geval van 'East is East, and West is West, and never the twain shall meet', zoals de slotzin van 'Koelie' luidt.⁸⁹

In Suriname waren er geen tijdgenoten die in proza probeerden de wereld van de koelies te begrijpen. Zendelingen zoals Legêne en Bielke toonden vooral achterdocht en leken zich voor te bereiden op een orgie van geweld veroorzaakt door het primitieve gedrag van mensen die geen beheersing kennen. Zij vochten het bestaande arbeidssysteem niet aan. Echter ook bij Székely en Székely-Lulofs leidden de pogingen om zich te verdiepen in het koelieleven noch tot cultuurrelativisme noch tot een roep tot afschaffing van de poenale sanctie of het contractsysteem. De angst voor een aanval van de toch onberekenbare koelies is groot en zoals Albert Helman en László Székely zelf al vaststelden: het was onmogelijk voor een Europeaan om in de ziel te kijken van mensen met een andere raciale achtergrond. Om van het verschil in klasse, en dus hiërarchie, nog

maar niet te spreken. Het proza over zowel Deli als Suriname was door Europese ogen bekeken en voor een Europees publiek geschreven.

De aandacht is in zowel Deli als Suriname gevestigd op de mannelijke contractanten, maar dat wil niet zeggen dat de vrouwen vergeten zijn. De Surinaamse zendelingen spreken van bedrog jegens vrouwen, *njai* en prostituees. Ook in het proza van Székely en Székely-Lulofs komen de onschuldige nieuwe vrouwelijke koelie die bedrogen is, de prostituee, de vrouwelijke koelie die door Europese assistenten aan oudere koelies wordt gegeven en de *njai* voor. Van *Oerwoud tot plantage* en *Koelie* bevatten vrijwel dezelfde passages over een Europeaan die een huishoudster nodig heeft en dus een paar uit de *pondok* (huisje) laat komen om de man met wat geld terug te sturen en de vrouw tot nader order te houden.⁹⁰ Bij venduties worden *njai* wel bij opbod verkocht.⁹¹ De ik-persoon in *Van plantage tot oerwoud* roept dan wel ‘Zooiets is niet eens mensenhandel, het is gewoonweg vleeschhandel’, maar minder dan 24 uur later heeft hij zich toch verzoend met het feit dat hij nu een *njai* heeft.⁹²

In Surinaams proza wordt pas in de postkoloniale periode het contractstelsel aangeklaagd, waarbij het immigrantenregistratiesysteem meermalen fungeert als *pars pro toto*. Toch blijft ook in de meer recente Surinaamse literatuur het beeld bestaan van de ondoorgrondelijke Javaan, die (juist daardoor) tot onverwachte uitbarstingen in staat is. Pas in de huidige eeuw, als een Surinaams-Javaanse schrijver een roman schrijft over haar familie en dus over haar geschiedenis en cultuur, kantelt het beeld. De Surinaamse literatuur ontbeert een literaire roman over de Javaanse contracttijd, maar wat niet is, kan nog komen.

Bibliografie

- ‘Advertentie’, 1938. *Ons Suriname* 11: 159.
- Amatmoekrim, K. 2006. *Wanneer wij samen zijn*. Amsterdam: Prometheus.
- Bielke H. 1922. ‘Onder de Javaansche Emigranten in de West.’ *Mededeelingen. Tijdschrift voor zendingswetenschap* 66: 110-125.
- Bielke, E. [1938]. *Kleine Sariman*. Zeist: Het Zendingsgenootschap der Evangelische Broedergemeente.
- Bielke, H. 1929. ‘Het begin van den arbeid onder de Javanen in Suriname.’ *Ons Suriname* 1 (januari-februari): 6-12.
- ‘Grepfen uit de Jaarverslagen van de Zending onder de Immigranten in Suriname’, 1933. *Ons Suriname* 4 (april): 33-38.

- Helm, P.H.W.G. van den 1929. 'Javaansch Suriname.' *Ons Suriname* 1 (januari-februari): 2-5.
- Hoefte, R. 1990. *De betovering verbroken. De migratie van Javanen naar Suriname en het Rapport-Van Vleuten* (1909). Dordrecht: Foris.
- Hoefte, R. 1998. *In Place of Slavery. A Social History of British Indian and Javanese Laborers in Suriname*. Gainesville: University Press of Florida.
- Joruno 1974. *Het meisje uit de sawah*. Paramaribo: s.n.
- Kempfen, M. van 2003. *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Band I 1596-1957 & de orale literatuur. Band II 1957-2000*. Breda: De Geus.
- Legêne, P.M. [1948]. *Suriname. Land mijner dromen*. Den Haag: Voorhoeve.
- Legêne, P.M. [1951]. *De gevloekte plantage*. Den Haag: Voorhoeve.
- McLeod, C. 1997. *Tweemaal Mariënborg. Surinaamse historische roman*. Schoorl: Conserve.
- Mechtelly 1997. *Sarina. De moeder van de kontraktanten*. Paramaribo: Warteco.
- Okker, F. 2008. 'Madelon Lulofs. De literator.' Rosemarijn Hoefte, Peter Meel en Hans Renders (eds). *Tropenlevens. De (post)koloniale biografie*, 115-125. Leiden: KITLV Uitgeverij; Amsterdam: Boom.
- Okker, F. 2008. *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Pusztai, G. 2009. 'De "schrijfster van de Javaanse slaven". Madelon Székely-Lulofs in de Hongaarse pers.' *Acta Neerlandica* 7: 9-26.
- Pusztai, G. 2012. "'Deli op zijn kop". Kritiek op de kolonie in de tekeningen van László Székely.' *Acta Neerlandica* 9: 115-134.
- Székely, L. & Radnai, I. 2007. *'Dit altijd alleen zijn'. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli (1914-1930)*. Vertaald en ingeleid door Gábor Pusztai & Gerard Termorshuizen. Leiden: KITLV Uitgeverij.
- Székely, L. 1935. *Van oerwoud tot plantage. Verhalen van een plantersleven*. Vertaald door Madelon Székely-Lulofs. Amsterdam: Elsevier. (Schoorl: Conserve, 1991.)
- Székely-Lulofs, M.H. 1931. *Rubber. Roman uit Deli*. Amsterdam: Elsevier. (Amsterdam: Het Wereldvenster, 1949.)

- Székely-Lulofs, M.H. 1932. *Koelie*. Amsterdam: Elsevier. (Amsterdam: Manteau, 1985.)
- ‘Het tehuis voor Javaansche kinderen te Leliendaal’, 1931. *Ons Suriname* 1 (januari-februari): 15-18.
- Vianen, B. 1971. *Strafhok*. Amsterdam: Querido.
- Vruggink, H.D. & Sarmo, J.J. 2001. *Surinaams-Javaans-Nederlands woordenboek*. Leiden: KITLV Uitgeverij.
- ‘De zending onder de Javanen in Suriname’, 1932. *Ons Suriname* 12 (december): 194-197.

Internetbronnen

- ‘Marrons hardst groeiende bevolkingsgroep Suriname,’
(<http://www.lachispa.eu/nieuws/marrons-hardst-groeiende-bevolkingsgroep-suriname>).
(geraadpleegd op 28 januari 2014).
- Algemeen Bureau voor de Statistiek, Voorlopige resultaten uit de 8ste volks- en woningtelling in Suriname, augustus 2012 (<http://www.Statistics-Suriname.org>).
(geraadpleegd op 14 november 2013).
- Koffi Anan, Uitreiking Sacharovprijs 2003 aan UN in memory of Sergio Vieira de Mello op 29 januari 2004, Brussel
(<http://www.un.org/News/Press/docs/2004/Jan/20040129.unhcr.htm#1>)
(geraadpleegd op 28 januari 2014).

Eindnoten:

- * Mijn dank gaat uit naar Frank Okker voor zijn informatie over Madelon Székely-Lulofs en haar romans.
- 1 In Suriname worden migranten uit Nederlands-Indië ‘Javanen’ genoemd, hoewel ook bijvoorbeeld Soendanezen en Madoerezen naar Suriname kwamen.
- 2 In augustus 2012 telde Suriname 534.189 inwoners. Hindostanen (afstammelingen van Brits-Indische contractanten) vormen de grootste groep met 28 procent van de inwoners. Daarna volgen de Marrons (afstammelingen van gevluchte slaafgemaakten) met 22 procent, Creolen (afstammelingen van slaafgemaakten) met 16 procent en Javanen met 14 procent; zie (<http://www.lachispa.eu/nieuws/marrons-hardst-groeiende-bevolkingsgroep-suriname>). (geraadpleegd op 28 januari 2014). En (<http://www.Statistics-Suriname.org>). (geraadpleegd op 14 november 2013).
- 3 Ik beperk me in dit artikel tot proza in het Nederlands. In 1986 wordt de Surinaams-Javaanse taal gestandaardiseerd door de Surinaamse overheid. Hein D. Vruggink en J.J. Sarmo publiceerden een *Surinaams-Javaans-Nederlands woordenboek* in 2001. Van Kempen schrijft in zijn magnum opus over de geschiedenis van de Surinaamse letterkunde dat Ramin Hardjopawiro in 1971 een einde maakt ‘aan het zwijgen van de Javanen in de geschreven letterkunde’ door een aantal gedichten te publiceren in dagblad *De Vrije Stem*. De eerste

- dichtbundel van een Javaan verschijnt drie jaar later, als Megar (pseudoniem van Frederik K. Martodihardjo) in *Na het zuur het zoet* het sociaal-economisch leven van Javanen, de natuur, en de liefde beschrijft. Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 876. Voor meer over Javaanse poëzie en tijdschriften over de Surinaams-Javaanse taal, cultuur en geschiedenis en speciale aandacht voor leven en werk van de dichter Surianto, zie Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 1072-1075.
- 4 Voor dit artikel gebruikte ik wijlen mijn vaders exemplaar van *Rubber* uit 1949; de laatste, achttiende druk is verschenen in 1992. *Rubber* verscheen in 15 talen (Okker, *Tumult*, 254 n.25); het is internationaal de succesvolste Nederlandse roman tot dan toe (Okker, *Tumult*, 114). Van *Rubber* werden ook een toneelstuk (première 2 juni 1934) en een film (eerste voorstelling 3 september 1936) gemaakt (Okker, *Tumult*, 143, 153-59). Ook *Koelie* is een commercieel succes met snelle herdrukken en vertalingen in zes talen (Okker, *Tumult*, 125); mijn exemplaar uit 1985 is de 8ste druk. Voor de kritiek op beide romans zie Okker, *Tumult*, 115-116; 121-124.
 - 5 Voor de invloed van zendingsliteratuur zie Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 577-578.
 - 6 Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*.
 - 7 Székely beschrijft zijn boek in het voorwoord ‘als van alles een beetje.’ Székely, *Van oerwoud tot plantage*, (1991), 23. Het is verhaal van een buitenlandse *sinkeh* (nieuwkomer) die met grote ogen die wonderbaarlijke en wrede wereld van het ‘nieuwe Klondyke’ in de tropen beschrijft; het boek is informatief, maar ontbeert een zekere spanning. *Van oerwoud tot plantage* en de roman *Rimboe*, nemen volgens Pusztai en Termorshuizen ‘een bescheiden maar eervolle plaats binnen de literatuur over Deli’ Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 11. *Van Oerwoud tot plantage* is naast het Hongaars en het Nederlands in vier andere talen verschenen (inleiding van Van den Wijngaard in Székely, *Van oerwoud tot plantage* (1991), 9). In Nederland werd het boek ‘gematigd enthousiast ontvangen’, maar in Indië stuitte het op felle kritiek en leidde zelfs tot politieke opschudding, ook al omdat het boek in feuilletonvorm in het Amerikaanse *Harpers Magazine* was verschenen (Pusztai & Termorshuizen in Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 15-17; Van den Wijngaard in Székely, *Van oerwoud tot plantage* (1991), 5-6). ‘Pa Roeki’ was de inspiratie voor de roman *Koelie* van zijn echtgenote (zie Pusztai & Termorshuizen in Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 21). De titel van het boek met zijn verhalen *Dit altijd alleen zijn* geeft volgens zijn vertalers en inleiders de essentie van het plantersbestaan weer. Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 12.
 - 8 Voor meer over het leven en werk van Madelon Lulofs, zie de biografische publicaties van Okker, ‘Madelon Lulofs. De literator.’; Okker, *Tumult*. Voor een beeld van de schrijfster in de Hongaarse pers zie Pusztai, ‘De “schrijfster van de Javaanse slaven”. Madelon Székely-Lulofs in de Hongaarse pers.’
 - 9 Okker, ‘Madelon Lulofs. De literator.’, 122.
 - 10 Okker, *Tumult*, 27, 50-57.
 - 11 Okker, *Tumult*, 61. Okker schrijft dat tussen 1912 en 1918 240 aanslagen op assistenten plaatsvonden, waarvan 12 moorden.
 - 12 Okker, *Tumult*, 72. Volgens Okker (*Tumult*, 111) ‘is in de Russische assistent Ravinsky [in *Rubber*], met zijn matbruine huid en slavisch gezicht, gemakkelijk haar man László Székely te herkennen. In tegenstelling tot vrijwel alle andere planters gedraagt hij zich uiterst hoffelijk tegenover de Europese vrouwen.’
 - 13 Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 7-11; Pusztai, “‘Deli op zijn kop.’” Kritiek op de kolonie in de tekeningen van László Székely.’, 116-118. István Radnai sneuvelde op de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog (Pusztai & Termorshuizen in Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 9).
 - 14 Okker, *Tumult*, 72-98; Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 13-14.
 - 15 Dit historisch overzicht is gebaseerd op Hoeft, *In place of slavery*.
 - 16 Székely-Lulofs geeft in *Koelie*, (1985) 17-29, een beeldende beschrijving van deze ronselaarspraktijken.
 - 17 De poenale sanctie gaf de werkgevers in zowel Deli als Suriname de mogelijkheid om vergrijpen zoals (vermeende) luiheid of onbehoorlijk gedrag strafrechtelijk te vervolgen (Hoeft, *In place of slavery*, 85-89). Vooral in Deli, waar een pioniers-mentaliteit heerst, die Székely-Lulofs zo trefzeker weergeeft in *Rubber*, vonden er gewelddadigheden onder het mom van de poenale sanctie plaats. Ondanks onderzoeken, negatieve rapporten en aanpassing van de arbeidscontracten, bleef de poenale sanctie van kracht tot 1931 in Deli en tot 1932 in Suriname.

- 18 Hoeft, *De betovering verbroken. De migratie van Javanen naar Suriname en het Rapport-Van Vleuten* (1909), 90.
- 19 'De zending onder de Javanen in Suriname.', 194.
- 20 'Grepn uit de Jaarverslagen van de Zending onder de Immigranten in Suriname.', 33. Zelfs de kinderen tonen 'de diepgewortelde ondeugden van leugenachtigheid en neiging tot diefstal!' 'Het tehuis voor Javaansche kinderen te Leliendaal.', 17. Het lijkt paradoxaal dat de EBG, op dat moment het belangrijkste kerkgenootschap in de kolonie, positief oordeelde over het oprichten van een 'Indonesisch-Islamitische Vereeniging' in 1932; volgens de EBG zou dat de eerder geconstateerde onverschilligheid bestrijden en de Javanen op een 'hooger maatschappelijk en godsdienstig peil' brengen. 'Grepn uit de Jaarverslagen van de Zending onder de Immigranten in Suriname.', 37.
- 21 Székely-Lulofs, *Koelie*, (1985), 39.
- 22 Helm, 'Javaansch Suriname.', 4.
- 23 Bielke, 'Het begin van den arbeid onder de Javanen in Suriname.', 8. In een artikel uit 1922 (p. 115) laat de zendeling zich in vrijwel dezelfde bewoordingen uit.
- 24 Bielke, 'Onder de Javaansche Emigranten in de West.', 112.
- 25 Ibidem, 113.
- 26 Ibidem, 112.
- 27 Ibidem.
- 28 Ibidem, 114.
- 29 Ibidem, 117.
- 30 'Advertentie', 159.
- 31 Bielke, *Kleine Sariman*, hoofdstuk 19.
- 32 Het nawoord is expliciet op geldinzameling gericht met de mededeling dat er in werkelijkheid kindjes zoals Sariman in Leliendaal wonen en dat 'er ook nog een hele massa, die graag op Leliendaal willen wonen, omdat het arme stakkerdjes zijn, die niemand hebben, die naar hun omkijkt'. Nederlandse kinderen worden opgeroepen om met een busje te collecteren bij familie en vrienden en daarna moet vader even helpen om een girobiljet of postwissel te sturen naar het Zendingsgenootschap in Zeist.
- 33 Zie Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 577-578 voor meer informatie over de publicaties van de productieve Deense zendeling Legêne.
- 34 Legêne, *Suriname. Land mijner dromen*, 74.
- 35 Ibidem, 75-76.
- 36 Legêne, *De gevloekte plantage*, 36.
- 37 Ibidem, 58.
- 38 Ibidem, 27.
- 39 Ibidem, 59.
- 40 Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 113.
- 41 Ibidem.
- 42 Székely-Lulofs, *Koelie*, (1985), 171.
- 43 De oplage van de filmeditie van het boek was 30.000.
- 44 Zie bijvoorbeeld *Dongengane wit kates (Het verhaal van de Papajaboom) & Nggolek Endok Baya (Op zoek naar kaaimaneieren)* verteld door P. Nojodipo en R. Kasiman (Paramaribo: Instituut voor Taalwetenschap, 1990) en *Kepetuk Ula Gedé (Ontmoeting met de grote slang). Jeugdbelevissen* verteld door A. Kasiman, R. Kasiman, H. Ralim (Paramaribo: Instituut voor Taalwetenschap, 1994); beide boekjes bevatten hetzelfde verhaal over kaaimaneieren. *Dongeng Kanytil. Het verhaal van Kantjil* verteld door Pak Saleman Siswowitzono (oorspronkelijk verschenen in 1983 en in 2013 in een herziene versie uitgegeven door Vaco in Paramaribo) en *Djoko Miskin de arme jongeling* verteld door Paq Pamin Asmawidjaja bevatten zowel een Nederlandse als een Surinaams-Javaanse versie van het door J.J. Sarmo en Hein Vrugink opgetekende verhaal. Latere publicaties zijn *Achmad van Commewijne* door Samsija Palas en uitgegeven in de serie 'Kinderen van Suriname' (Wageningen, Suriname: Wagina, 2006) dat vooral gaat over islamitische rituelen en *Gotong-Royong. Help mij en morgen help ik jou* door Francis Vriendwijk (Paramaribo: s.n., 2008) dat het Javaanse wederzijdse hulpsysteem *gotong royong* uitlegt. Ismene Krishnadat heeft ook een aantal kinderboeken op haar naam staan waaronder *De vangst van Pake Djasidin* (1992) en een herbewerking van dit verhaal in *De vangst van Moen Djasidin* (2009), beiden uitgegeven door Publishing Services Suriname in Paramaribo. De verhalen zijn een Surinaamse versie van Ernest Hemingways *The old man and the sea*.

- 45 Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 1063.
- 46 Suriname is verdeeld in districten; het districtsleven verwijst hier naar het leven buiten Paramaribo, de enige stad van het land.
- 47 Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 1064.
- 48 Joruno, *Het meisje uit de sawah*, 43-44.
- 49 Ibidem, 46.
- 50 Ibidem, 90.
- 51 Ibidem, 95-96.
- 52 De andere verhalen gaan over Chinezen op een koffieplantage, het leven van de nazaten van slaafgemaakten, geesten van overlevenden en vermeend overspel.
- 53 Mechtelly, *Sarina. De moeder van de kontraktanten*, 5.
- 54 Ibidem, 6.
- 55 Ibidem, 9.
- 56 Ibidem, 9, 10.
- 57 Ibidem, 11.
- 58 Ibidem, 12.
- 59 Ibidem, 13.
- 60 Ibidem, 14. Literatuurcriticus Els Moor schrijft na de presentatie van *Sarina* over de leden van Schrijversgroep '77, waar Mechtelly (bestuurs)lid van is, 'Van een kritische houding tegenover elkaars werk is geen sprake, noch van duidelijke literaire opvattingen. Men zwaait elkaar lof toe en stimuleert zelfgenoegzaamheid zonder aandacht te besteden aan de kwaliteit' (geciteerd in Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 992). Schrijversgroep '77 is Surinaamse 'eerste schrijversorganisatie sinds twee eeuwen' en de stuwende krachten zijn de Antilliaanse schrijver Frank Martinus Arion en zijn vrouw, de Surinaamse dichteres Trudi Guda. Het doel van de vereniging is 'de bevordering van de Surinaamse letterkunde, de bevordering van de geestelijke en maatschappelijke belangen van haar leden en de bevordering van internationale literaire contacten en dan in het bijzonder die van de eigen regio.' Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 989.
- 61 Het merendeel van de opstandelingen was Hindostaans, niet Javaans. Voor meer over deze opstand zie Hoeft, *In place of slavery*, 194-196.
- 62 McLeod, *Tweemaal Mariënborg. Surinaamse historische roman*, 6.
- 63 Ibidem, 7.
- 64 Van der Veen in Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 1053.
- 65 McLeod, *Tweemaal Mariënborg. Surinaamse historische roman*, 198-201.
- 66 Székely-Lulofs, *Koelie*, (1985), 10.
- 67 Ibidem, 17-18.
- 68 Ibidem, 35.
- 69 Ibidem, 44.
- 70 Ibidem, 100. Vergelijk met László Székely: 'Hij is nu een Orang-Kontrakt, een verachtelijke, buitengestooten paria [...] Van 's morgens tot 's avonds bestaat zijn leven uit: *moeten*.' Székely, *Van oerwoud tot plantage*, (1991), 154.
- 71 Okker, *Tumult*, 122.
- 72 Ibidem, 122-124; zie ook deze pagina's voor de reactie van de schrijfster op de kritiek.
- 73 McLeod, *Tweemaal Mariënborg. Surinaamse historische roman*, 214.
- 74 Székely-Lulofs, *Koelie*, 46.
- 75 Voor informatie over leven en werk van Bea Vianen zie Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 904-909.
- 76 Kempen, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, 905-906.
- 77 Vianen, *Strafhok*, 58.
- 78 Ibidem, 70.
- 79 Ibidem, 143.
- 80 Amatmoekrim, *Wanneer wij samen zijn*, 49.
- 81 Ibidem, 13.
- 82 Ibidem, 86.
- 83 Ibidem, 199.
- 84 Ibidem, 275.
- 85 Ibidem, 285.
- 86 (<http://www.aup.nl/maatschappij/doc/20040129+ITEMS+DOC+XML+VO/NL&lang=NL>) (geraadpleegd op 28 januari 2014).

- 87 Székely, *Van oerwoud tot plantage*, (1991), 234.
- 88 Székely-Lulofs in Okker, 'Madelon Lulofs. De literator.', 116.
- 89 Székely in Székely & Radnai, *Dit altijd alleen zijn*, 124.
- 90 Székely-Lulofs, *Koelie*, (1985), 80-81; Székely, *Van oerwoud tot plantage*, (1991), 186-187.
- 91 Székely, *Van oerwoud tot plantage*, (1991), 217.
- 92 Ibidem, 188.

Sylva Sklenářová en Wilken Engelbrecht

Niet alleen om de rubber

Over Bat'a, Tsjechen en Slowaken in Nederlands-Indië en het beeld van Nederlands-Indië in Tsjechoslowakije

Abstract

Czechoslovakia was a new state that emerged in 1918. It combined the former Kingdom of the Bohemian Crown and former *Felvidék* - Upper-Hungary. In the period between the two World Wars, and especially after 1930 when the Czechoslovak shoe concern Bat'a started its presence in Dutch East-Indies, a couple of novels by Dutch writers has been translated into Czech. Most of them were written by Madelon Székely-Lulofs and Johan Fabricius, the latter even visited Czechoslovakia in 1934. These novels and practical travel stories mainly by Czech entrepreneurs formed the picture of Dutch East-Indies in the mind of Czechoslovak people.

Because of a lack of Dutch technic graduates, Dutch authorities recruited engineers from elsewhere, especially from Central Europe. Thus, between the beginning of the 20th century and the end of Dutch East-Indies (1949) some 80 to 100 Czechoslovaks were living in the colony in 1949. Most of them didn't receive Dutch nationality. In 1939, they were considered to be citizens of the so-called Protectorate Bohemia and Moravia. When the Japanese occupied the colony in 1941, the Protectorate government tried to repatriate its citizens and asked Japanese authorities to spare Czechs. The Japanese treated them then as 'non-belligerent enemies'. Most Czechs didn't accept the offer to stay outside the concentration camps and either entered the camps as did their Dutch colleagues, or even participated in the very little and weak resistance against the Japanese.

A very special Czech presence was the factory PT Sepatu Bata built by the Czechoslovak concern Bat'a in 1939 that was interested in Indonesian rubber and saw also possibilities to enter the East-Indian market.

Keywords: Czechoslovakia, Dutch East Indies, technicians, engineers, colony, Bat'a, Protectorate, literary image

Ter inleiding

Het hoofdthema van deze bundel betreft de aanwezigheid van Hongaren in voormalig Nederlands-Indië. Omdat dit ‘tropisch avontuur’ voor velen al eind negentiende eeuw begon, toen het huidige Slowakije nog als *Felvidék*, Opper-Hongarije, deel uitmaakte van het Apostolisch Koninkrijk, wil dit artikel een blik werpen op een nauwelijks onderzocht terrein - de contacten van Tsjechoslowaken met Nederlands-Indië.

De interesse van Tsjechische en Slowaakse historici richt zich sinds de Fluwelen Revolutie van 1989 vooral op de lotgevallen van emigranten in West-Europa, de USA en Zuid-Amerika, op gebieden waar veel Tsjechoslowaken na 1939, 1948 of 1968 hun tweede vaderland vonden. Volgens gegevens van het Tsjechoslowaakse (sinds 1993: Tsjechische) Ministerie van Buitenlandse Zaken dat al sinds 1919 vrij precies bijhoudt, waar in het buitenland Tsjechoslowaakse staatsburgers zijn gevestigd, leefden er in het Interbellum niet veel meer dan duizend Tsjechoslowaken in heel Oost-Azië, de meesten van hen in China. In Nederlands-Indië was hun aantal nooit meer dan een honderd mensen, merendeels ingenieurs. Als gevolg van de opdeling van Tsjechoslowakije in 1939, de Japanse bezetting van Nederlands-Indië en de communistische machtsovername in Tsjechoslowakije van 1948 is er weinig bekend over de lotgevallen van deze personen. Tegelijkertijd viel het gebied tot nog toe buiten de interessesfeer van de Tsjechische geschiedschrijving. Publicaties op dit gebied beperken zich dan ook voor alsnog tot enkele spaarzame reisverhalen en berichten over de activiteiten van het schoenenconcern Bat'a.

In deze bijdrage zullen we eerst kijken wat de Tsjechische lezer over Nederlands-Indië te weten kon komen. Vervolgens werpen we een blik op de aanwezigheid van Tsjechoslowaken in de kolonie, waarbij een paar personen over wie meer bekend is, nader worden behandeld. Tenslotte gaan we in op de belangrijkste Tsjechoslowaakse aanwezigheid in Nederlands-Indië, de firma Bat'a.

Het beeld van Nederlands-Indië in Tsjechische publicaties

Het aantal Tsjechische publicaties over Nederlands-Indië vóór 1949 is relatief beperkt. Dat waren om te beginnen de verhalen van drie Tsjechische globetrotters, František Czurda (1844-1886), Pavel Durdík (1843-1903) en Josef Kořenský (1847-1938). De eerste twee heren waren

avonturiers die langere tijd als militaire artsen in Nederlands-Indische dienst waren.

Czurda studeerde medicijnen in Praag en vertrok vrij direct na zijn afstuderen in 1876 naar Oost-Indië, waar hij als arts diende bij het KNIL in Batavia, op Sumatra en tenslotte op Celebes. In 1883 keerde hij kort terug naar Bohemen, maar kon er niet meer aarden en vertrok opnieuw naar Java, waar hij op 2 december 1886 stierf in Cheribon. Hij was bevriend met de oriëntalist Vojta Náprstek (1826-1894) en verzamelde met name in Celebes actief etnografische objecten die hij in 1883 aan het Nationaal Museum in Praag schonk. Deze vormen als ‘de collectie Czurda’ nu een belangrijk deel van de oriëntalische collectie van het Tsjechische Nationale Museum respectievelijk van het *Museum für Völkerkunde* in Wenen. Vooral tijdens zijn verblijf in Europa in 1882/3 schreef hij korte berichten in de pers over zijn ervaringen in Nederlands-Indië.¹

Ook Pavel Durdík studeerde medicijnen in Praag. Als overtuigd slavofiel ging hij na zijn studie in 1868 naar Rusland, waar hij enige tijd als arts fungeerde. Na zijn terugkomst in Bohemen besloot hij in 1877 om in dienst van het KNIL te gaan als militair arts. Als zodanig diende hij eerst twee maanden in Batavia en vervolgens in Sumatra en Atjeh. Zijn ervaringen tijdens de Atjehoorlogen gaven hem een kritische blik op de koloniale situatie en in zijn brieven aan Vojta Náprstek uitte hij zijn sympathie voor de inboorlingen die tegen de Nederlanders streden. In 1883 liet Durdík zich om gezondheidsredenen invalide verklaren (tijdens de Atjehoorlog had hij zware malaria opgelopen, waarvoor hij in 1879 ter genezing naar Fort de Kock was gestuurd) en keerde terug naar Praag. Op 16 augustus 1903 stierf hij op bezoek bij een vriend in Jaroměř. Hij publiceerde zijn ervaringen als militair arts in verschillende artikelen en in vijf boeken.

De derde auteur, Josef Kořenský, volgde na het gymnasium een lerarenopleiding in Praag. Als freelance-medewerker van de krant *Národní listy* (Nationale Bladen) en van het Nationaal Museum kon hij zijn natuurwetenschappelijke interesses uitleven. Hij werkte vanaf 1887 als leraar geografie en natuurwetenschappen in Litomyšl en Smíchov (sinds 1922 een deel van Praag). Zijn werkzaamheden onderbrak hij regelmatig om kortere of langere reizen te maken, waarvan hij steeds in publicaties verslag legde. In 1893 en 1901 maakte hij wereldreizen, waarbij hij ook Nederlands-Indië bezocht en zijn ervaringen optekende.² In 1938 stierf hij in zijn woning in Praag.

Naast deze egodocumenten kwamen er een paar jeugdboeken met Oost-Indische thematiek uit. In 1882 vertaalde de aardrijkskundeleraar Josef Krejčí (1844-1929) een boekje van de Duitse predikant W.O. von Horn (pseudoniem van Friedrich Wilhelm Oertel, 1798-1867) onder de titel *Cesta do východní Indie* (Een reis naar Oost-Indië). Rond 1890 kwam een tweede jeugdroman uit, *Obležená tvrz, povídka z ostrovů východní Indie* (De belegerde vesting, een verhaal van de eilanden van Oost-Indië) geschreven door een verder onbekende auteur Václav Svoboda. In de twintigste eeuw sloten vertalingen van de jeugdromans van Johan Fabricius op deze twee verhalen aan. Hierover dadelijk meer.

De eerste Tsjechoslowaken kwamen dus al eind negentiende eeuw naar Nederlands-Indië. Maar regelmatige contacten kwamen pas in de jaren '20 van de twintigste eeuw tot stand en deze hadden een vaak economische context. Daarvan getuigt de studie *Holandská východní Indie* (Nederlands Oost-Indië) van de advocaat en reiziger Rudolf Cicvárek (1860-1950) die in 1929 in de geografische serie *Země a lidé* (De aarde en de mensen) in drie kloeki delen met in totaal ruim 850 bladzijden uitkwam. De auteur had het Verre Oosten uit eigen ervaring goed leren kennen. In 1902 was hij naar Rusland gegaan om zich vervolgens in 1908 in Sjanghai te vestigen. In China begon hij koffie- en kokosplantages. Tussen 1914 en 1920 was hij bezitter van soortgelijke plantages op Java, en tenslotte had hij op Borneo en Java een groothandelsfirma in tropisch hout. In 1925 keerde hij terug naar Tsjechoslowakije, waar hij in 1927 lid werd van het Oriëntaal Instituut in Praag.³ In het kader daarvan maakte hij in 1929 veel propaganda voor de emigratie van landlozen, met name uit de Karpaten-Oekraïne, naar Nieuw-Guinea. Deze plannen trokken de aandacht van Nederlands-Indische kranten, maar uiteindelijk kwam er niets uit voort, vooral als gevolg van de grote crisis.

De plannen en ook de beschrijving van Nederlands-Indië hadden wel effect bij wellicht de meest vooruitstrevende ondernemer van Tsjechoslowakije, Tomáš Bat'a (1876-1932), die op zoek was naar goedkope grondstoffen. Zijn ideeën werden door zijn halfbroer Jan A. Bat'a (1898-1965) uitgevoerd die uiteindelijk een schoenenfabriek op Java zou bouwen die nog steeds bestaat.

De aanwezigheid van het modernste Tsjechoslowaakse concern in Nederlands-Indië bracht het gebied onder de aandacht van het Tsjechoslowaakse publiek. Dit werd ook in vertalingen weerspiegeld. Internationaal is de bekendste Nederlandstalige auteur die over Indische thematiek heeft geschreven Multatuli (Eduard Douwes Dekker, 1820-1887). Er verscheen

in 1900 een Tsjechische recensie van de Duitse vertaling van de *Max Havelaar* door Wilhem Spohr uit 1899.⁴ Multatuli wordt hierin vergeleken met Ibsen en Nietzsche en verreweg de grootste Nederlandse auteur genoemd. Multatuli's vlammeende aanklacht van de wantoestanden in Nederlands-Indië werd in 1919 tijdens een begrotingsdebat in het Tsjechoslowaakse parlement aangehaald. Tot een Tsjechische uitgave van de *Max Havelaar* kwam het echter pas in 1947, in een zeer bloemrijke, veel gelezen en goed verkochte vertaling, die later in een correctere en herziene versie (in feite een nieuwe vertaling) in 1974 zou verschijnen.⁵ In de jaren twintig werd in opdracht van het Tsjechoslowaakse Rode Kruis een vertaling van de episode over Saïdja en Adinda gemaakt. Deze was bedoeld voor de met het Rode Kruis gelieerde jeugdorganisaties en beleefde in korte tijd drie drukken.⁶

Voor het Tsjechische lezerspubliek waren de belangrijkste 'Indische' schrijvers echter Madelon Székely-Lulofs (1899-1958) en Johan Fabricius (1899-1981). Van Székely-Lulofs werden in de jaren '30 drie Indische romans vertaald, *Rubber* in 1935, *Koelie* in 1937 en *De hongertocht* in 1939. Deze boeken werden vertaald door de destijds belangrijkste literair vertaalster voor het Nederlands, Lída Faltová (1890-1944). Alle drie de romans beleefden herdrukken, *Rubber* zelfs vijf. Na de oorlog kwamen er in 1946 nog twee Indische romans van haar uit, *De andere wereld* en *Het laatste bedrijf*. Ook de roman *Van oerwoud tot plantage* van haar man László Székely werd vertaald. Székely-Lulofs is daarmee een van de meest vertaalde Nederlandstalige auteurs.

Van Fabricius kwam voor de oorlog vooral niet-Indisch werk uit. Tot op zekere hoogte is Indische thematiek wel aanwezig in zijn *De scheepsjongens van Bontekoe* dat in 1935 voor het eerst in het Tsjechisch verscheen als *Plavčci kapitána Bontekoea* in een vertaling van Faltová. Met liefst acht drukken (de laatste zelfs nog in 2010!) en in totaal bijna driekwart miljoen exemplaren is dit boek vermoedelijk het meest door Tsjechen in vertaling gelezen Nederlandse boek. Fabricius' Indische romans beleefden in het Tsjechisch vlak na Wereldoorlog II hun bloeitijd. De problemen in de kolonie, de moeizame weg naar de onafhankelijkheid en de politieke acties stonden duidelijk in de belangstelling van de Tsjechen. Zo kwamen kort na elkaar *Nacht over Java* (1947), *Eiland der demonen* (1947) en *Halfbloed* (1948) uit.

Het werk van Székely-Lulofs en Fabricius was echter lang niet het enige dat werd vertaald. Zo werd van Hendrik de Leeuw (geb. 1891) in 1934 een verzameling Javaanse legenden uitgebracht door de Praagse uit-

gever Julius Albert. De koloniale roman *Vrouwen naar Jacatra* van Ary den Hertog (1889-1958) kwam in 1944 in een vertaling van Faltová uit. Kennelijk sprak vooral de thematiek van vrouwen in een tropische omgeving en van halfbloeden de Tsjechen aan, want in 1946 werd een vertaling van Simon Frankes (1880-1957) *Njai Sarina* uitgebracht. Daarnaast was de romantiek van de voor Tsjechen onbekende zee van belang. In combinatie met Indische thematiek speelt dit een rol in Klaas van der Geests *Tsal waerachtig wel gaen* dat in het Tsjechisch met de voor Tsjechen veel duidelijkere titel *Plujeme do Indie* (We varen naar Indië) in 1946 uitkwam. Na de communistische machtsovername in februari 1948 werden er geen nieuwe romans met Indische thematiek meer vertaald.

Emigratie naar Nederlands-Indië

Emigratie naar Nederlands-Indië vanuit Tsjechoslowakije was verre van eenvoudig. Na een lange reis naar een zeehaven met verbindingen met het gebied, meestal Rotterdam, moest een kostbare zeereis worden betaald. Elke Nederlander en buitenlander die niet was geboren in Nederlands Oost-Indië uit ingezeten ouders, diende bij aankomst een vergunning tot ontscheping, de *Toelatingskaart* aan te vragen. Buitenlanders betaalden daarvoor het toen hoge bedrag van 25 gulden. Bij gezinnen betaalde alleen de man de toeslag, de echtgenote en minderjarige kinderen waren vrijgesteld. Op basis van deze *Toelatingskaart* werd dan een verblijfsvergunning voor twee jaar verstrekt met de mogelijkheid van verlenging tot ten hoogste negen jaar. Na verstrijken van die termijn moest opnieuw een immigratievergunning worden betaald. Het bedrag werd in de jaren '20 naar 100 gulden verhoogd, begin jaren '30 zelfs naar 150 gulden.⁷ Volgens de interpretatie van het Tsjechoslowaakse Ministerie van Buitenlandse Zaken hadden de Nederlandse autoriteiten met deze verhoging van het vergunningsbedrag alleen financieel gewin op het oog en ging het niet om beperking van het aantal nieuwe buitenlandse werknemers.⁸

Net als tegenwoordig bestonden er malafide firma's die aan 'arbeidsbemiddeling' deden. Zo werden Tsjechoslowaken gewaarschuwd om geen gebruik te maken van de diensten van het *Algemeen Informatie Bureau* in Den Haag dat onder de belofte van werkbemiddeling allerlei toeslagen en voorschotten liet betalen zonder de gedane belofte na te komen. In het jaar 1931 was het voor Tsjechoslowaken absoluut onmogelijk om in Nederlands-Indië werk te vinden.⁹ De diplomaten waar-

schuwden ook voor bureaus die beloofden om werkzoekenden gratis naar Nederlands-Indië te vervoeren.¹⁰

De belangrijkste stad van Nederlands-Indië was Soerabaja op Java. Alle belangrijke landen hadden hier een consulaat-generaal. Het tweede centrum van Java was de hoofdstad Batavia, omdat daar vrijwel het gehele Nederlandse bestuur was gehuisvest. Daarom waren er ook daar veel buitenlandse consulaten. Tsjechoslowakije richtte wegens het toenemende aantal emigranten naar de kolonie en de eveneens groeiende handelsbelangen in 1924 een consulaat in Batavia op. Tot 1934 ging het om een honorair consulaat dat werd uitgeoefend door vennoten van de firma Geo Wehry & Co. Deze in 1862 opgerichte firma had een imposant hoofdkantoor aan de Gedempte Leeuwinnegracht in Batavia (nu Jalan Kunir No. 2, Tamansari, Kota Jakarta Barat), praktisch gelegen vlakbij het station van Batavia, en behoorde tot de vijf belangrijkste handelshuizen van de kolonie.¹¹ De functie van honorair consul werd uitgeoefend door Dirk Lageman in 1924 en in de jaren 1925-1934 door Karel Hendrik Raaben (geb. 1894), directeur en vennoot van Geo Wehry & Co., in het kantoor van de firma. Tot de competentie van het consulaat behoorde heel Nederlands-Indië. De belangrijkste activiteit was hulpverlening aan Tsjechoslowaakse emigranten. Vanaf het begin was de Tsjechische ambtenaar van het Praagse ministerie Antonín Veselý op het consulaat aangesteld voor de praktische zaken.¹²

In de jaren '30 namen de economische betrekkingen tussen Tsjechoslowakije en de kolonie aanzienlijk toe. Als gevolg daarvan werd in 1934 werd ing. Rudolf Staněk (†1947) als honorair consul aangesteld. Staněk, oorspronkelijk chemicus, was uitstekend voor zijn taak berekend, omdat hij behalve Tsjechisch ook vloeiend Nederlands, Duits, Maleis en Javaans sprak. Hij was de eerste Tsjech in deze functie. Twee jaar later benoemde de Tsjechoslowaakse regering nog een honorair consul in Semarang, Johan Christiaan van Waveren, directeur van de Nederlandsch-Indische Handelsbank aldaar. Tot zijn ambtsterrein behoorden de gebieden Midden-Java, Oost-Java, Celebes, Residentie Molukken, Menado, Timor en afhankelijke gebieden - het eiland Bali en Lombok. Hij kreeg echter geen *exequatur*, zodat hij nimmer echt in functie kwam.¹³

Kantoor van Geo Wehry, Gedempte Leeuwinnegracht, Batavia, 1930

Hoewel de Duitse autoriteiten na de opdeling en bezetting van Tsjechoslowakije aan alle staten officieel opheffing van de Tsjechoslowaakse vertegenwoordigingen en overdracht van de archieven aan de Duitse vertegenwoordigingen eiste, weigerde Staněk dit te doen. Hij vond daarbij de Nederlands-Indische autoriteiten aan zijn zijde. Het consulaat ging daarom in 1938 officieel over naar de regering in ballingschap in Londen en werd pas met de Japanse bezetting in 1941 formeel opgeheven. Staněk werd met zijn echtgenote geïnterneerd. Zijn vrouw overleefde de Jappenkampen niet, Staněk zelf stierf in 1947 als gevolg van in het kamp opgelopen cholera.¹⁴

De emigranten

De Nederlands-Indische autoriteiten waren vooral geïnteresseerd in de werving van ingenieurs met specialisaties waarin het moederland weinig mensen opleidde, zoals de mijnbouw, aanleg van spoorlijnen in bergge-

bieden, chemische industrie. Dit probleem werd in de kolonie al voor de Eerste Wereldoorlog bediscussieerd.¹⁵ De eerste ingenieurs kwamen in de jaren '20 naar Nederlands-Indië. In 1930 waren er rond de 80 Tsjechoslowaken in de kolonie in verschillende braches werkzaam, variërend van werk bij suikerfabrieken, in staatsdienst, bij de stoomvaart, in de mijnbouw, op plantages, in een betonbouwmaatschappij, of als musici. Een persoon was eigenaar van drie hotels, een ander had een bedrijfje dat films uitleende¹⁶ en tenslotte brachten drie Tsjechen het tot hoofden van belangrijke diensten.¹⁷

Vrouwelijke emigranten waren zeldzaam, de bekendste onder hen was Růžena Charlotte Urbanová geb. Milfaitová (1905-1978). Zij werd geboren als Růžena Marie Milfaitová in 1888 in het kleine stadje Pavlíkov dichtbij Praag. Na haar eerste huwelijk met de ingenieur Holub begon zij in 1910 rond te reizen. Ze leefde een tijdje in Parijs en verwierf het Franse staatsburgerschap. Volgens Tsjechische bronnen¹⁸ bezocht zij in de jaren '20 met haar tweede man, de Nederlandse plantage-eigenaar Urban Nederlands-Indië.¹⁹ In 1938 begaf zij zich als freelance journaliste op een wereldreis en bezocht daarbij Nederlands-Indië, waar zij door verschillende kranten werd geïnterviewd op weg naar de Nieuwe Hebriden. Tijdens haar reizen door de archipel werd ze verrast door de Japanse invasie en werd in 1943 in een Jappenkamp geïnterneerd. In 1947 werd zij gerepatriëerd naar Tsjechoslowakije, waar zij in het tijdschrift *Svět v obrazech* (De wereld in beelden) haar Indische ervaringen beschreef. Na de oorlog ging zij terug naar Nederland, waar ze in 1978 in Den Haag stierf. Haar verzameling volkskundige artefacten uit Indonesië werd in 1952 aan de collectie van het Nationaal Museum toegevoegd.²⁰

De crisis van eind jaren '20 veranderde de situatie voor potentiële emigranten. Zo gaf de pers in Batavia aan het eind van het jaar 1930 informatie over beperking van de uitzending van werkkrachten naar Nederlands Oost-Indië door het Ministerie van Koloniën in Den Haag. Eerder geplande uitzending van mijningenieurs werd zelfs gestopt tot 'na heropleving van de economie', met uitzondering van paleontologen voor de mijndienst, omdat slechts weinig Nederlanders dit vak studeerden. Buitenlanders werden uitsluitend in geval van dringende noodzaak naar Indië uitgezonden. Dat was bijvoorbeeld het geval met bosbouwers - in dit geval Scandinaviërs, Finnen, Duitsers en Oostenrijkers.

De crisis had een vergelijkbaar effect op de private sector. Eind 1939 ontsloegen de suikerfabrieken op Java, bezitters van rubberplantages en plantages van andere koloniale produkten veel vaklui onder de Europese

werknemers. Omdat wegens teruglopende belangstelling voor transport enkele boten van stoomvaartmaatschappijen werden stilgelegd, kwam het ook in deze sector tot ontslag of tijdelijke verlaging van het aantal werknemers.

Verschillende firma's maakten gebruik van de crisis om de arbeidsvoorwaarden voor Europese werknemers minder riant te maken. De verslechterde situatie was vooral goed zichtbaar in de rapporten van plaatselijke arbeidsbureaus die onder normale omstandigheden helemaal geen Europese cliënten zouden hebben. Tijdens de crisis registreerden zich hier veel Europese ingenieurs, chemici, verkoopmedewerkers of agrarische medewerkers van de plantages.

De Tsjechoslowaakse autoriteiten stelden vast dat zich onder de ontslagen werknemers ook drie Tsjechoslowaakse staatsburgers bevonden: een ingenieur machinebouw in Soerabaja, een handelsagent uit dezelfde stad en een handelsagent bij een exportfirma in Medan op Sumatra. Personen die op goed geluk naar Nederlands-Indië waren gekomen zonder tevoren werkafspraken te hebben gemaakt, waren uiteraard bijzonder kwetsbaar. Dat was het geval van een Tsjechoslowaakse electromonteur die zonder tevoren afgesproken werk was aangekomen en na drie maanden vruchteloos werk zoeken zijn financiële reserves volledig had opgebruikt.²¹ De Tsjechoslowaakse diplomaten vroegen daarom aan het Ministerie in Praag om bekend te maken dat de kans om in Nederlands-Indië werk te vinden nihil was en om te verhinderen dat Tsjechoslowaken zonder contract naar de kolonie zouden afreizen.²²

Sommigen hadden meer succes. Zo leefden er in de stad Bandjar (nu een deel van Jakarta) Tsjechoslowaken als de bouwkundig ingenieur W.L. Procházka die in de jaren 1913-1921 op Java verschillende tramlijnen aanlegde. Later was hij tot 1932 als hoofdinspecteur stoom- en tramwezen op Java werkzaam.²³ Een andere Procházka, eveneens ingenieur, was vertegenwoordiger van de Praagse machinebouwfabriek Breitfeld & Daněk.²⁴ In Batavia leefden voorts nog de chemicus dr. Kratochvíl en de ingenieur in het suikerbedrijf Hess. In Modjokerto op West-Java leefde de Tsjechische banketbakker Václav Reichert. Hij vervaardigde gebakjes en suikerwerk dat hij verpakte met het opschrift *Praha*. Tsjechisch ingenieurs waren gewild: de heer Erwin Kozlíček werkte in Batavia sinds 1927 als klerk bij de Britse firma Goodrych die de grootste rubberplantage op Java bezat.²⁵ Op drie personen willen we iets dieper ingaan, omdat zij belangrijke posities binnen de Nederlands-Indische maatschappij verwierven.

De musicus Joza Šrogl

De reeds genoemde wereldreiziger Kořenský vermeldde dat hij op Java een Tsjechische concertmeester tegen was gekomen die aldaar ‘directeur van de opera in Batavia’ was.²⁶ Het gaat om de violist en kapelmeester Joza Šrogl (1861-1924). Šrogl werd geboren in het plaatsje Hořovice op ongeveer 50 km ten zuidwesten van Praag. Na zijn studie bij het conservatorium in Praag in 1884-1886 werd hij hulpviolist bij het Nationale Theater. In 1888 vertrok hij naar Havana in Cuba, waar hij docent bij het conservatorium en dirigent van de opera werd. Van hieruit maakte hij concertreizen naar Astrakan in Rusland, China, Singapore, Japan, Siberië en Ceylon. Hij speelde hier werk van de beroemde Tsjechische componisten Bedřich Smetana en Antonín Dvořák.

Nederlands-Indië werd zijn tweede thuis toen hij in 1894 begon te werken in Batavia (het huidige Jakarta) als dirigent van de *Maatschappij voor Toonkunst Aurora*, destijds het hart van het muziekleven in de koloniale hoofdstad. Deze functie zou hij met een korte onderbreking in 1895/6, toen hij wegens familie-omstandigheden terugging naar Europa, tot 1910 bekleden. Waarom hij in 1910 als dirigent aftrad, is onduidelijk. Vanaf 1903 is in de lokale pers toenemende kritiek waar te nemen dat hij het goede vioolspel monopoliseerde. Tijdens zijn leiderschap van Aurora liet hij de kolonie kennismaken met destijds moderne componisten als de Tsjechen Dvořák, Smetana en Fibich, maar ook met Grieg en Saint-Saëns. Al in 1911 werd hij node gemist en werd er openlijk gezegd ‘O Heer, geef ons Joza Šrogl weer...’²⁷

Šrogl was in de periode 1910-1919 terug in Tsjechië, waar hij bij zijn broer, de bosbouwingenieur Karel Šrogl (1860-1938) in het Moravische plaatsje Račice verbleef en zich wijdde aan het bestuderen van muziekstukken voor viool. In 1920 keerde hij terug naar Batavia waar hij tot aan zijn plotselinge dood op 18 januari 1924 actief was als privaattoecantant viool en als violist. Naast zijn muzikale werk was hij ook een enthousiast verzamelaar. Hij verzamelde natuurproducten, oude muziekinstrumenten, volkskundige oudheden en postzegels. Šrogl ligt in Weltevreden begraven.²⁸ Nog in de jaren '30 maakten zijn leerlingen er reclame mee dat hij hun les had gegeven en werd er weemoedig teruggedacht aan de jaren dat hij leiding aan Toonkunst Aurora gaf.²⁹

Lothar Schmid

Zoals al vermeld had Nederland gespecialiseerde ingenieurs nodig om de industrie in de kolonie te helpen opbouwen. Bij de Technische Hogeschool in Delft (de huidige Technische Universiteit Delft) werden wel ingenieurs en ambtenaren voor Nederlands-Indië opgeleid. Maar vooral voor de mijnbouw en het stoomwezen waren er onvoldoende gespecialiseerde ingenieurs die bereid waren om in de koloniën te werken. In diezelfde periode werd immers de mijnbouw in Limburg uitgebouwd, waar veelal hogere salarissen werden betaald dan door het Ministerie van Koloniën werden geboden.

Via de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigingen werd daarom actief geworven, met name in steden waar technische universiteiten waren gevestigd. Op deze manier kwam de pas afgestudeerde ingenieur Lothar Alfons Schmid (1892-1972) na een korte bijscholing in Delft in 1922 met het SS Vondel in Batavia aan. Hij werd naar de buitengewesten uitgezonden om daar de aanwezige stoommachines te controleren. Omdat hij al spoedig Nederlands leerde en bereid was om naar de meest afgelegen gebieden te reizen, verkreeg hij in 1928 de Nederlandse nationaliteit en werd waarnemend hoofd Veiligheidstoezicht om het in 1930 tot de functie van Chef Veiligheidstoezicht voor de gehele kolonie te brengen.

Hij kocht een grote villa in Weltevreden (nu de wijk Jakarta Pusat). Ambtenaren hadden de keuze om of jaarlijks met verlof te gaan in de kolonie, of éénmaal per acht jaar maximaal één jaar met groot verlof en behoud van salaris in Europa op verlof te gaan. Schmid deed het laatste, ging in juli 1929 naar Tsjechoslowakije en trouwde daar. Hij kwam in 1930 met zijn vrouw in Batavia terug.

In 1942 kreeg Schmid kreeg het aanbod van de regering van het Protektorat Böhmen und Mähren om als burger van deze staat buiten het kamp te blijven en te worden gerepatrieerd naar het vaderland.³⁰ Schmid weigerde dit en had tot het einde van de kamptijd verzwaarde omstandigheden. Na de oorlog werd hij wederom hoofd veiligheidstoezicht en kreeg mede wegens zijn standvastige opstelling bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de dienst Veiligheidstoezicht het Officierskruis van de Orde van Oranje-Nassau.³¹ De hele familie (er waren inmiddels drie dochters) overleefde alle kampen en werd in 1951 naar Nederland gerepatrieerd, waar Schmid vervolgens tot zijn pensioen veiligheidsinspecteur was bij het Gemeentelijk Vervoerbedrijf van Amsterdam (familiearchief Schmid).

L. Schmid krijgt de Orde van Oranje-Nassau, Batavia, 1947

Vincent Schmidt

Niet alleen de overheid had problemen met het vinden van geschikt technisch personeel. Dat gold evenzeer voor de particuliere sector, zeker buiten Java. Zo kwam een andere Tsjechische Schmidt (geen familie), ir. Vincent Josef Karel Schmidt (1895-1976) in 1921 naar Sumatra om daar voor de afdeling ‘overjarige cultures’ van de Deli Maatschappij in Medan te gaan werken, alwaar hij het al spoedig tot inspecteur bracht. Na terugkomst werkte hij als inspecteur bij de in 1927 door de Deli Maatschappij opgerichte Sawit Sebrang Fabriek, een fabriek die volgens zijn ontwerptekeningen door de Machinefabriek Stork in Hengelo geleverd

was. Na de ingebruikname in 1929 ging hij op groot verlof. Na terugkomst werkte hij weer als inspecteur van de afdeling overjarige cultures.

Bij de bezetting van Sumatra in 1942 moest Schmidt, omdat hij anders dan zijn naamgenoot géén Nederlandse nationaliteit had, buiten de kampen blijven, ook al weigerde hij zich te registreren als onderdaan van het Protectoraat. Hij maakte daarvan gebruik om zich tijdens de oorlog actief tegen de Japanners te verzetten en hulp te bieden aan andere Europeanen. Hiervoor kreeg hij in 1950 de Verzetsster Oost-Azië 1942-1945 toegekend.³² Na de oorlog werd hij in 1952 tot directeur van het AVROS-proefstation benoemd, dat onderzoek deed naar veredelde palmolie. In 1961 werd ook hij gerepatriëerd en stierf in 1976 in Nederland.³³

De firma Bat'a

De meest diepgaande Tsjechische sporen in Indonesië zijn achtergelaten door de Tsjechoslowaakse schoenenfabrikant Bat'a. De familie Bat'a bezat een schoenmakerij die in 1900 naar Zlín werd verhuisd, waar Tomáš Bat'a (1876-1932) in 1905 een moderne fabriek opzette. In de Eerste Wereldoorlog wist de firma grote contracten voor het leger te verwerven. Door in de moeilijke jaren van vlak na de oorlog een systeem van kortingen en uitverkoop op te zetten, verwierf Bat'a allengs een overheersende positie op de Tsjechoslowaakse markt. Na 1923 begon de firma te expanderen, eerst naar Europa en eind jaren '20 ook naar overzee.

De leiding van de firma vroeg in 1928 aan het Tsjechoslowaakse consulaat in Batavia om informatie over afzetmogelijkheden op de plaatselijke markt. Omdat de koloniale douanediens de oorsprong van geïmporteerde producten registreerde onder de havens van waaruit ze naar de kolonie waren geëxporteerd, waren de aanwezige gegevens nietszeggend. Zo kwamen goederen van Tsjechoslowaaks fabrikaat meestal formeel uit Duitsland en Nederland. Naar schatting van het consulaat was nog geen 3% van de totale hoeveelheid geïmporteerde schoeisel uit Tsjechoslowakije afkomstig.

Ook informatie over de omvang van plaatselijke productie was incompleet, voor zover bekend was er in het geheel geen machinale productie. Verder informeerde het consulaat de firma Bat'a dat voor activiteit op de Nederlands-Indische markt een goede verkoopvertegenwoordiging onontbeerlijk was. Destijds werd er al wel schoeisel van Bat'a

verkocht, zij het door één enkele lokale firma die ook zelf schoenen maakte. Het consulaat deed de aanbeveling om afgezien van de bestaande vertegenwoordiging in Batavia ook winkels te openen in Soerabaja, Bandoeng, Semarang en in Medan op Sumatra, waar speciaal schoeisel voor plantagewerkers zou kunnen worden afgezet.

Het consulaat was van mening dat er grote interesse voor Tsjechoslowaakse schoenen zou kunnen zijn, omdat die qua prijs met de lokale industrie kon concurreren. De firma zou wel rekening moeten houden met enkele speciale kwesties, zoals bijvoorbeeld dat de voeten van de inheemse bevolking de neiging hadden enigszins scheef af te lopen en dat hun schoeisel daarom bij de tenen erg laag was. Ook de voetrug was lager dan bij Europeanen.³⁴

Nog vóór de officiële komst van Bat'a werd in 1929 de naamloze vennootschap N.V.I. Schoenhandel Mij Bata met werkterrein Nederlands-Indië opgericht, die in Batavia vertegenwoordigd werd door het advocatenkantoor Stern & Maclaine Pont.³⁵ In 1930 kwam de heer Hitzský van de afdeling export van de centrale in Zlín in Batavia aan en huurde ruimten voor het toekomstige filiaal. In juli 1931 kwam Antonín Dusík als eerste filiaalleider aan. De eerste winkel, tevens centrale, ging nog diezelfde maand open en in augustus kwamen daar verkooppunten in Soerabaja, Malang en Bandoeng bij. Op 15 oktober 1931 begon de productie in het havenmagazijn in Tandjoeng Priok (nu Tanjung Priok in het district Jakarta Utara) onder de firmanaam PT Sepatu Bata. Een tweede verkoopfiliaal in Bandoeng werd geleid door Jaroslav A. Ruttner die tot aan de oorlog directeur zou zijn. De officiële vergunning werd in december 1931 afgegeven.³⁶

De omzet bleef echter achter bij de verwachtingen. De reden daarvan was dat de inheemse bevolking geen inkopen deed in de wijken waar de winkels stonden, terwijl de Europeanen niet genoeg kochten om een goede omzet te garanderen. Bat'a had zich echter ten doel gesteld om met name de inheemse bevolking als cliënte te winnen. Daarom werd een kleine en opzettelijk een beetje verwaarloosd uitziende winkel geopend in een lokale pasar in de Chinese wijk Glodok van Batavia. Dit bleek een schot in de roos. Inheemsen waren gewend om kwaliteitswaar bij de Chinezen te kopen, de winkel had slechts een fractie van de kosten van een winkel in de Europese wijken en een vele malen grotere omzet.

Jan A. Bat'a (1898-1965) reageerde op dit succes door snel meer winkels in pasars in de omgeving van Batavia te openen. Al op 20 januari 1932 werd een winkel in Tangerang (onderdeel van Bantam, West-Java)

geopend en andere op het eiland Java volgden spoedig. Tomáš Bat'a kwam zelf in maart 1932 naar Java poolshoogte nemen, bezocht enkele pasars, controleerde de prijzen bij Chinese winkeliers, kocht ook monsters en besloot om het eiland in twee rayons te verdelen, elk met tien winkels in pasars. Het toenmalige Tsjechoslowakije was qua oppervlakte vrijwel net zo groot als Java.³⁷ De consulaire medewerker Antonín Veselý beoordeelde deze stap als 'origineel' en de eerste in zijn soort, omdat alle firma's die zich bezighielden met de import van schoeisel tot dusverre uitsluitend gebruik hadden gemaakt van de diensten van lokale import-firma's. Als negatief puntje merkte hij op dat Chinese handelaars gewend waren om schoenen ook op krediet te verkopen, wat in de vestigingen van Bat'a niet mogelijk was.³⁸

Tomáš Bat'a bij vertrek uit Zlín o.a. naar Nederlands-Indië

De komst van Bat'a op de Indische markt wekte weerstand bij lokale winkeliers. Consul Staněk schreef aan Bat'a's hoofdkantoor in Zlín dat *De Telegraaf* een bericht had afgedrukt over klachten van plaatselijke winkeliers over de concurrentie van Bat'a op de Indische markt. Lokale

fabrikanten en winkeliers verdachten Bat'a van dumping.³⁹ Bat'a had in 1937 al 32 eigen winkels en nog eens rond de 60 franchisenemers.⁴⁰

Dit had uiteraard in crisistijd repercussies. De Nederlandse regering overwoog hoe zij de industrie in de kolonie kon ondersteunen. Een van de mogelijkheden leek het overbrengen van de textielindustrie vanuit Twente naar Nederlands-Indië. Daartoe organiseerde het Ministerie van Koloniën een serie voordrachten over investeringsmogelijkheden in de kolonie. In 1932 was het idee om ter plekke een schoenenfabriek te bouwen nog steeds actueel. De consulaire ambtenaar Veselý maakte erop attent dat dit bij de plaatselijke autoriteiten wél op instemming stuitte, omdat het werkgelegenheid bracht. Verder zag Veselý ook een concurrent van Bat'a ontstaan met de stichting van de maatschappij 'Nederlandsch-Indische Fabrikant' in Soerabaja, die als opdracht had om de industrialisatie van Nederlands-Indië actief aan te pakken.⁴¹

Het reeds vermelde bezoek van Tomáš Bat'a in Nederlands-Indië versterkte de indruk bij de lokale bevolking dat Bat'a van plan was om een fabriek te bouwen. Gedurende zijn rondreis verschenen er verschillende artikelen in de lokale pers met als toppunt een stuk in de *Java Bode* van 11 februari 1932 dat als vrijwel zeker vermeldde dat Bat'a een schoenenfabriek wilde bouwen, zodat de buitenlandse ondernemer wederom de lokale Nederlandse ondernemers te snel af was. Tijdens zijn rondreis vertelde Bat'a namelijk over zijn grootse plannen om de ongeschoeide bevolking van tropisch Azië te leren op schoenen te lopen.⁴²

Eerder waren er al berichten in de plaatselijke Nederlandse pers dat Bat'a overwoog om een rechtstreekse luchtverbinding Tsjechoslowakije-Nederlands-Indië in te stellen die dan vooral zijn eigen handelsdoeleinden zou dienen.⁴³ Bat'a trachtte inderdaad hierover een contract af te sluiten met de KLM, die dan een postluchtverbinding van Nederland naar Oost-Indië via Tsjechoslowakije zou kunnen onderhouden. De onderhandelingen liepen echter op niets uit en desgevraagd zei de leiding van de KLM van niets te weten.⁴⁴

In september 1932 landde er in Batavia een schip met een lading schoenen en meer dan 100 verkopers. Verder bevatte de lading technische hulpmiddelen voor de bestaande en nieuwe filialen. Op de retourvracht nam het schip stoffen voor Bat'a in Zlín mee. Dit bericht zorgde voor veel onrust onder de lokale schoenenproducenten en leerbewerkeren. Spoedig doken er berichten in de Nederlands-Indische pers op dat de genoemde kringen stappen wilden ondernemen om verdere expansie van Bat'a in Nederlands-Indië tegen te gaan. Het Tsjechoslowaaks consulaat infor-

meerde het concern hierover. Vanuit Zlín antwoordde men dat de lading van het schip bestemd was voor een nieuwe fabriek in Calcutta. Aangezien de inkoopafdeling van het concern voor de gebieden Maleisië en Nederlands-Indië zich in Malakka bevond, ging de boot ook naar de Indische havens om de noodzakelijke zaken aan boord te nemen.

De krantenberichten merkten op dat de schoenenimport uit Europa en speciaal die van de firma Bat'a voortdurend groeide. In 1928 werden er vanuit Europa in totaal 7.025 dozijn schoenen ingevoerd, in 1931 was dat al 11.302 dozijn schoenen, waarvan slechts 3.200 dozijn uit Nederland. In 1932 was het aantal meer dan verdubbeld tot 27.928 dozijn schoenen, waarvan Bat'a er 20.928 invoerde en slechts 3.150 uit Nederland kwamen.⁴⁵ In 1934 werd er in de kranten geschreven over een nieuwe campagne van Bat'a om de schoenenmarkt in het Verre Oosten te beheersen. Deze keer moest zijn campagne de Engelse schoenenhandel beperken. Het aantal schoenenwinkels van Bat'a groeide in Malakka van 20 naar 30, in China van 20 naar liefst 2.000, in Frans-Indochina van 16 naar 80, in Nederlands-Indië van 45 naar 80 en in Brits-Indië van 80 naar 200. Bovendien bestonden er plannen om twee fabrieken in Singapore en Sjanghai te openen.⁴⁶

Rudolf Staněk berichtte in maart 1937 dat in Indië uit Japan ingevoerde rubberschoenen het meest gebruikte type waren en dat daartegen niet te concurreren viel. Hij constateerde echter ook dat het concern Bat'a door een eigen fabriek te bouwen toch een zekere positie op de markt zou kunnen veroveren. De vertegenwoordigers van Bat'a waren echter niet alleen in rubber schoeisel geïnteresseerd, maar ook in de fabricage van leren schoenen, vooral van types die niet werden ingevoerd. Om die redenen werd de oprichting van een eigen leerlooierij overwogen.

De plaatselijke overheid had geen moeite met de bouw van een fabriek voor rubber schoeisel in Nederlands-Indië, maar maakte wel bezwaar tegen de oprichting van een leerlooierij die de lokale fabricage zou kunnen benadelen. Desniettemin was de Nederlands-Indische regering bereid om in kwestie van de fabricage van leren schoenen een gulden middenweg te bewandelen die beide partijen ten goede zou komen. Consul Staněk was van mening dat het grootste obstakel voor een fatsoenlijk compromis tussen de vertegenwoordigers van het concern Bat'a en de lokale overheid bij Bat'a gelegen was. De firma was wel een meesterlijk schoenenfabrikant, maar was niet bij machte om haar plannen en de geplande fabriek voldoende diplomatiek te presenteren. Dat was deels het gevolg van de onvoldoende talenkennis van de vertegenwoordigers van

Bat'a en van hun prioriteitenstelling. In plaats van eerst de onderhandelingen met de lokale autoriteiten over de toekomstplannen af te ronden, stak men alle energie in het zoeken naar een geschikt terrein voor de toekomstige fabriek. Consul Staněk achtte deze prioritering onjuist, omdat hij merkte dat het plaatselijke departement met de nodige verontrusting keek naar het steeds weer verschuiven van de onderhandelingen. De bagatellisering van deze problemen beschouwde hij als een zekere vorm van arrogantie die een toekomstige beslissing negatief zou kunnen beïnvloeden.⁴⁷

Begin 1937 maakte Jan Antonín Bat'a een vliegreis rond de wereld. Na afloop gaf hij een boek uit, waarin hij zijn indrukken beschreef van de door hem bezochte landen. Eén daarvan was de Nederlandse kolonie. Hij beschreef Java als volgt: *'Een prachtig land. Prachtig als kolonie en als land. Die Hollanders zijn kerels. Me dunkt dat ze een heel simpele manier van koloniseren hebben.'* De hoofdstad Batavia kwam hem allerm minst koloniaal voor. *'Dat is toch geen tropische kolonie. Net Rotterdam. Nu ja, misschien niet echt Rotterdam, daar groeien op die duinen met pijn en moeite alleen wat armzalige planten, terwijl de natuur hier overdadig groeit en bloeit.... kijk eens naar het plaatje van de ophaalbrug in OudBatavia. Dat is toch geen simpele Hollandse brug die men hierheen naar dit land op de evenaar heeft gebracht.'*⁴⁸

Uiteraard interesseerde het Jan A. Bat'a welke voorwaarden er voor de schoenenverkoop waren. *'Het klimaat is op Java dusdanig dat het voor veel mensen prettiger is om blootsvoets te gaan dan geschoeid, wat een ramp is voor de schoenmakers. Toch is schoeisel ook hier van belang voor de gezondheid, omdat op de hete aarde opgewarmde voeten gemakkelijk last krijgen van voetschimmel en daaruit weer ziektes voortkomen die onder verschillende namen bekend zijn. Maleise voeten, Chinese voeten of Siamese voeten. ... Daarom dragen alle ontwikkelde mensen ook in de tropen schoenen, om hun voeten te beschermen of al geïnfecteerde voeten te genezen, wat vooral een kwestie van tijd en voorkomen van nieuwe infectie is.'*⁴⁹

Natuurlijk vond Bat'a de handelsmogelijkheden het belangrijkste. *'Het interessantste is hier de handelsvrijheid. Daarin is men hier ronduit primitief. Stel je voor: iedereen die dat wil, kan een paar zaken nemen die in zijn tuin groeien, daarmee langs de weg gaan zitten, of van huis tot huis gaan en verkopen.'*⁵⁰ In 1937 werd deze Nederlandse kolonie een van Bat'a's belangrijkste afzetmarkten buiten Europa.⁵¹

In januari 1938 presenteerde de firma Bat'a haar productieplannen tot 1940 aan de lokale autoriteiten. Deze gaven hun toestemming onder voorwaarde dat Bat'a in de toekomstige fabriek 1000 lokale arbeiders zou aannemen. Het ging om de fabricage van rubberschoeisel en goedkope leren schoenen met een gemiddelde prijs van 80 cent tot 1 gulden.⁵² Het bericht dat de firma uiteindelijk in 1937 van de Nederlands-Indische regering toestemming had gekregen om een fabriek te bouwen, leidde tot een storm van protest van de lokale schoenverkopers en fabrikanten. Duizenden arbeiders leefden immers in de inheemse dorpen van de vervaardiging en verkoop van pantoffels en sandalen. Zij verkochten die aan de Chinese handelaars en die verkochten ze in de pasars weer door. Iedereen was bang dat zij hun werk zouden verliezen, zo gauw Bat'a zijn fabriek zou openen.⁵³

De firma kocht in februari 1938 een stuk grond van 360 hectare in het dorp Kalibata (nu deel van Jakarta Selatan) nabij Batavia. Naar het gebruikelijke model van Bat'a zouden op dit stuk grond behalve de fabriek ook woningen voor de werknemers komen.⁵⁴ Met de lokale producenten werd een compromis bereikt, doordat de nieuwe fabriek zich zou richten op de fabricage van linnen schoeisel met rubberzolen die tot dan toe vooral vanuit Japan werden ingevoerd. De productie daarvan werd door het departement toegejuicht. Verder kon de fabriek de goedkoopste leren schoenen maken in een kwaliteit die niet door de lokale ondernemers werd bereikt.

Ook voor Tsjechoslowakije was het ontstaan van deze fabriek voordelig, omdat dit assortiment niet vanuit Tsjechoslowakije werd ingevoerd in Nederlands-Indië.⁵⁵ In augustus berichtte de lokale pers over de spoedige start van de bouwwerkzaamheden aan de fabriek die eerder bescheiden afmetingen zou hebben. Het bouw materiaal kwam uit Nederlands-Indië, de machines uit Europa.⁵⁶ De bouw werd in 1939 voltooid en er werkten ongeveer 45 Tsjechen.⁵⁷ De fabriek is nog steeds in functie.

Schoenenproductie bij PT Sepatu Bata in Kali Bata, 1951

De catastrofe

Lang zouden de werknemers van Bat'a geen plezier hebben van hun nieuwe fabriek. In 1942 bezetten de Japanners Nederlands-Indië. Tsjechoslowaken in dienst van de Nederlands-Indische regering of particulieren met dubbele nationaliteit, zoals Lothar Schmid, kregen de keus om naar het Protectoraat te worden gerepatriëerd of in gevangenschap te gaan. Verreweg de meesten volgden het voorbeeld van het consulaat en kozen voor trouw aan het nieuwe vaderland en aan de regering in ballingschap in Londen.

Voor personen met alleen de Tsjechoslowaakse nationaliteit begon een tragikomedie. De Japanners wisten niet goed wat ze met deze Europeanen aan moesten. Ze mochten vrij blijven rondlopen, maar kregen wel een armband om met het opschrift 'Non-belligerente vijand'. Eventuele Nederlandse echtgenotes, zoals bijv. de vrouw van Václav Sykora en hun tweejarige zoontje, moesten toch naar het concentratiekamp. De fabriek werd ontmanteld en de machines werden naar Japan gestuurd en de 'non-

belligerente vijanden' trachtten zo goed en kwaad door huisvlijt schoeisel te maken, zoals dat ooit was gedaan door de inheemsen die door Bat'a waren beconcurrerd.

Na de oorlog kwam de Bersiap-periode. Veel Tsjechoslowaken die binnen of buiten de kampen hadden overleefd, kozen voor 'repatriëring' naar Nederland of vertrek naar Australië. De fabriek werd wisselend bezet door de Republikeinse troepen of het KNIL. Uiteindelijk won de Republiek. In 1965 werd de fabriek genationaliseerd. Václav Sykora moest blijven om de productie te waarborgen. In 1967 werd het eigendom echter aan Bat'a teruggegeven en kon de fabriek opnieuw beginnen. Tegenwoordig is de Indonesische fabriek voor 30% staatseigendom, heeft 2.300 arbeiders en produceert meer dan 5 miljoen paar schoenen per jaar.

Straatbeeld met winkel van Bat'a tijdens de Japanse bezetting

Conclusie

Het Tsjechische beeld van Nederlands-Indië werd gevormd door zowel egodocumenten van enkele medici en reizigers eind negentiende eeuw, als ook door vertalingen van 'Indische' literatuur uit de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw. Vooral het werk van Madelon Székely-Lulofs en van Johan Fabricius werd veel vertaald. Vlak na de bevrijding werd er in de paar democratische jaren tussen 1945 en 1948 relatief veel literatuur met Indische thematiek uitgegeven. Na 1948 was het zowel met naar Nederlands-Indië emigerende Tsjechen, als met vertaalde literatuur uit Nederlands-Indië gedaan.

De aanwezigheid van Tsjechen in Nederlands-Indië was niet bijzonder omvangrijk. Het betrof vooral ingenieurs die in staatsdienst of in dienst van grote firma's gingen. Hun kundigheid en het gebrek aan goedopgeleide en praktisch ingestelde technici maakte dat zij snel carrière konden maken. Daarnaast vormen Tsjechische bedrijven, bovenal het schoenenconcern Bat'a een belangrijk element. Ook hier won de kwaliteit, hoewel de lokale concurrentie er alles aan deed om expansie van Bat'a onmogelijk te maken.

Tijdens Wereldoorlog II waren de Japanners die in 1942 de kolonie bezetten, officieel bondgenoten van de Duitsers. Het Protectoraat Bohemen en Moravië was door het Duitse Rijk bezet. De Japanners beschouwden de in de kolonie werkzame Tsjechen als potentieel gevaarlijk, maar moest hen vrij laten. Alleen Tsjechen in Nederlands-Indische staatsdienst kregen de keus tussen het Protectoraat (en repatriëring) of concentratiekamp. Sommige Tsjechen die als 'Burger van het Protectoraat' buiten de kampen bleven, namen actief deel aan het verzet tegen de Japanse bezetter.

Bibliografie

- Anoniem 1919. *Handleiding ten dienste van de inlandsche bestuursambtenaren No. 10/J. Toelating en vestiging van Nederlanders en vreemdelingen in Nederlandsch-Indië / Pemimpin bagi Prijaji Boemipoetra. No. 10/J. Izin masoek dan bertempat doedoek Kepada Orang asing di Hindia-Belanda*. Batavia/Betawi: Landsdrukkerij/Pertjétakan goebnemèn.
- Bat'a, J.A. 1937. *Za obchodem kolem světa. Bat'ova letecká obchodní výprava kolem světa 6. I. - I. V. 1937* (Voor de handel rond de wereld. De handelsvliegreis van Bat'a rond de wereld, 6 januari - 1 mei 1937), Zlín: Tisk.
- Baudet, H. 1992. *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Cicvárek, R. 1929. Holandská východní Indie (Nederlands Oost-Indië). Praha, Unie (3 delen, serie Země a lidé, nrs. 85-87).
- Cribb, R.B. & Kahin, A. 2004. *Historical Dictionary of Indonesia*. Lanham (MD): Scarecrow Press.
- Durdík, P. 1893. *Pět let na Sumatře: vypravování vojenského lékaře* (Vijf jaar op Sumatra: verhalen van een militair arts). Praha, František Bačkovský.
- Durdík, P. 1894. *Příroda a zvířata na Sumatře: obrázky z horkých krajů* (Natuur en dieren op Sumatra: beelden uit de tropen). Praha, František Bačkovský.
- Durdík, P. 1897. *U lidžřoutů: obrázky z severní Sumatry* (Bij de menseneters: beelden uit Noord-Sumatra). Praha, František Bačkovský.
- Durdík, P. 1901. *Láska v tropech a u nás* (Liefde in de tropen en bij ons). Praha, Weinfurter.
- Durdík, P. 1902. *Manželství v tropech a u nás* (Het huwelijk in de tropen en bij ons). Praha, Weinfurter.
- Engelbrecht, W. 2011. 'Een strijder tegen het onrecht. De receptie van Multatuli in Tsjechië en Slowakije.' *Over Multatuli* 33, 66, 2-41.
- Fabricius, J. 1935. *Plavčíci kapitána Bontekoea*. Praha: Družstevní práce. (Vertaling door L. Faltová van *De scheepsjongens van Bontekoe*. Herdrukken in 1940, 1946, 1958, 1966, 1977, 1996 en 2010).

- Fabricsius, J. 1947 (=1946). *Noc nad Jávou*. Praha: Evropský literární klub. (Vertaling van *Als vogelen uit de hemel. Nacht over Java* door Hugo Běhounek en Donát Šajner).
- Fabricsius, J. 1947. *Ostrov démonů. Román*. Praha: Koriandr. (Vertaling van *Het eiland der demonen* door E. Kazdová).
- Fabricsius, J. 1948. *Z dvojí krve. Román z Indonésie*. Praha: Horizont (Vertaling van *Halfbloed* door M. Šimsová).
- Franke, Simon. 1946. *Sarina*. Praha: Topič. (Vertaling door R.J. Vonka van *Njai Sarina*).
- Geest, K. van der. 1946. *Plujeme do Indie*. Praha: Plzakovo nakladatelství. (Vertaling door M. Drápal van *Tsal waerachtig wel gaen*.)
- Hertog, A. den. 1944. *Ženy do Jacatry*. Praha: Evropský literární klub. (Vertaling door L. Faltová van *Vrouwen naar Jacatra*).
- Jonker, J. & Sluyterman, K. 2001. *At Home on the World Markets: Dutch International Trading Companies from the 16th Century Until the Present*. McGill-Queen's Press
- Kabela, M. 1993. *Holandsko a my* (Holland en wij). Haarlem: eigen uitgave.
- Kolář, M.T. 1892. 'Czurda, František.' *Ottův slovník naučný* (Otto's Encyclopedie), deel V (Č-Čechůvky). Praha: J. Otto, 844.
- Kořenský, J. 1894. *Cesta kolem světa I-II* (Reis om de wereld I-II). Praha, J. Otto.
- Kořenský, J. 1925. *Doma za mořem* (Thuis overzee), Praha: F. Topič.
- Krejčí, J. 1882. *Cesta do východní Indie* (Een reis naar Oost-Indië). Praha, M. Knapp.
- Krejčí, F.V. 1900. 'Multatuli.' *Rozhledy* 9, 9, 185-190.
- Kunt-Saptodewo, S. 2010. *Sulawesi and Beyond. The František Czurda Collection*. Wien, Museum für Völkerkunde.
- Leeuw, Hendrik de. 1943. *Ostrov radostného mládí. Kniha javánských bajek a pohádek*. Praha: Julius Albert (vertaling door B. Paličková van *Java Jungle Tales*).
- Lehár, B. 1960. *Dějiny Bat'ova koncernu* (Geschiedenis van het concern Bat'a). Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Multatuli 1926. *O věrné lásce Saïdjaha a Adindy. Vesnická povídka z Jávy*. Praha: Společnost Československého červeného kříže. (Herdrukken in 1927 en 1931; vertaling door J. Vesely van *Saïdja en Adinda*).

- Multatuli 1947. *Max Havelaar. Dražební řízení v holandské obchodní společnosti*. Praha: Svoboda (Vertaling door R.J. Vonka van *Max Havelaar*).
- Multatuli 1974. *Max Havelaar. Neboli Kávová burza Nizozemské obchodní společnosti*. Praha: Svoboda (Vertaling door M. Drápal van *Max Havelaar*).
- Pospíšilová, D. 2008. 'Indonéské sbírky Náprstkova muzea a jejich sběratelé.' (De Indonesische collecties van het Náprstek Museum en hun verzamelaars). In: Obuchová, L (ed.), *Krajané ve starém Orientu* (Landgenoten in de oude Oriënt). Praha, Česká orientalistická společnost, 74-91.
- Prokop, T. 1950. 'Urbanová, Růžena Charlotta.' *Nový slovník československých výtvarných umělců II*. 3e druk. Praha, Tvar, 627.
- Schmid, L.A. 1932. 'Het 80-jarige dienstjubileum van het veiligheidstoezicht.' *Koloniale Studiën: Tijdschrift van de Vereeniging voor studie van koloniaal-maatschappelijke vraagstukken* 16.1: 134-151.
- Sklenářová, S. 2010. *Diplomatické vztahy Československa a Nizozemska v letech 1918-1948 a jejich představitelé* (Diplomatieke betrekkingen tussen Tsjechoslowakije en Nederland in de jaren 1918-1948 en hun vertegenwoordigers). České Budějovice: Veduta.
- Sklenářová, S. 2010. 'Reakce Nizozemska na pronikání firmy Bat'a na jeho místní i koloniální trh mezi dvěma světovými válkami v kontextu mezinárodních hospodářských vztahů.' (Reactie van Nederland op het doordringen van de firma Bat'a op de lokale en koloniale markt in het Interbellum in de context van de internationale economische betrekkingen). *Dvacáté století* (De Twintigste Eeuw) 2010, 1, 125-137.
- Spaans, M., Azn. 2004. *De geest overwint. De Verzetsster Oost-Azië 1942-1945*. Doorn: Stichting Ellen de Bruijn-ter Deenge Memorial Fund.
- Svoboda, V. z.j. [ca. 1890]. *Obležená tvrz. Povídka z ostrovů východní Indie* (De belegerde vesting. Een verhaal van de eilanden van Oost-Indië). Praha, Rudolf Storch.
- Székely, L. 1946. *Veliký tuvan. Vypravování ze života plantážníka*. Praha: Práce (Vertaling door M. Šimsová van *Van oerwoud tot plantage*).
- Székely-Lulofs, M. 1935. *Guma klesá: román*. Praha: Evropský literární klub (Vertaling van *Rubber*, door L. Faltová; herdrukken in 1941, 1947, 1958, 1972 en 1994).

- Székely-Lulofs, M. 1937. *Kuli: román*. Praha: J.R. Vilímek. (Vertaling van *Koelie* door L. Faltová; herdruk in 1978).
- Székely-Lulofs, M. 1939. *Hladová výprava*. Praha: Družstevní práce. (Vertaling van *De hongertocht* door L. Faltová; herdruk in 1994).
- Székely-Lulofs, M. 1946. *Jiný svět*. Praha: Kvádr (Vertaling door M. Šimsová van *De andere wereld*.)
- Székely-Lulofs, M. 1946. *Poslední podnik, román* Šumperk: Bohumil Rozsypalek (Vertaling door M. Šimsová van *Het laatste bedrijf*).
- Šípek, Z. 1996. 'Vystěhovalectví do Afriky, Asie (bez území bývalého SSSR), Austrálie a Oceánie.' (Emigratie naar Afrika, Azië (zonder de gebieden van de voormalige USSR), Australië en Oceanië). *Češi v cizině* (Tsjechen in het buitenland) 9: 198-230.

Berichten in de Nederlands-Indische en Tsjechische pers

1887. 'Dr. František Czurda.' *Světobzor* (Wereldblik), 6 mei 1887 (Bericht over het overlijden van Czurda, tevens levensbericht)
1896. 'Jaarverslag van de Matschappij Toonkunst Aurora over 1895.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 25 januari 1896 (met o.a. veel informatie over de onderbreking van Šrógl's aanwezigheid in Batavia)
1896. 'Toonkunst te Batavia en haar directeur.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 28 februari 1896 (Over de herbenoeming van Joza Srogl in 1895).
1911. 'Ups en downs.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 18 februari 1911 (Terugverlangen naar de afgetreden dirigent Srogl onder het motto 'O Heer, roep Joza Srogl weer.')
1911. 'Een vraag en een antwoord.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 12 juni 1911 (Over de mogelijkheid om Duitse ingenieurs te werven, als Nederlandse ontbreken).
1916. 'Benoemingen enz. - Staatsspoorwegen op Java.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 4 maart 1916.
1920. 'Stadsnieuws. Joza Srogl.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 2 februari 1920 (Terugkomst van Šrógl)
1921. 'Besluitingen en benoemingen.' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 20 januari 1921 (Groot verlof voor ir. W.L. Prochazka na acht jaar dienst)

1922. 'Passagierslijst.' *De Tijd*, 28 april 1922 (Vertrek vanuit Amsterdam per SS Vondel).
1924. 'Overlijdensbericht Joza Srogl.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 21 januari 1924.
1926. 'Passagierslijst van het ss. Jan Pieterszoon Coen.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 23 februari 1926.
1927. 'Passagierslijst van het s.s. Derfflinger.' *De Indische Courant*, 3 december 1927.
1928. 'Civiel Departement.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 10 augustus 1928. (Verlening van het Nederlandschap).
1928. 'Personalialia.' *Algemeen Handelsblad*, 26 augustus 1928.
1928. 'Indische mutaties.' *De Telegraaf*, 11 november 1928. (Verlof L.A. Schmid per 1 juli 1929)
1929. 'Sumatra - Passagiers voor Deli.' *De Sumatra Post*, 31 januari 1929.
1929. 'Het kolonisatievraagstuk van Tsjechoslowakije.' *Algemeen Handelsblad*, 23 augustus 1929 (Uitgebreid verslag van de plannen van de heer Cicvárek).
1929. 'Tsjecho-Slovakije.' *Soerabaiasch Handelsblad*, 26 augustus 1929 (De heer Cicvárek bepleit volksplantingen van landloze Tsjechoslowaken in Nederlands Nieuw-Guinea)
1930. 'Scheepsberichten.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 23 april 1930. (Vertrek met vrouw vanuit Amsterdam per SS J.P. Coen)
1930. 'Onderwijs en lessen.' *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 24 juli 1930 (Reclame van O. Miseroy als ex-leerling van Joza Srögl)
1930. 'Personalialia.' *De Indische Courant*, 29 september 1930. (Benoeming hr. Prochazka tot hoofdinspecteur Staatspoorwegen).
1931. 'Vystěhovalecké rozhledy.' *Naše zahraničí* 12.
1931. 'Personalialia.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 24 november 1931.
1932. 'Nieuw vliegveld.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 23 januari 1932.
1932. 'Kunst en wetenschap. N. Gerharz.' *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 29 april 1932 (Over de eventuele terugkomst van Gerharz die wordt vergeleken met Srogl)
1932. 'Passagierslijst van het m.s. Indrapoera.' *De Sumatra Post*, 15 juni 1932.
1932. 'De plannen van Bat'a.' *De Indische Courant*, 23 september 1932.

1932. 'De plannen van Bat'a. Geen industrie in Indië.' *De Sumatra Post*, 24 september 1932.
1933. 'Op nieuwe oliefabriek op Sawit Sebrang.' *De Sumatra Post*, 11 januari 1933.
1933. 'Opnieuw Bata! Javanen moeten schoenen leeren dragen.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 14 maart 1933.
1933. 'De schoeninvoer in Ned.-Indië.' *Het Vaderland: Staat- en Letterkundig Nieuwsblad*, 20 juli 1933.
1934. 'Mutatie Deli Maatschappij.' *De Sumatra Post*, 19 februari 1934.
1934. 'Schoenenhandel in het Verre Oosten. Nieuwe campagne der Batafabrieken.' *Algemeen Handelsblad*, 14 augustus 1934.
1937. 'Bata concern. Oprichting van een verkoopmantelwerk.' *De Telegraaf*, 10 maart 1932.
1938. 'Bata-fabriek in Indië.' *De Telegraaf*, 18 januari 1938.
1938. 'Bata's Fabriek.' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 24 januari 1938.
1938. 'Bezwaren tegen een oprichting van een Bata-fabriek.' *Het Vaderland*, 28 januari 1938.
1938. 'Bata op Java.' *De Sumatra Post*, 15 februari 1938.
1938. 'Goedkeuring van de ontwerpen.' *De Indische courant*, 5 augustus 1938.
1939. 'Tsjecho-Slowaaksch consulaat.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 20 maart 1939 (Weigering van overdracht van het consulaat aan de Duitse autoriteiten)
1939. 'Een onderhoud met Mevr. R. Ch. Urban.' *De Indische Courant* 9 november 1939 (Plannen van Charlotta Urbanová om de Hebriden te bezoeken en verhaal over haar leven).
1940. 'De Tsjechoslovaken.' *Bataviaasch Nieuwsblad*, 13 november 1940 (Gelukstelegram in verband met de nationale feestdag op 28 oktober naar de regering in Londen met antwoord vandaar)
1947. 'Veiligheids-Toezicht 100 jaar.' *De locomotief. Semarangsch Handels- en Advertentieblad*, 2 december 1947.
1950. 'Verzetsster voor Ir. Schmidt en mevr. A.J. Woerkom-van der Wal.' *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 30 augustus 1950.
1952. 'Ir. V. Schmidt in nieuwe functie.' *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 8 januari 1952.

Archiefbronnen

Archiv Ministerstva zahraničních věcí v Praze (Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Praag) - in de tekst: AMZV.

Afdeling IV, karton 609, Konzulát Republiky československé v Batávii (Consulaat van de Tsjechoslowaakse Republiek in Batavia). Hieruit:

- Praag, 25-3-1937, č.j. 204/37. Rapport inzake de plannen van Bat'a.

Afdeling IV, karton 739, ČS konzulát v Batávii (Tsjechoslowaaks Consulaat in Batavia). Hieruit:

- Batavia, 3-4-1938, čj. 660/38. Reacties op de bouw van de fabriek van Bat'a.

Afdeling IV, karton 1080, Konzulát Republiky československé v Batávii (Consulaat van de Tsjechoslowaakse Republiek in Batavia). Hieruit:

- Batavia 15-8-1929, čj. 354/29. Rapport voor de firma Bat'a inzake mogelijkheden om op de Nederlands-Indische markt te infiltreren.
- Batavia, 21-1-1932, čj. 11/32, Rapport over de stappen van Bat'a inzake het inrichten van schoenenwinkels in lokale pasars.
- Batavia, 28-1-1932, čj. 91/32, Firma Bat'a in Nederlands-Oost-Indië.
- Batavia, 11-2-1932, čj. 124/32. Bericht over de rondreis van Bat'a en reacties van de lokale pers.
- Batavia, 16-10-1932, čj. 2069/32/što. Brief aangaande de verdenking van dumping.
- Batavia, 12-4-1937, čj. 21/37. Rapport over het dealernetwerk van Bat'a.

Afdeling V, karton 489, ČS velvyslanectví v Haagu (Tsjechoslowaakse ambassade te Den Haag). Hieruit:

- Batavia 30-9-1930, čj. 782/30, Emigratie - verhoging van de immigratiebetaling bij ontschepping in Nederlands Oost-Indië.
- Batavia 1-11-1930, čj. 832/30, Emigratieberichten - beperking van de uitzending van arbeidskrachten naar Nederlands Oost-Indië.
- Den Haag 23-11-1931, čj. 8713/31-JL/GK, Emigratie naar Nederlands-Indië.
- Obvodný sekretariát Republikánskej strany zemědělského a malorolnického ludu v Michalovciach, Michalovce 29-10-1932 (Districtssecretariaat van de Republikeinse partij van agrariërs en keuterboeren in Michalovce).
- Den Haag 3-11-1932, čj. 8367/32, Emigratie naar Nederlands-Indië.

Národní archiv v Praze (Nationaal Archief in Praag)

- Československý ústav zahraniční (ČÚZ), karton 53. Ongedateerd rapport over Nederlands-Indië.
- krant *Národní politika*, 19-2-1931, 'Češi na ostrově Jáva.' (Tsjechen op het eiland Java)

Nationaal archief, Commissariaat Indische Zaken.

- Inv. Nr. 2388, 1937-02-16 no. 15. Verslag van Ing. L.A. Schmid, Chef Veiligheidstoezicht

Particuliere collectie Schmid-Engelbrecht betreffende verblijf van Ir. Lothar A. Schmid in Nederlandsch-Indië 1924-1953.

Websites

www1 - DATABAZE KNIH, Životopis. JUDr. Rudolf Cicvárek

(Levensbeschrijving. Mr. Rudolf Cicvárek).

(<http://www.databazeknih.cz/zivotopis/rudolf-cicvarek-48249>) (Laatst geraadpleegd op 24 augustus 2014)

www2 - MĚSTYS PAVLÍKOV, Růžena Charlotta Urbanová.

(<http://www.pavlikov.cz/pavlikov-v-kostce/osobnosti/rchurbanova/>). (Laatst geraadpleegd op 24 augustus 2014)

www3 - GEMEENTE OLOVNICE, GEMEENTELIJKE WEBSITE, Seriál Po stopách našich předků II. Josef Šrogl, Hudebník a světoběžník (Serie In de voetsporen van onze voorouders II. Josef Šrógl, musicus en wereldreiziger)

(http://www.olvnice.cz/cms/index.php?option=com_content&view=article&id=78&Itemid=97). (Laatst geraadpleegd op 11 februari 2014)

www4 - GEMEENTE RAČICE U VYŠKOVA, GEMEENTELIJKE WEBSITE, Historie a současnost, zajímaví rodáci a krajané. Josef Matěj Ferdinand Šrogl (Geschiedenis en heden. Interessante mensen hier geboren en medeburgers).

(http://www.mestys-racice.cz/rodaci_krajane.html) (Laatst geraadpleegd op 26 augustus 2014)

www5 - ALL TRAVELS INDONESIA, Medan Oil Palm Research Center.

(<http://www.alltravels.com/indonesia/north-sumatra/medanmainun/photos/current-photo-84987443>). (Laatst geraadpleegd op 15 februari 2014).

www6 - FIRMA BAŤA, Batastory, Indonésie

(<http://batastory.net/cs/dnes/indonesie>). (Laatst geraadpleegd op 13 februari 2014)

Verantwoording foto's

Foto 1: Collectie Tropenmuseum, nr. 60046479

Foto 2: Familie-archief Schmid. Foto gemaakt bij uitreiking door officiële fotograaf.

Foto 3: Bat'a archief, Batastories.

Foto 4: Collectie Tropenmuseum, nr. 10012857.

Foto 5: Bat'a archief. Batastories.

Eindnoten:

- 1 Kolář, 'Czurda, František' 844.; Světozor 1887; Kunt-Saptodewo, *Sulawesi and beyond*.
- 2 Kořenský, *Cesta kolem světa I-II*; Kořenský, *Doma za mořem*.
- 3 (<http://www.databazeknih.cz/zivotopis/rudolf-cicvarek-48249>). (Laatst geraadpleegd op 24 augustus 2014).
- 4 Krejčí, 'Multatuli' 185-190.
- 5 Multatuli, *Max Havelaar* (1947); Multatuli, *Max Havelaar* (1974)
- 6 Multatuli, *O věrné lásce Saïdjaha a Adindy*.
- 7 Het bedrag in 1919 wordt genoemd in Handleiding 1919: 12, artikel 3. Een prijsstijging van 600% in slechts vijftien jaar tijd!
- 8 AMZV V, 489, čj. 782/30, vgl. Handleiding 1919.
- 9 AMZV V, 489, čj. 8713/31-JL/GK.
- 10 AMZV V, 489, čj. 8367/32; AMZV V, 489, Michalovce.
- 11 Cribb & Kahin, *Historical Dictionary of Indonesia*, 57; Jonker & Sluyterman, *At Home on the World Markets* 210.
- 12 Sklenářová, 'Reakce Nizozemska na pronikání firmy Bat'a na jeho místní i koloniální trh mezi dvěma světovými válkami v kontextu mezinárodních hospodářských vztahů.', 49-50.
- 13 Sklenářová, 'Reakce Nizozemska na pronikání firmy Bat'a na jeho místní i koloniální trh mezi dvěma světovými válkami v kontextu mezinárodních hospodářských vztahů.', 50-51.
- 14 Bataviaasch Nieuwsblad 1940.; Sklenářová, 'Reakce Nizozemska na pronikání firmy Bat'a na jeho místní i koloniální trh mezi dvěma světovými válkami v kontextu mezinárodních hospodářských vztahů.', 57.
- 15 Bataviaasch Nieuwsblad 1911.
- 16 NA, ČÚZ, karton 53
- 17 Dit waren ir. W.L. Prochazka, laatstelijk hoofdinspecteur van de Staatsspoorwegen op Java, belast met de planning van de spoorwegaanleg, ir. Lothar A. Schmid (grootvader van W. Engelbrecht) en in de particuliere sfeer ir. Vincent J.K. Schmidt, laatstelijk directeur van het AVROS-proefstation op Sumatra.
- 18 Prokop, 'Urbanová, Růžena Charlotta.', 627.
- 19 De tweede echtgenoot en haar verder niet gespecificeerde verblijf in de jaren '20 in Nederlands-Indië wordt uitdrukkelijk door de Tsjechische bronnen vermeld. Opmerkelijk is dat alle interviews met haar in 1938 de verbazing over haar goede Nederlands weergeven, maar dat zij volgens eigen zeggen haar Nederlands tijdens een jarenlang verblijf in Den Haag had geleerd en dat het verblijf in Nederlands-Indië in 1938 haar eerste bezoek aan de kolonie was.
- 20 (<http://www.pavlikov.cz/pavlikov-v-kostce/osobnosti/rchurbanova/>). (Laatst geraadpleegd op 24 augustus 2014).
- 21 Naše zahraničí 1931:131.

- 22 AMZV V, 489, čj. 832/30.
- 23 Het laatste wat van ir. Prochazka uit de Indische pers bekend is, is zijn vertrek in 1932 naar Rotterdam (Sumatra Post 1932). Aan hem was uiterlijk per ultimo mei 1932 op eigen verzoek eervol ontslag verleend (Bataviaasch Nieuwsblad 1932). Dit gebeurde bij buitenlanders meestal voor hun pensionering.
- 24 In 1927 gefuseerd met de firma *Českomoravská-Kolben*. Dit was destijds de grootste machinefabriek in Tsjechoslowakije. Uiteindelijk werd dit het concern firma *Českomoravská-Kolben-Daněk* (ČKD), heden ten dage nog altijd een van de grootste machinebouwfabrieken in de Tsjechische Republiek.
- 25 NA, ČÚZ, karton 53; Indische Courant 1927.
- 26 Kořenský, *Doma za mořem*, 22-25.
- 27 Bataviaasch Nieuwsblad 1911
- 28 (http://www.olvnice.cz/cms/index.php?option=com_content&view=article&id=78&Itemid=97). (Laatst geraadpleegd op 11 februari 2014).; (http://www.mestysracice.cz/rodaci_krajane.html). (Laatst geraadpleegd op 26 augustus 2014).; Bataviaasch Nieuwsblad 1896, 1920 & 1924.
- 29 Het Nieuws van den Dag 1930, 1932.
- 30 Dit aanbod werd voor zover bekend automatisch aan alle bij de Tsjechische autoriteiten bekende Tsjechische staatsburgers gedaan (zie ook hierna in de passage over Bat'a). Vrijwel iedereen in Nederlandse dienst heeft dit afgewezen, wat vrij opmerkelijk is, omdat een groot deel van de Tsjechoslowaakse staatsburgers ook Duitstalige verwanten hadden.
- 31 De Locomotief 1947.
- 32 Nieuwsblad voor Sumatra 1950; Spaans, *De geest overwint*, 207.
- 33 Dit proefstation is nu een onderdeel van de monumenten van Medan als deel van de *Medan City Heritage* (<http://www.alltravels.com/indonesia/north-sumatra/medanmaimun/photos/current-photo-84987443>). (Laatst geraadpleegd op 15 februari 2014).
- 34 AMZV, IV, 1080, čj. 354/29.
- 35 (<http://batastory.net/cs/dnes/indonesie>). (Laatst geraadpleegd op 13 februari 2014).
- 36 Ibidem.
- 37 AMZV, IV, 1081, čj. 11/32; (<http://batastory.net/cs/dnes/indonesie>). (Laatst geraadpleegd op 13 februari 2014).
- 38 AMZV, IV, 1081, čj. 11/32.
- 39 AMZV, IV, 1081, čj. 2069/32/što.
- 40 AMZV, IV, 1081, čj. 21/37.
- 41 AMZV, IV, 1081, čj. 11/32.
- 42 Bataviaasch Nieuwsblad 1933.
- 43 Bataviaasch Nieuwsblad 1932.
- 44 AMZV, IV, 1081, čj. 91/32.
- 45 Het Vaderland 1933.
- 46 Algemeen Handelsblad 1934.
- 47 AMZV IV, 609, čj. 204/37.
- 48 Bat'a, *Za obchodem kolem světa*. 109
- 49 Ibidem. 110
- 50 Ibidem. 111
- 51 Lehár, *Dějiny Bat'ova koncernu*, 227.
- 52 De Telegraaf 1938.
- 53 Het Nieuws van den Dag 1938.
- 54 De Sumatra Post 1938.
- 55 AMZV IV, 739, čj. 660/38.
- 56 De Indische Courant 1938.
- 57 Kabelá, *Holandsko a my*, 165.

Besprekingen en aankondigingen

Balázs Venkovits

Emigrant, Traveler, and Soldier: István Radnai's Diary from Hungary to Sumatra and the Russian Front

Pusztai, Gábor, ed. *Szumátrától az orosz frontig: Radnai István első világháborús naplója. [From Sumatra to the Russian Front: The First World War Diary of István Radnai]*. Debrecen: Print-Art, 2013.

A piece of travel writing, an emigrant account, a military memoir, a World War I eyewitness account, an autobiography; these are only some of the descriptive labels that could be attached to *From Sumatra to the Russian Front: The First World War Diary of István Radnai* edited by Gábor Pusztai and published by the Dutch Department at the University of Debrecen. The book offers valuable information from the perspective of all the listed vantage points, provides good reading both for scholars and anyone interested in the history of the World War I era, as well as fascinating stories related to contemporary emigration. This is not only the first ever full-length publication of István Radnai's unique diary (found in the Netherlands in 2001) but also offers insightful studies on contextualizing which enables us to understand Radnai's recollections of a Hungarian emigrant visiting a little-known region of the world (Sumatra) and then returning to Hungary to find himself embroiled in World War I, having to serve on the Russian Front.

The centenary of the First World War brought about numerous publications and conferences dealing with the heritage of the Great War.

This book, published in 2013, partly fits into this trend by making available an eyewitness account of the war. The fact that readers can get to know this complex document for the first time in its entirety makes the publication noteworthy in itself, but it offers more. The diary presents Radnai's experience not only as a Hungarian soldier but also as a Hungarian emigrant, in this way providing a unique primary document from the era. At the same time, the publication is more than just the edited version of the diary, since the detailed introduction goes far beyond dealing 'only' with the Great War.

István Radnai (1893-1940) left Hungary with his cousin, László Székely, in 1914 looking for better opportunities abroad. The two unemployed young men might be considered typical emigrants of the era in terms of their reasons for leaving the mother country (primarily economic, looking for jobs) as well as their plans (trying to earn as much money as possible and return home to Hungary) but they were atypical in their choice of destination. During the period of New Immigration (from the 1870s to the First World War) the overwhelming majority of Hungarian emigrants went to the United States, yet these two chose to go to Sumatra which at the time was a Dutch colony, to try their luck as plantation workers and possible owners.

Radnai became disappointed due to the lack of actual opportunities and returned home relatively early (after five weeks). When he arrived he was 'welcomed' by the news of the declaration of war and mobilization in Hungary and thus he soon found himself at the Russian front. The diary which he kept from 1914 to 1916 provides fascinating insights into Radnai's experience first as an emigrant and then as a soldier. The first part details the journey to Sumatra and back, the second introduces his experience at the front.

The diary, especially the first part, might be read and studied as a travelogue, since it reveals motivations and expectations of migrants (a special group of travelers), showcases constant comparisons between the self and the other, and stands as witness as to how Radnai copes with and tries to make sense of the unfamiliar. While a typical reader of travel accounts learns about foreign lands and little-known cultures, s/he also will learn just as much about the writers and their background. By reading Radnai's diary, we discover details of his journey, of contemporary Sumatra, of colonial society, and so forth, as well as of the Hungary of the time even if these are not explicitly discussed. Besides what is mentioned in the diary, there is also what the author left unaddressed (for example,

Pusztai notices, the lack of discussion of Natives that fits into the Dutch tradition of travel writing [21]). The second intriguing section illustrates the first-hand experience of soldiers thus providing primary source material for anyone interested in the Great War, focusing as it does not so much on military strategy or political decisions but on the actual war experience of common soldiers. I, therefore, recommend this diary to anyone interested not only in World War I itself but also in how people perceived events and their own role in them as well as in Hungarian economic, cultural, and social issues.

Gábor Pusztai's thorough introduction (close to 100 pages long) helps the reader understand the diary while explaining and contextualizing Radnai's recollections of the events, as well as his style and the various topics discussed. Pusztai discusses motivating factors for emigration, the effects of personal traits as well as social and cultural trends on the structure and writing of the diary. In addition we learn about Hungarian travel writing on the Dutch Indies, colonial literature, detailed information about Radnai and Székely, including the main events of their lives, circumstances of their decision to emigrate, as well as their experience abroad. Specifically the detailed description of the Dutch Indies and Deli ('a plantation paradise') helps clarify the choice of the two Hungarians while the editor's overview of Radnai's World War I experience, provides the reader with the necessary background. Pusztai shows how historical and cultural (including literary) trends of the time influenced the perceptions of the world, decisions of migrants, and the creation of the diary. This well-researched introduction could stand on its own.

From Sumatra to the Russian Front: The First World War Diary of István Radnai becomes an attractive primary source that should be compared to and contrasted with other migrant texts of the time and with other works of Hungarian travel writing, especially those that raise the issue of the identity of the writer. The diary is especially valuable focusing as it does on a relatively neglected region and being written by someone who did not come from a colonial power. Because the diary presents an alternative (European) point of view, it should also be published in other languages. The diary, together with the well-researched and clearly written introduction, is recommended as a fascinating document from the World War I era that presents an extensive insight into the challenges of the time.

Pálma Varga

Een reis in ruimte en tijd

Pusztai, Gábor, ed. *A lehetetlenségek országa: Székely László szumátrai elbeszélései. [Het land der onmogelijkheden: verhalen uit Sumatra door László Székely]*. Debrecen: Print-Art, 2014.

Wild oerbos, hardwerkende koelies, bloeddorstige tijgers en verschillende culturen - dit alles vind je in het boek *A lehetetlenségek országa* [*Het land der onmogelijkheden*] dat de unieke en tegelijk geweldige verhalen van de Hongaarse, maar voor Hongaren niet zo bekende schrijver László Székely bevat. In het boek lezen we over het leven op het grote eiland Sumatra, een deel van Nederlandse-Indië, het tegenwoordige Indonesië. De novellen die tussen 1930 en 1942 in verschillende Hongaarse tijdschriften en kranten werden gepubliceerd, werden nu in één boek verzameld door Gábor Pusztai, de redacteur van de bundel. Enkele van de verhalen (zoals *Annahat*, *Nils*, *Kapitein Christoffel*, *Intermezzo*, *De carrière van Chaw A. Hjong*, *Pa Roeki* en *Koelie*) werden in 2007 in het boek *Dit altijd alleen zijn* ook in het Nederlands uitgegeven. Ze werden door Gábor Pusztai en Gerard Termorshuizen uit het Hongaars naar het Nederlands vertaald.

A lehetetlenségek országa [*Het land der onmogelijkheden*] maakt deel uit van de Hongaarse reisliteratuur, maar Nederlands-Indië was geen geliefde bestemming voor Hongaren. Hongaarse emigranten gingen vooral naar Amerika. Omdat Nederlandse reizigers in de regel naar de koloniën trokken, behoren deze verhalen automatisch tot de Nederlandse koloniale literatuur.¹ Het onderwerp van de bundel spreekt de Hongaarse, maar ook de Nederlandse lezer aan. Alleen even anders.

Verhalen die in Hongarije vergeten zijn, maken in Nederland deel uit van de koloniale literatuur.²

Om te beginnen lees je eerst een korte biografie van de auteur van de verhalen, László Székely. Zijn motivatie voor zijn zeer lange en spannende maar ook gevaarlijke reis naar het verre Nederlands-Indië was vooral de zucht naar avontuur, geld en de mogelijkheid voor een beter leven. Székely werd door de tropische avonturen, het voor hem onbekende milieu en de vreemde omgeving aangezet tot het schrijven.

Zijn vrouw, Madelon Lulofs was in de jaren '30 van de 20e eeuw een bekende en aanzienlijke schrijfster in Nederland en ook daar buiten. In Nederland stond hij altijd in de schaduw van zijn echtgenote, maar met zijn twee romans over Deli neemt László Székely zeker een plaats in binnen de Nederlandse koloniale literatuur.³ Zijn eerste roman *Őserdőtől az ültetvényekig* [*Van oerwoud tot plantage*] verscheen in 1935, zijn tweede roman, *Rimbu* [*Rimboe*] in 1942. Beide boeken werden in Hongarije voor een reisbeschrijving aangezien en niet voor belletristiek. Het is interessante en boeiende lectuur, maar ze blijven voor Hongaren altijd enigszins vreemd, zoals László Székely zelf.⁴ De verhalen van Székely maken het voor de lezer mogelijk met hem en met de literatuur die een voor Hongaren heel andere en ongewone wereld onthult, kennis te maken.

Gábor Pusztai heeft een uitgebreide inleiding op het boek geschreven die de historische gebeurtenissen en omstandigheden in Nederlands-Indië, het huidige Indonesië vanaf de zeventiende tot de twintigste eeuw in vogelvlucht behandelt. In dit hoofdstuk worden de koloniale oorlogen, het in 1830 ingevoerde zogenoemde cultuurstelsel, de economische veranderingen en de politieke situatie in Nederlands-Indië beschreven. Je krijgt inzicht in de economische en sociale samenhang van de koloniale maatschappij. Bovendien wordt de 'plantage-samenleving' met zijn strikte hiërarchie kleurrijk beschreven.

De koloniale samenleving was multicultureel. De inheemse bevolking, de koelies en de totoks (de volbloed Europeanen) vormden aparte, gescheiden groepen binnen de Nederlands-Indische cultuur. Het dagelijks leven, de gewoontes, de status en de cultuur van de inlanders en de Europeanen worden in dit hoofdstuk uitgediept.

László Székely, die ruim 16 jaar doorbracht op Sumatra, wijdt de lezer met zijn verhalen in in zijn 'avonturen' op Sumatra. Door twintig indrukwekkende en frappante novellen kun je de complexe koloniale samenleving aan de hand van alledaagse maar ook vaak verbazende gebeurtenissen ontdekken.

De verhalen beschrijven allemaal het verre en bijzondere Nederlands-Indië en hoe de verschillende bevolkingsgroepen leefden. Kenmerkend voor de novellen zijn de sombere stemming en de vaak rauwe stijl die voor de lezers de bizarre werkelijkheid betrouwbaar maar verontrustend weergeven. Ze weerspiegelen getrouw de enorme afstand van de culturen van de inheemse Maleise bevolking en de blanke nieuwelingen; dit is in het bijzonder het geval in het verhaal *A kuli* [Koelie]. ‘East is East, West is West, and never the twain shall meet’, stelt Székely vast aan het einde van dit verhaal. Het contact tussen twee zo verschillende culturen kan tot dramatische gebeurtenissen of conflicten leiden.

Het land der onmogelijkheden vertelt bijvoorbeeld hoe openhartig en blij twee voor elkaar vreemde Hongaren kunnen zijn als ze elkaar op Sumatra ontmoeten.

Op het einde van het boek lees je een interessant interview over de ‘tropische blanke mens’. Het gesprek werd gevoerd door László Székely, zijn vrouw Madelon Lulofs en de Hongaarse reiziger Dr. Imre Glass. Door het gesprek komen we te weten hoe een ‘tropische blanke mens’ de wederwaardigheden, de extreme en vreemde omgeving en de eenzaamheid beleeft op een verre en vreemde plaats. Dit is interessant verteld, met belangwekkende vragen en antwoorden en je krijgt een getrouw beeld van de tropische dimensie.

De bundel is uitstekende lectuur voor allen die voor een tijdje terug willen naar de koloniale periode, naar *tempo doeloe*, naar de plantages op Sumatra. Het is een reis door ruimte en tijd naar het donkere oerwoud, kudden olifanten en zwermen muskieten. Maar de novellen vormen ook stof tot nadenken. Het is een moreel ‘uitstapje’ naar de koloniale tijd, toen het onderscheid maken tussen mensen op basis van hun huidskleur vanzelfsprekend was. Toen de hiërarchie in de koloniale samenleving door de ‘colorline’ bepaald was. Die tijden zijn gelukkig voorbij, maar via de verhalen van Székely kan de lezer van de 21e eeuw met een sprong in de tijd de koloniale wereld van Nederlands-Indië beter begrijpen. Goede reis!

Eindnoten:

- 1 Gábor Pusztai: *Szumátrától az orosz frontig; Radnai István első világháborús naplója*, Debrecen, Printart-Press Kft., 2013, p. 13-19.
- 2 Gábor Pusztai: *Székely László és a Holland-Indiák*. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2008.
- 3 Gábor Pusztai: *Rágalomhadjárat vagy kordokumentum? Székely László Őserdőktől az ültetvényekig című művének fordításai és hollandiai recepciója*. In: *Könyv és Könyvtár* XXVI. kötet, Debrecen, 2004.
- 4 Gábor Pusztai: *Székely László és a Holland-Indiák*. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2008.

In Memoriam John Neubauer (1933-2015)

John Neubauer was als János Neubauer in 1933 in Boedapest, Hongarije geboren. Hij woonde tot zijn 23ste levensjaar in Hongarije. Het waren tragische jeugdijaren: oorlog, fascisme, holocaust, de Duitse bezetting en daarna de Russische bezetting, vervolgens (na 1948) een steeds harder wordende communistische dictatuur naar Stalinistisch model. Deze laatste was de oorzaak dat János Neubauer in Hongarije niet mocht studeren. Jonge mensen, van wie de ouders niet tot de heersende ‘arbeidersklasse’ behoorden, waren in die jaren niet welkom aan de universiteiten. In de herfst van 1956 was János in militaire dienst. De revolutie was in Boedapest uitgebroken, en zoals hij mij ooit tijdens een gesprek vertelde waren op een ochtend alle officieren uit de kazerne verdwenen. Via de radio hebben de achtergebleven manschappen bericht gekregen dat de Russische troepen richting de hoofdstad oprukten en dat de grens naar Oostenrijk open was. Toen vertrok een kleine groep dienstplichtigen richting Oostenrijk, naar het Westen, naar de vrijheid, wat voor János Neubauer de mogelijkheid opende om te mogen studeren. Uiteindelijk kwam hij in de VS terecht en studeerde aan de Northwestern University natuurkunde en Duitse literatuur. In 1965 promoveerde hij in literatuurwetenschap en doceerde vervolgens aan de Princeton University, aan de Case Western Reserve University en ook aan de University of Pittsburgh. Hij werd Amerikaans staatsburger en zo werd János Neubauer: John Neubauer. In 1983 kreeg hij een uitnodiging om aan de Universiteit van Amsterdam als

hoogleraar comparatieve literatuurwetenschap te komen doceren. Hij aanvaardde die en bleef daar twintig jaar lang doceren, tot 2003, tot zijn 70ste. Hij schreef talloze boeken en artikelen over literatuur en cultuurgeschiedenis, waarbij hij bijzondere aandacht had voor Oost-Europese literatuur. János was niet alleen een internationaal belangrijk geleerde maar bovenal een attent, vriendelijk mens. Misschien is het niet ongepast te vertellen, hoe wij kennis gemaakt hebben omdat dit veel zegt over het karakter van János. Het was in het Letterkundig Museum in Den Haag, in de leeszaal, een perfecte ontmoetingsplaats voor letterkundigen. János was toen al een internationaal erkende wetenschapper, ik een jonge vlegel. Ik had net de stukken gekregen die ik had aangevraagd, ging aan een tafel zitten en begon te lezen, toen een kleine, tengere, wat oudere man, met bruinverbrand gezicht en blinkende, levendige ogen op mij afstapte en mij in het Hongaars aansprak. Hij had mijn naam in het registerboek gezien; het was een Hongaarse naam, dus hij kwam kennis maken. Het was de gewoonste zaak van de wereld voor hem dat hij een onbekende landgenoot kwam begroeten in de tempel van de letterkunde. Het vervolg was een lang en boeiend gesprek in het museum en een paar dagen later een nog langer en leuker gesprek in Brussel op een congres. János kon erg goed vertellen, op een rustige, levendige manier met een fantastische, verfijnde humor. Hij bleef altijd evenwichtig, rustig en bedaard. János was ook een geduldige en volhardende man. Jaren later, toen we met elkaar in Amsterdam een afspraak hadden, konden we elkaar niet zo gemakkelijk vinden in het universiteitsgebouw. Toch bleef hij wachten, zoeken en navragen, tot we elkaar toch tegen het lijf liepen, een half uur na de afgesproken tijd. Daarna gingen we lachend in een café zitten. Dat was ons laatste gesprek één jaar voor zijn dood. Toen hadden we nog geen vermoeden van zijn ziekte. In januari 2015 sprak hij nog op een congres in Boedapest. In de lente hebben we plannen gesmeed over zijn bezoek in Debrecen in de herfst. Het mocht er niet meer van komen. Op maandag 5 oktober 2015 is hij in de vroege avond overleden, in het bijzijn van zijn liefhebbende vrouw - de kunstenares Ursula Neubauer - en zijn twee dochters, Eva en Nicole. Hij is bijna 82 jaar geworden. We zullen hem allemaal erg missen.

Gábor Pusztai

Over de auteurs

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]